

Беларуская
мемуарная бібліятэка

Васіль Стома

Маё мястэчка



Васіль Стома
Маё мястэчка



Мінск
«Лімарыус»
2014

УДК 94(476)(093)

ББК 63.3(4Бел)

С 81

Серыя заснавана ў 2011 годзе

Кніга падрыхтаваная разам
з Беларускім інстытутам навукі і мастацтва



Прадмова
Лявона Юрэвіча

Рыхтаванне тэксту і моўная рэдактура
Змітра Саўкі

Каментары
Змітра Саўкі і Наталлі Гардзіенкі

Навукова-рэдакцыйная рада:
*Валянцін Голубеў, Ганна Запартыка, Аляксей Каўка,
Вітаўт Кіпель, Адам Мальдзіс, Мікола Нікалаеў,
Генадзь Сагановіч, Алесь Смалянчук, Лявон Юрэвіч*

Падзяка за спрыянне
*Міколу Атрахімовічу (Лужкі), Алесю Булойчыку (Мінск),
Леаніду Канановічу (Мінск), Яўгену Канановічу (Мінск),
Адзе Райчонак (Германавічы)*

ISBN 978-985-6968-36-8

© Стома В., 2014

© Юрэвіч Л., прадмова, 2014

© Саўка З., рыхтаванне тэксту і моўная рэдактура, 2014

© Саўка З., Гардзіенка Н., каментары, 2014

© ТАА «Лімарыус», 2014

ПРАДМОВА

Ёсць, дакладней, былі на эміграцыі пісьменнікі, творы якіх займаюць ладную палічку. На ёй месцяцца кнігі ў разнастайных, ды ўсё ж нечым падобных вокладках; часцей — мяккіх, радзей — цвёрдых. Здараюцца сярод іх і шматтамовікі, і нават «Выбраныя».

Але ёсць, дакладней, быў і іншы-інакшы пісьменнік, якога і назваць гэткім не адразу надумаш, бо пакінуў па сабе толькі адзін твор. Затое які!

Здараліся ў нашай літаратуры і раней аўтары твору-шэдэўру, і вось што цікава: біяграфічных звестак пра іх засталася небагата. От жа і пра гэтага чалавека адзінкавая біяграфічная крыніца, ды што там — крынічка — некралог у газеце «Беларус»^{*}. З яго даведваемся, што Васіль Стома нарадзіўся 4 сакавіка 1911 года ў мястэчку Лужкі былога Дзісенскага павету (сёння Шаркаўшчынскі раён Віцебскай вобласці). Прозвішча Сініца, якім ён падпісваў зацемкі, — не псеўданім, бо ягоны бацька меў падвойнае прозвішча як нашчадак старой, хай сабе і зусім збыднелай шляхты. Васіль Стома скончыў польскую сямігодку.

Трохі болей вядома пра ягонае жыццё ў ЗША, хоць і тое, трэба сказаць, не было нечым вонкава адметным ад звыклага жыцця тамтэйшага беларуса: стаўся адным з заснавальнікаў мясцовага, Нью-Джэрзійскага аддзелу Беларуска-амерыканскага задзіночання, старшыняваў у Беларускім культурна-асветным камітэце, быў сябрам Рады БНР, у нядзелі наведваў царкву Жыровіцкае Божае Маці — разам з роднаю маткаю Сцепанідаю, якую ўсе прыхаджане пяхшотна называлі Бабусяю.

Меў ён свае маленькія слабінкі: любіў тэатр, любіў добрае відовішча, з гумарам, з настроем, а таму ніводная пастаноўка не абыходзілася без арганізацыйнага, а часта-густа і рэжысёрскага

* Беларус. № 392. 1992. Ліпень-жнівень. С. 12.

ўдзелу дзядзькі Васіля. Увайшоўшы ў смак ад заняткаў з моладдзю, пачаў выкладаць і ў беларускай суботняй школцы.

Памёр Васіль Стома 31 траўня 1992 года і пахаваны на беларускім могілніку ў Іст-Брансўіку ў штаце Нью-Джэрзі.

Сказаўшы пра адзіны твор, я не нахлусіў, але і не быў зусім дакладны. Бо напісаў Стома не так і мала.

Перш-наперш трэба згадаць слоўнічак «Дыялект Дзісеншчыны», што часткова быў надрукаваны адно пасля смерці аўтара^{***}. Поўны варыянт яшчэ чакае даследчыкаў-лексікографіў.

Другою працаю, якой абавязкова мусяць зацікавіцца фалькларысты, назаву публікацыю «Абрады і звычаі Дзісеншчыны» ў часопісе «Беларускі Сьвет»^{***}. Як зазначыў у прадмове Стома, пісаў ён без будзь-якіх жаролаў, усё з памяці ды маючы пад рукою хіба кароткія ранейшыя запісы. Апісаў так, як запамніў, — як выглядалі абрады ў родным мястэчку, хай і рознілася тое апісанне шмат у чым ад падобных апісанняў з іншых мястэчак Беларусі. Усе абрады і звычаі аўтар падзяліў на звязаныя з рэлігійнымі святамі, сямейныя (нарадзіны, хрэсьбіны, сватаўство, вяселле, хаўтуры) і агульнага характару — Абжынкi (якія, падкрэсліваў Стома, не маюць нічога супольнага з эміграцыйнымі Дажынкамі), Талака, Запусты. У гэтую працу ўвайшлі таксама забабоны, прыкметы, прыказкі ды прымаўкі.

Пісаў і артыкулы, збольшага ў польскія газеты, зрэдку ў «Беларус» — як, напрыклад, артыкул пра Язэпа Драздовіча, таксама павязанага лёсам з Дзісеншчынаю^{***}.

І ўсё ж, якімі б каштоўнымі і арыгінальнымі ні былі гэтыя працы, «Маё мястэчка» — унікальнае, і не толькі ў спадчыне

^{*} В. Стома паслядоўна выкарыстоўваў форму *дзісенскі*, якую мы і захавалі ў ягоных тэкстах (заўв. моўн. рэд.).

^{**} Саўка, З. Балтызмы ў слоўнічку Васіля Стомы «Дыялект Дзісеншчыны» // Запісы Беларускага інстытуту навукі і мастацтва. Вып. 23. Нью-Ёрк, 1999. С. 47–58.

^{***} На жаль, нарыс «Абрады і звычаі Дзісеншчыны» быў апублікаваны не цалкам (№ № 46–48, 50, 51), а знайсці рукапіс нарысу не ўдалося.

^{****} Гл.: Сініца, В. Чаму дзядзька Язэп усё крочыў і крочыў // Беларус. 1989. № 363. Кастрычнік. С. 6.

Васіля Стомы, але і ў беларускай мемуарыстыцы наагул, бо гэта адначасна паўнаўартасны мастацкі твор. Магчыма, найлепшы з прозы, напісанай на эміграцыі.

З мястэчкам як з'яваю склалася сітуацыя, знаёмая паводле шмат якіх рэаліяў ды імёнаў беларускай гісторыі, з тым хіба невялікім адрозненнем, што правы на яго забралі сабе не расейцы ці палякі, а габрэі.

Нашыя мястэчкі знайшлі адбітак і ў народных песнях («У мястэчку Берастэчку / Каманда стаяла» — Шэйн, «Жаўнерскія песні»), і ў паэзіі («Дзядзька Тодар, два Пранцішкі, / Сват Гілёрык, кум Тамаш / У мястэчку Зацвілішкі / Насмяшылі ўвесь кірмаш» — Алесь Гарун, «Спрэчка»). А чаго варты адзін Грайронак Юркі Віцьбіча з аповесці «Лшоно Габоо Бійрушалайм»! Або Моталь, роднае мястэчка ўладыкі Мікалая (Мацукевіча), над успамінамі пра якое мітрапаліт працаваў да самае свае смерці і якія таксама дачакаюцца апублікавання.

Успамінамі пра Лужкі Васіль Стома нагадвае нам пра часцінку нашага агульнага мінулага і робіць гэта са смакам, заміланнем, змяшаным з самаіроніяй і светлаю журбою.

Так і трэба чытаць гэты твор.

Лявон Юрэвіч

СЛОВА МОЎНАГА РЭДАКТАРА

«Маё мястэчка» пісалася далёка за межамі Беларусі больш як 30 гадоў таму і прысвячалася яшчэ больш аддаленым падзеям — часоў міжваеннае Заходняе Беларусі. Гэтыя акалічнасці наклалі выразны адбітак на мову твору, поўную рэгіяналізмаў ды іншамоўных уключэнняў. Твор публікаваўся двойчы і абодва разы ў часопісах: у «Беларускім Сьвеце» (Grand Rapids, ЗША, №№ 37–48 за 1980–1987 гг.) і ў «Полымі» (1998, №№ 9–12). Апошняя з публікацыяў рэпрэзентуе аўтарскі машынапіс: упершыню друкуючы твор у Беларусі, мы імкнуліся, з аднаго боку, наблізіць яго да сучаснага беларускага чытача, з другога — пакінуць мову твору непарушнаю, таму, не ўмешваючыся ў моўную тканку, толькі патлумачылі ў зносках тыя словы і выразы, якія маглі аказацца малазразумелымі, а таксама падзялілі тэкст на раздзелы і змянілі пунктуацыйнае афармленне.

Гэтым разам, пры трэцім, ужо кніжным публікаванні мы злучылі абедзве версіі твору — дзеля падання тэксту ў максімальна поўным выглядзе, а таксама адаптавалі Стомаву мову для шырэйшага чытача, пагатоў з не залежных ад нас прычынаў прыйшлося змяніць і класічны правапіс арыгіналу — на афіцыйны. Аднак, дазволіўшы сабе пайсці на адаптацыю, на змену тых момантаў, што ўскладнялі ўспрыманне тэксту, мы паставіліся да аўтарскага матэрыялу максімальна ашчадна (каб не знішчыць рэдагаваннем каштоўных, а ў асобных месцах і ўнікальных моўных фактаў), што чытач пэўна заўважыць і ацэніць. Што ж да структуры, аўтарскага стылю нарацыі, гутарковых інтанацыяў аповеду — усё гэта мы захавалі па сутнасці нескранутым.

Зміцер Саўка

МАЁ МЯСТЭЧКА

I

*Агульны выгляд. Галоўныя вуліцы. — Рынак.
Лужына. — Воўка-пажарнік. — Янця. — Бляхарыха. —
Беламорды. — Дарахвей. — Міхалачка і Ладась. —
Успаміны з Рынку. — Конскі рынак*

Ведама, што для мяне маё мястэчка было і будзе заўсёды найпрыгажэйшым, найчысцейшым і найвеселяейшым мястэчкам пад сонцам, бо яно перадусім маё. Усе гэтыя *най* хіба застануцца ў маім уяўленні назаўсёды. А ў сапраўднасці?.. Не ведаю. Няхай ацэньвае тэй, хто не памятае месца, дзе нарадзіўся, узрос і дзе прайшлі гадзіны ягоных першых дзіцячых радасцяў і гора, дзе ўрэшце ён правёў юнацкія гады і гады ведамага жыцця дарослага чалавека. Няхай ацэньвае тэй, хто не ведаў так, як я, амаль усіх жыхароў *майго* мястэчка — добрых і блagіх, у меру разумных сваім сялянскім розумам і ў меру дурных, багацейшых і бяднейшых, паважных і смешных або камічных.

Першыя ўспаміны з майго мястэчка адносяцца да таго часу, калі мая маці са мной і дзвюма меншымі за мяне сёстрамі вярнулася з «бежанства»¹, з Украіны, дзе памёр мой бацька. Крыху пазней нас усіх забраў да сябе дзядзька, брат маці, які быў паштовым урадаўцам* на чыгуначнай станцыі Балагое².

У дзядзькі мы пажылі нядоўга і неўзабаве вярнуліся да дзеда, якога я памятаю толькі з таго, што ён быў высокага росту, меў доўгія рыжыя вусы, хадзіў з кійком і часта кашляў, а яшчэ з таго, што ён забараняў мне цягаць вазок, дзе спала мая малодшая сястра. Памятаю, як ён злосна крычэў на мяне:

— Я табе кажу перастань, ты, паскудства!

А я ў сваю чаргу з усіх сілаў крычэў яму ў адказ:

— А вось жа буду!

* Урадавец — чыноўнік.

У канцы дзед браўся за сваю ляску, што прымушала мяне заняць больш адлеглую пазіцыю ад яе засягу і з гэтай адлегласці, гледзячы спадылба, раздумоўвацца над дзедавай несправядлівасцяй. А несправядлівасць гэтая заключалася ў тым, што дзед вазіў вазок колькі яму хацелася і затрымоўваўся толькі пад густым каштанам ля панадворкавай брамы, каб крыху адпачыць.

У хуткім часе ён памёр. Памятаю, перад смерццям ён шмат кашляў і вельмі цяжка дыхаў. Тады мне ўжо зрабілася шкада дзеда, і я думаў, што можа б ён і не біў мяне ляскай, каб я не ўцякаў. Ягонае смерць моцна ўзрушыла маё чатырохгадовае сэрца. Цяпер ужо я плакаў на голас, прыгаворваючы:

— Дзядуля, устань, я ўжо ніколі не буду наругацца табе.

І тады мне выдавалася, што дзед усміхаецца з-пад рыжых вусаў, і ягонае левае вока неяк загадкава, з насмешкай міргае.

У міжчасе я ўжо настолькі падрос і памужнеў, што пачаў самастойна падарожнічаць да канца нашай Гарманаўскай вуліцы, дзе яе перасякала так званая Тумалёнкава вулка. Гэтая вулка была ведамая з таго, што нават у найгарачэйшую пару на ёй не перасыхала гразь-калатуха. І вось я пабачыў, што там мае равеснікі забаўляюцца ў «афіцэрскія боты», і гэтая забава прыпала мне да густу. А выглядала яна вельмі проста: усе мы, закасаўшы калашыны портачак вышэй каленняў, пераходзілі вулку, а пасля, пасеўшы пад хатай старога Прахора на сонейку, давалі гэтай калатусе засохнуць на цвёрдую скарынку, якая не адпадала ад ног праз увесь дзень. Вечарам маці з папрокамі і чамусьці называючы мяне *свінтухом* старалася адмыць гэтыя боты. Аднаго я не мог зразумець: чаму яна апрача цёплай вады і мыла часамі ўжывала не толькі махрач³, але яшчэ і сапраўдную папрукку? І ўжывалася гэтая папрукка на шмат вышэйшай частцы цела, чым тая, дзе былі «боты».

Хутка Тумалёнкава вулка мне надаела, і я пачаў рабіць экскурсіі на супрацьлеглы канец вуліцы — да Рынку. І гэтыя падарожжы я рабіў штодзённа, не зважаючы на застрашванні бабкі Крыстыны, што там мяне жыды⁴ могуць злавіць *на мацу*⁵.

Агульны выгляд. Галоўныя вуліцы

Што датычыць Рынку, то ён меў столькі асаблівасцяў, аб якіх я пастараюся расказаць абшырней, але крыху пазней; цяпер жа я перайду да апісання агульнага выгляду *майго* мястэчка.

Вось жа яно называлася Лужкі і ляжала амаль у цэнтры Дзісенскага павету, на ўзвышшы, так што з якога б боку да яго ні пад'язджаў, то трэба было падымацца на гару. З трох бакоў яго, нібы поясам, абвівала невялікая, але месцамі даволі глыбокая і прыгожая рэчка Мнюта.

У самым цэнтры мястэчка, на Рынку, стаяла даволі прыгожая, з зялёным дахам і агромным купалам царква, быццам перабудаваная з вуніцак, але ніхто не ведаў, як там было ў сапраўднасці⁶. На ўскраіне ж мястэчка знаходзіўся вялікі, прыгожы касцёл з высачэзнымі гатыцкімі вежамі і стромкім спадзістым дахам, пабудаваны продкамі графаў Плятэраў, маёнткі якіх Гарадзец, Фаб'янова і Ілоўка⁷ ляжалі ў ваколіцах мястэчка. І былі ў Лужках таксама некалькі синагогаў, польская і жыдоўская пачатковыя школы, жыдоўскі банк, паліцыя, суд, гміна^{*} і невялічкі, на якіх ложкаў 25, шпіталь, зачынены польскімі ўладамі ў 1930-х гадах. Апрача гэтых устаноў, у Лужках было больш за 20 крамаў, рэстаран *z wyszynkiem napojów alkoholowych*^{**}, са тры піўныя і цукерня Фукса, якога, між іншым, дражнілі мянушкай Што-Масш-Прадаць. Крамы былі пераважна жыдоўскія, і толькі тры ці чатыры з іх належалі хрысціянам. Што праўда, у пачатку 1920-х гадоў была заснаваная кааператыва, якая чамусьці з расейскай [мовы] называлася *кооперативная лавка*, або карацей *кооператив*. Памятаю, нашая суседка Хайка Альтман, якая ганарылася тым, што нібы калісьці скончыла гімназію ў Шклове, — цвердзіла, што трэба гаварыць *компратив*. Сяліне ж з суседніх вёсак чамусьці называлі яго *праціўная лаўка*. Вось гэтая *праціўная лаўка*, не праіснаваўшы і пару год, не вытрымала жыдоўскай канкурэнцыі і зачынілася. Праўда, некалькі год пазней была

* Гміна — тут: гмінная (валасная) управа.

** З продажам алкаголю (польск.).

адчынена так званая *спулдзельня*^{*}, але яе пайшчыкамі ды пакупнікамі былі пераважна вайскоўцы з недалёка ад мястэчка пабудаваных нядаўна казармаў. Для нашых людзей не падыходзілі там ані цэны, ані асартымент тавараў.

Казармы былі пабудаваныя ў канцы 1920-х гадоў для так званага КОП⁸. Гэта паправіла матэрыяльнае становішча мес-тачкоўцаў, таму што цяпер яны мелі большы збыт на такія прадукты, як малако, масла, яйкі, гародніна, прадаючы ўсё гэта *панюсям* — жонкам афіцэраў і падафіцэраў. Таксама былі падняліся і заробкі для тых, хто меў коней, бо ўсё патрэбнае для казармаў дастаўлялася з адлеглай на 32 кіламетры чыгуначнай станцыі ў Глыбокім на конях. Апрача гэтага, розныя падафіцэры, а часамі і простыя жаўнеры патрабавалі фурманкі на чыгунку^{**}. Але ізноў жа польскае войска выдатна памагала ў паланізацыі мясцовага насельніцтва.

З пабудаваннем казармаў пачаў мяняцца на лепшае і агульны выгляд мястэчка. Быў выбрукаваны Рынак і некаторыя вуліцы, дасюль не брукаваныя. Таксама паправілі брук на тых вуліцах, дзе ён ужо існаваў, але не быў папраўлены хіба ад стагоддзяў. Выйшаў таксама загад, каб кожны ўласнік дому ці пляцу палажыў перад сваёй уласнасцю ходнікі. З гэтымі ходнікамі было поўнае непаразуменне і шмат клопату. Ведама ж, не кожны меў сродкі, каб заліць іх цэментам, — гэта рабілі толькі багацейшыя. Бяднейшыя ж дык пераважна радзілі сабе ў такі спосаб^{***}, што клалі прадоўжныя дзве жэрдкі і на іх набівалі папярэчныя дашчуркі — і ходнік гатовы. Аднак бяда, што цвікі, якімі былі прыбітыя дошкі, пад уплывам вільгаці, нягоды вельмі хутка *пускалі*, тады ходнікі выглядалі як клавiшы растрэсенага піяніна. І гэта часамі адбівалася на нагах пешаходаў, тады няшчасны ўласнік падобнага ходніку меў непрыемнасці з паліцыяй.

Хутка пасля пабудовы казармаў граф Плятэр паставіў у належаў да яго млыне электроўню^{****}, так што мес-тачкоўцы па-

* Спудзельня (ад польск. *spółdzielnia* 'кааператыў') — тут: кааператыўная крама.

** Г. зн. мелі патрэбу ў фурманцы да чыгункі.

*** У такі спосаб — такім чынам, такім спосабам.

**** Электроўня — электрастанцыя.

бачылі *лямпачку Ілліча* бадай ці не раней ад сваіх суродзічаў за ўсходняй мяжой.

Апрача ўспомненай рэчкі Мнюты, мястэчка мела і невялікае возера, якое местачкоўцы пшчотна называлі *азёркам*. Асабліва сямейна гэтага возера было тое, што падыміці да яго можна было толькі з кароткага адрэзку берагу, а рэшта кругом яго была бяздонная дрыгва. Аб ім хадзіла легенда (як, зрэшты, і аб шмат якіх азёрах на Беларусі), што на яго дне стаіць затоплены касцёл. Людзі яшчэ казалі, што ніхто і ніколі не дастаў у азёрку дна. Не буду гэтага ані пацвярджаць, ані запярэчваць, бо не прабаваў. Ведаю толькі, што ў азёрку была процьма карасёў і ўклеек, так што і колькігадовыя рыбакі, да якіх і я ў свой час злучаўся, маглі спадзявацца на добры ўлоў, хоць розна бывала.

Паміж Лужкамі і графскім маёнткам Гарадзец знаходзіўся вялікі запушчаны парк Звярынец. Хоць Звярынец належаў да графа, але тэй ніколі не пратэставаў супроць таго, што ў першую чаргу з яго карысталіся местачкоўцы. Асабліва людна там было вясной і пераважна ў нядзелі і святы, калі закаханыя пары праходжваліся там, трымаючыся пад рукі. Па-мясцоваму гэта чамусьці называлася *хадзіць за падручку*. Часамі мясцовая пажарная ахова або якаясь іншая арганізацыя падзіла там маёўкі, і тады за ўступ у парк бралася аплата.

Рынак. Лужына

Як я ўжо ўспамінаў раней, найбольш выдатнай часткай мястэчка быў Рынак, які знаходзіўся ў цэнтры мястэчка і на якім кожнага аўторка адбываліся кірмашы. На Рынак выходзілі пяць галаўнейшых вуліц мястэчка. Найбольшая з іх і, можна сказаць, цэнтральная — Дзісенская — з усходу; Гарманаўская — з поўначы; Касцельная (празваная чамусьці — і памойму незаслужана — Свіной) — з паўдзённага ўсходу; Млынская — з поўдня і, нарэшце, Маставая — можа, адна з найбольш утульных, бо ўся ў зелены дрэў, — з захаду.

Пры выхадзе на Рынак з Гарманаўскай вуліцы быў невялікі (якіх 100 на 150 метраў) пляцок, называны Конскім рынкам⁹.

На ім у кірмашовыя дні адбываўся продаж жывёлы і таксама стаяў невялікі будынак пажарнай аховы — *пажарная*. Далей на ўсход ад Конскага рынку была царква, так што мур яе агароджы прытыкаў да ўсходняе стараны Конскага рынку. Магчыма, польскія ўлады і наўмысна ўлякавалі^{*} Конскі рынак пры царкве, каб хоць такім чынам дапачы *схізматыкам*¹⁰. Яшчэ далей за царквой аж да Дзісенскай вуліцы стаялі два будынкі пачатковай школы, так што лінія школа — царква — загародка Конскага рынку тварыла паўночны бок амаль квадратнай рынкавай плошчы, а далей пераходзіла ў Маставую вуліцу на захадзе і ў Дзісенскую на ўсходзе. На ўсходняй старане, г.зн. ад Дзісенскай аж да Касцельнай вуліцы, узвышаўся вялізарны будынак *мураванкі*. Мураванка ў прошласці, відаць, была карчмой, аб чым сведчыла яе пабудова — з агромністай стадолай для фурманак, даволі вялікай залай і меншымі пакоямі для гасцей. У 1930-я гады мураванку грунтоўна перабудоваў яе ўласнік — граф Плятэр. Пазней на яе партэры^{**} змяшчаліся: суд, пастарунак (не без прычыны названы местачкоўцамі *застаронкам*), з паўдзсятка лепшых крамаў, даволі вялікая абутковая майстэрня Адамовіча, найлепшая ў мястэчку цырульня Пётры Храла і г.д., а на [другім] паверсе знаходзіліся некалькі памяшканняў, у якіх жылі местачковыя і графскія ўрадаўцы.

На паўдзённым канцы мураванкі пад кутом з паўдзённага ўсходу на рынак выходзіла Касцельная вуліца. Паўдзённы бок рынку, пачынаючы ад Касцельнай да Млынскай, і заходні ад Млынскай да Маставой быў забудаваны невялікімі дамкамі, у якіх, пераважна з фронту, былі крамы, а ад панадворкаў — кватэры ўласнікаў. Пасярод рынку яшчэ за мае памяці ўзвышалася вялізарная драўляная будыніна ў форме квадрата, дзе змяшчалася ажно 16 жыдоўскіх крамаў. У 1920 годзе гэтую будыніну, праходзячы праз мястэчка, спаліў без відавочнай на гэта прычыны 7-ы полк польскае пяхоты. Пасярод жа рынку пры дарозе, якая перасякала яго па дыяганалі з Гарманаўскай

* Улякаваць — размясціць.

** Партэр — першы паверх.

на Касцельную вуліцу, стаяў вялікі крыж, абгароджаны даволі высокай зялезнай загародкай.

Млынская вуліца брала свой назоў ад млына, які быў пабудаваны на рацэ ў канцы вуліцы. Чаму Маставая вуліца называлася Маставой, з'яўляецца загадкай, бо ніякагусенькага мосту там ніколі не было, апрача вузенькай — на тры жэрдкі — кладкі. Кладка вяла да жыдоўскага магільніку на другой старане ракі. Магільнік, абсаджаны высокімі асінамі, што шумелі пры кожнай пагодзе, чамусьці наводзіў на мяне забабонны страх праз усё маё хлапечае жыццё.

Мушу прызнаць, што для майго дзіцячага ўяўлення праўдзівай аздобай Рынку і вартай заўвагі дэталі былі ані царква, ані школа, ані мураванка, але нап prostu агромная лужына, якая знаходзілася амаль пры выхадзе на Рынак з Касцельнай вуліцы і амаль ніколі не высыхала. «Ах, што гэта была за лужына!» — мог бы, напэўна, сказаць нябожчык Гоголь, бяда толькі ў тым, што ён яе ніколі не бачыў. Так, гэта была своеасаблівая лужына: як і Тумалёнкава вулка, яна не перасыхала нават улетку, і ў ёй ад рання да вечара — аж да позняй восені — купаліся падсвінкі, што належалі бацьку маіх пазнейшых школьных сябровак, Рэні і Стасі Вершылоўскіх. А на гэтых купальшчыкаў з філасафічным спакоем прыглядаліся коты іншага жыхара рынку. Дый не абы-якога сабе жыхара, але ведамага Воўкі (Уладзіміра) Баравіка. Ведамым быў ён яшчэ як пажарнік пад мянушкай Друя-Гарыць-Зарыва-На-Маргі.

Так, гэта была адмысловая лужына. Як глядзець на паверхню гэтай лужыны, выдавалася, што ў ёй вось-вось зашквочуць жабы. Перасыхала яна толькі ў самую гарачую пару — недзе пад канец ліпеня, так што цэлую вясну і добрую палавіну лета з глыбіняў яе можна было пачуць, ну, калі не сапраўдны канцэрт, то прынамсі жаб'е крактанне.

Але галоўная яе вартасць для нас, наймаладзейшых жыхароў мястэчка, выяўлялася позняй восенню або ранняй зімой, калі яе яшчэ не засыпала снегам і там мы рабілі коўзанку, якой бы не паўстыдаўся* і горад. Тады мы ўсёй школай бегалі туды

* Стыдацца — саромецца.

коўзацца на кожным перапынку. Увайшоўшы ў спартовы азарт, мы часта не чулі званка, які абвешчаў пачатак наступнай лекцыі, або і не звярталі на яго ўвагі, што выклікала нічым не пагамаваную злосць школьнага вартаўніка і прыбіральніка Іллі Гу..кі, па мянушцы Красівенькі. Тады Ілля насіўся за намі па цэлым Рынку з дзеркачом і пагрозамі:

— Ужо ж вам дастанецца гасцінца ад пана кіроўніка!

Трэба дадаць, што Ілля з прычыны нейкага недахопу ў горле гаварыў заўсёды ў нос, то ў яго заместа *кіроўніка* выходзіла *кароўніка*. Гэтае *кароўніка* прыводзіла нас заўсёды ў цялячае захапленне, і мы выбачалі Іллю і ягоную злосць, і дзярках, і нават не дражнілі яго Красівенькім.

У сярэдзіне 1920-х гадоў гмінная адміністрацыя пад ціскам успаміналага ўжо КОП вырашыла нарэшце Рынак выбрукаваць. Тады прыйшоў канец і нашай лужыне. Неяк на прадвесні на Рынак пацягнуліся даўгія хвасты сялянскіх фурманак са жвірам і каменнем, а за імі прыйшлі і брукоўшчыкі, якія зрабілі з Рынку зусім прыгожы, раўнюсенькі пляц. Такі пляц, якому не стыдна было б аказацца ў Глыбокім ці Дзісне. Там, дзе была раней лужына, цяпер два разы на год стаялі афіцэры і розныя польскія паны і паўпанкі, прымаючы дэфіляду* войска, пажарнікаў, *стшэльцаў*¹¹, ну і нас, школьнікаў, што тупацелі, як чарада авечак, каб неяк патрапіць ісці ў нагу пад такт «Брыгады»¹², якую рэзала мясцовая жыдоўская «капэля», якую пасля замянілі вайскавай аркестрай. Дэфіляды адбываліся на Дзень Канстытуцыі, 3 траўня, і Дзень Незалежнасці, 11 лістапада. Праўда што, нам падабаліся і дэфіляды, але без лужыны Рынак ужо быў зусім не тэй, да якога мы прывыклі.

У хуткім часе Рынак ізноў змяніў сваё аблічча, калі Пілсудскі, яшчэ за свайго жыцця, загадаў будаваць сабе помнікі. Такі помнік — даслоўна за пару дзён — вырас і на нашым Рынку¹³. Я ў тым часе ўжо настолькі вырас, што меў на думках больш паважныя справы, і выгляд Рынку быў для мяне ўжо другараднай справай, але наступныя па мне гадавікі хлапцоў і нават дзяўчат часта з сумам успаміналі стары рынак. Аднак па нейкім часе

* Дэфіляда — парад.

яны зрабілі адкрыццё, што пры помніку зусім добра можна праводзіць розныя гульні, а асабліва забаўляцца «ў палачку-стукалачку», тым больш што якраз супроць яго быў высокі — на якіх 11–12 прыступак — ганак мураванкі з таўшчэзнымі колькіметровымі калонамі. Дык дзетвара была амаль што задаволеная, бо мела кампенсацыю за зруйнаванне красы Рынку. Нават акрэсленне сабе падабралі, бо калі не мелі чым заняцца, то казалі:

— Пойдзем да *Юзіка* гуляць у палачку. (Імя Пілсудскага было Язэп).

Ну, а цяпер варта прыгледзецца бліжэй да жыхароў Рынку, дый не толькі тых, чые дамы стаялі навакол яго, але і да тых, хто, так сказаць, з'яўляўся неад'емнай яго часткай і ўрос у яго карэннямі.

Воўка-пажарнік

Безумоўна, першым з іх быў пажарнік Воўка Баравік. Ягоная хаціна стаяла з паўдзённага боку Рынку, якраз насупраць былой лужыны. Яна была ўся так пачарнелая ад старасці і пакрыўленая, што выдавалася цудам, як яна не заваліцца на галовы сваіх гаспадароў. Яна, так сказаць, увайшла ў мясцовую гісторыю і фальклор, бо аб ёй казалі, што яна памятала, «як пранцузы ішлі на Маскву», а калі хтосьці чуўся нядобра ці меў кіслую міну, дык у яго пыталі:

— Чаго ты так скрывіўся, як нераўнукочы Воўкава хата?

З чаго жыў Воўка і дзве шмат за яго старэйшыя незамужнія сястры, хіба назаўсёды застанецца неразгаданым. Ведама, што за ягонае пажарніцтва ніхто яму не плаціў ні гроша, бо пажарнікі, як звыкла, за сваю службу звальняліся толькі ад так званага *шарварку* (працы пры ўтрыманні і направе дарогаў), і акрамя таго гміна выдавала ім раз на ўсё жыццё *рагатыўкі*¹⁴ і сінія мундзіры з чырвонымі кантамі. Гэтую ўніформу яны павінны былі надзяваць толькі на выпадак нейкіх парадаў ці ўрачыстасцяў. Аднак ніхто і ніколі не бачыў, каб Воўка штось рабіў ці быў чым заняты, але таксама ніхто не мог закінуць яму

нейкіх цёмных махінацыяў дзеля здабыцця кавалка хлеба, якімі часам грашылі іншыя жыхары мястэчка.

Калі ягоныя сёстры хоць час ад часу поркаліся ў малюсенькім гародчыку за хатай, то Воўка ад рання да вечара, часам і нягледзячы на пагоду ці на пару года, нерухома стаяў, а радзей сядзеў перад сваім «палацам». На галаве яго нязменна красавалася рагатыўка з паламаным і пасчэпліваным дротам ды акаваным мядзянай бляшкай брыльком, якая спаўзала на вочы або, залежна ад фантазіі гаспадара, ссоўвалася на патыліцу. Недзе ў акаліцы вусаў заўсёды тырчэў прылеплены і даўно пагаслы недакурак.

Наагул цяжка сабе ўявіць больш камічную постаць, чым Воўка-пажарнік. Не гаворачы ўжо аб ягонай рагатыўцы, якая ад штодзённага ўжывання (Воўка чамусьці не падпарадкоўваўся агульным правілам і не захоўваў яе толькі на ўрачыстасці) прыняла выгляд нейкага бясформеннага мяшка неакрэсленага колеру. Уся іншая вопратка чамусьці заўсёды была на ягоны рост завялікая і вісела на ім, як на калку.

Сярод худаватага твару красаваўся даволі такі вялікіх памераў сіне-чырвоны нос, а пад ім хоць і рэдкія, але даволі даўгаватыя, ярка-рыжыя вусы. Гэтыя вусы таксама заслугоўваюць, каб ім прысвяціць крыху больш увагі. Вось жа няведама чаму, але яны заўсёды былі чымсь намазаныя і закручаныя так, што адзін канец тырчэў уверх, як у нябожчыка Вільгельма II, а другі вісеў уніз, як у Чынгіз-хана ці ў найлепшым выпадку як у Тараса Бульбы. Некаторыя казалі, што канцы вусаў Воўкі змяняюць напрамак залежна ад пагоды. На нагах у Воўкі ў любую пару года былі заўсёды адны і тыя самыя боты з высокімі, за калена, халявамі і загнутымі, як у лыжах, насамі.

Але затое ніхто не мог пазнаць Воўкі, калі дзесь у ваколіцы здараўся пажар. І адкуль толькі ў яго бралася рухавасць?! Пачырванеўшы ў твары і надуваючы шчокі, ён спярша што сілы дзьмухаў у сваю пажарніцкую трубку, а пасля не бег, але проста як на крылах ляцеў у кірунку пажарнай. У паважнейшых выпадках ён яшчэ паспяваў забегчы на царкоўную званіцу і ўдарыць *на гвалт* у званы. Не трэба казаць, што, прыбывшы

на месца пажару, Воўка не стаяў залажыўшы рукі, але выказваў вялікую актыўнасць, хоць бы нават і тым, што выдаваў безупынна загады, галоўным чынам тым, хто не належаў да пажарнай аховы.

Яшчэ праз некалькі дзён пасля пажару Воўка быў як бы зусім іншы чалавек. Ён ужо не стаяў «на варце» каля свае хаціны, але нервова праходжаўся ўзід і ўперад каля яе. Калі ж яго мінаў хтосьці з местачкоўцаў, ён, падбігаючы да таго і хітравата падміргваючы адным вокам, ківаў галавой кудысь убок і ўзбуджаным голасам пытаў:

— Значыць, ты ўжо чуў, што сталася?

І калі тэй выяўляў ахвоту паслухаць, дык Воўка вельмі дакладна апавядаў аб пажары, адводзячы сабе немалую ролю ў яго гашэнні; паўтараючы па некалькі разоў тыя самыя моманты, ён за кожным разам уносіў у іх пэўныя змены. Але праходзіла некалькі дзён, і Воўкава ўзбуджанасць праняла аж да наступнага пажару.

Як я ўжо ўспамінаў, Воўка меў мянушку Друя-Гарыць-Зарыва-На-Маргі, якая атручвала яму супакой, асабліва ў аўторкі, калі на Рынку адбываўся кірмаш і да мясцовых падшыванцаў яшчэ далучаліся вясковыя, якія таксама ведалі гэтую мянушку. А ўзялася яна вось ад чаго. Неяк аднаго цёмнага асенняга вечара дзесь у ваколіцы здарыўся вялікі пажар, так што зарыва заняло палову неба. Тым часам Воўка спакойна стаяў на сваім месцы і не думаў трубіць у сваю трубку. Калі нехта звярнуў яму на гэта ўвагу, то ён адказаў:

— Чаго ты крычыш? Гэта ж Друя гарыць, бачыш, зарыва проста на Маргі.

Трэба зазначыць, што ад майго мястэчка да Друі па простаі лініі было якіх 45 кіламетраў, ізноў жа вёска Маргі ляжала зусім у супрацьлеглым кірунку ад Друі. На другі дзень аказалася, што да тла згарэла адлеглая на тры-чатыры кіламетры маленькая вёска. Такім чынам Воўка, так сказаць, *не апраўдаў даверу* і ў выніку атрымаў на ўсё жыццё мянушку.

Іншай асаблівасцяй Воўкі было тое, што ён, не маючы ні голасу, ані трошачку музыкальнага слыху, праз доўгія гады

«спяваў» у нашым царкоўным хоры, і то ў хоры, які славіўся бадай ці не на ўсю Дзісеншчыну. А справа выяснялася вельмі проста. Ягоня старэйшыя сёстры Агата і Манька мелі даволі добрыя галасы ды неабякую практыку і праз усё жыццё спявалі ў тым жа хоры. І вось аднаго прыгожага дня ім прыйшло ў галаву, што і Воўка мог бы быць харыстым^{*}. Сказана — зроблена. Але на першай спеўцы стары дзячок Лінкевіч, пачуўшы Воўкавыя спевы, ухапіўся за галаву. Але тут Агата з Манькай паставіліся яршом:

— Калі Воўкі не трэба, то і нас не трэба.

Хоцькі-няхоцькі стары Лінкевіч мусіў пагадзіцца, але са сваёй стараны паставіў умову, каб Воўка, не падаючы ніякага голасу, толькі разяваў рот. Так ён, бядак, і стаяў кожную багаслужбу, заўсёды з разяўленым ротам, і часам забываўся яго зачыніць, калі хор ужо даўно кончыў спяваць.

Агата і Манька былі старымі дзеўкамі па гадоў 60—65, аб якіх хадзіла шмат смешных гісторыяў, але дзеля таго, што гэтыя гісторыі ў першую чаргу апавядаў іншы выдатны жыхар Рынку, то ў першую чаргу раскажу аб ім.

Янця

Янкель Каплан, ці, як пяшчотна называлі яго местачкоўцы, Янця або нават Янчэчка — гэта ў залежнасці ад таго, якое важнасці справу яны да яго мелі, — дык вось гэты Янця выконваў у мястэчку аж тры важныя функцыі. Іх можа б набралася і каля пяці, але апошнія не былі ўжо такімі важнымі. Дык вось, па-першае, ён стрыг, а часамі нават і галіў даволі запушчаныя чупрыны і бароды местачкоўцаў; далей, шыў усялякага фасону шапкі, якіх (паводле ягоных собскіх слоў) цяжка было знайсці і ў Варшаве; у дадатку яшчэ і часаў воўну. Што праўда,

* Выясняцца — тлумачыцца.

** Шырока практыкаваная ў даваенным часе форма назоўнікаў з суфіксам *іст/ыст* на ўзор прыметнікаў: *здольны харысты* — *здольныя харыстыя*, *знаёмы арганісты* — *знаёмыя арганістыя*, *спраўны кавалерысты* — *спраўныя кавалерыстыя*.

гэтую апошнюю функцыю выконвала ў большасці ягоная жонка Фэйга і куча *янцянят*. Сам ён з'яўляўся ў прыбудоўцы, дзе стаялі машыны, толькі ў выпадку нейкай аварыі або канфлікту з кліентамі. Гэта былі ягоныя афіцыйныя функцыі. Што да неафіцыйных, то ён сватаваў не вельмі адважным кандыдатам на жанімства дзяўчат, а зноў жа дзяўчатам, якія заседжваліся ў дзеўках, падбіраў адпаведных хлапцоў. Таксама ён даваў грошы *на працэнты* і яшчэ... Некаторыя казалі, што ў яго можна збыць усё набытае без ведама папярэдніх уласнікаў. Гэтае апошняе, можа, людзі і выдумлялі на яго. Хоць, што праўда, нешта там было ў часе *слабоды* — у канцы 1917 або ў пачатку 1918 года.

У тым часе ў Лужках фактычна не было ніякай улады. Карыстаючыся з гэтай *слабоды*, Яncia падабраў сабе (а можа, яны яго намовілі — хто іх там ведае!) яшчэ двух супольнікаў — братоў Цябутаў, жыхароў недалёка паложанай вёскі, — і задумаў пачаць «лёгкай заробаткі». На першы пачатак яны ўламіліся ў крамку беднай жыдовачкі Лэйкі Рапанорт, забраўшы адтуль паўбочкі селядцоў, паўскрынкі мыла, некалькі *дзясяткоў** запалак і г.д., адным словам, рэчы, на якія ў гэты час адчуваўся недахоп. Нягледзячы на безуладдзе, месцачкоўцы дружна ўзяліся шукаць злачынцаў. Тут жа быў зарганізаваны камітэт, які ўзяў справу ў свае рукі. У міжчасе неасцярожны Яncia пачаў прадаваць селядцы, выменьваючы іх у большасці на яйкі. Калі азброеныя дубальтоўкай, да якой, праўдападобна, не было патронаў, віламі і калом, папросту выламаным з плоту, камітэтчыкі з'явіліся да Яncia, тэй, калоцячыся як асінавы ліст, прызнаўся ўва ўсім і выявіў імёны сваіх супольнікаў. Тады сябры камітэту ўсё ў тым жа поўным азброенні арыштавалі *прастунніка* і даставілі яго ў арыштанцкую, ці інакш *кутузку*, якая знаходзілася пры воласці. Казалі, што ў часе канвою не абышлося і без таўхалёў, тым больш што за імі праз усю дарогу бегла пацярпелая Лэйка, голасна прычытваючы, што Яncia хацеў асіраціць яе дзетак.

Даставіўшы арыштаванага на месца прызначэння, камітэт у тым жа складзе і азброенні неадкладна падаўся ў вёску, дзе

* Дзясяткоў — тут: пакунак.

жылі Янцевы супольнікі. Але тут іх чакала нешанцаванне, бо маці заявіла, што яе сыны выехалі ў Полацак, а можа і далей куды, дзе яны цяпер сталіся «вялікімі людзьмі». Між іншым некалькі тыдняў пазней гэтыя «вялікія людзі» ўламаліся ў свіронак свайго суседа, забіраючы адтуль сала, кілбасы і пшаніцу. На гэты час у воласці ўжо засядаў прысланы з Расеі бальшавіцкі камісар, які прысудзіў бедакоў да смерці і сам жа выканаў прысуд — недалёка ад воласці, побач глыбоцкага шляху.

Але вернемся да Янці. Назаўтрае пасля арышту камітэт, дабраўшы сабе яшчэ некалькі больш паважных жыхароў мястэчка, прыступіў да суда над злодзеям. За нейкае паўгадзіны быў вынесены прысуд: даць Янцю 25 розгаў, ды ў дадатку ён павінен аплаціць Лэйцы страты.

Наступнага ранку вартаўнік валасной управы Грыдзюшка, а ў гэтым выпадку ён жа і выканаўца прысуду, вынес і паставіў на пляцы перад уваходам у воласць даўгі зэдлік і палажыў пры ім даволі тоўсты пук лазовых дубцоў. Кругом сабралася з паўсотні местачкоўцаў, цікавых паглядзець на экзекуцыю, ды таксама жонка засуджанага — Фэйга з дзецьмі. Хутка тыя ж самыя азброеныя камітэтчыкі прывялі Янцю. Двух маладзейшых і дужэйшых «прадстаўнікоў справядлівасці» палажылі яго на зэдаль і селі на яго шыю і ногі, папярэдне адкрыўшы частку цела, прызначаную да экзекуцыі. Наступна* адзін з сябраў суда прачытаў па складах прысуд ды таксама дадатак да яго аб тым, што следкаваць** за справядлівым выкананнем, г.зн. лічыць розгі, вызначаецца стары Ігнат Гірэй. Трэба зазначыць, Ігнат паходзіў са старой татарскай шляхты і, мо каб гэта падкрэсліць, казаў пасля кожных пару слоў *жэ****.

Ігнат з павагай пакланіўся ўсім прысутным, пагасіў і выбіў аб ножку лаўкі сваю люльку ды, падняўшы палец угору, крыкнуў:

— Жэ добра краў, раз!

Такога самага веку, як і Ігнат, вартаўнік сцебануў без асаблівай на гэта ахвоты першы раз.

* Наступна — далей, потым, пасля таго; наступным чынам.

** Следкаваць — сачыць.

*** Жэ (польск. *że*) — што (злучнік).

— Жэ не ўмеў хаваць і мяняў селядцы на яйкі, два!

Грыдзюшка сцэбануў крыху мацней, але гэта, здаецца, не зусім здаволіла Ігната, і дзеля гэтага ён, далічыўшы гэдак нешта да пяці, затрымаўся, ізноў падняўшы палец угору, злосна крыкнуў:

— Жэ я, пэўна, памыліўся! Жэ *на круцця*!

Пачуўшы гэта, прысутныя тут Фэйга і янцяняты паднялі несамавіты гвалт, што аж варанне на бярозах недалёкага гасцінца пачало пералятаць з дрэва на дрэва. Тады Ігнат выняў з кішэні хусцінку і, выцершы ёй нос, а чамусьці і вочы, ізноў падняў палец. Усе адразу супакоіліся.

— Жэ дзеткі малыя плачуць, пусціце яго дадому, і няхай з ім ягоны жыдоўскі Бог разбіраецца, бо наш Пан Езус напэўна яму дараваў бы!

Не трэба дадаваць, што ўсе жыхары мястэчка былі задаволеныя паваротам справы.

Нягледзячы на гэтую даволі непрыемную справу, местачкоўцы хутка аб ёй забыліся, відаць што на прыроднай дабраце, якая ёсць у простых сялянскіх натурах. Забыліся так, што праз некалькі год Янця ўдала вёў свае асноўныя і пабочныя заняткі, а гэта таксама часамі ўяўляла пэўную цікавасць.

Мне яшчэ і сёння прыпамінаецца «цырульня» Янці. Пачаў я яе наведваць, маючы гадоў 14–15, у тым часе, калі маці перастала стрыгчы маю галаву даволі тупымі нажніцамі, дапамагаючы сабе кавалкам грабяня. Часамі гэце «ўпрыгожанне» выглядала як бы ў дробненькія сходкі, але хто там клапаціўся такімі драбніцамі! Аднак усё мае свой канец. Так і прыйшоў час, калі маці сказала:

— Усё табе не ўладзіш, вось маеш 10 грошаў — і ідзі да Янці!

Што праўда, у мястэчку былі яшчэ дзве *сапраўдныя* цырульні, адна Язэпа Галэцкага на Дзісенскай вуліцы, а другая Пётры Храла ў будынку мураванкі, але таму, што там цэны былі на палову вышэйшыя, такія «кавалеры», як я, былі сталымі кліентамі Янці.

* *На круцця* на мясцовай гаворцы азначала, што трэба ўсё пачынаць спатку (заўв. аўт.).

З усёй цырульні, ці, дакладней, абсталявання яе, найбольш вызначалася хіба шылда. А шылда гэтая была напраўду адмысловая. Яна не вісела на звыклым, прызначаным на гэта месцы — над дзвярыма цырульні, але стаяла на высокім ганку Янцевага дому, абапёртая аб сцяну. Гэта, напэўна, дзеля таго, што фактычна там ніякай цырульні не было. Усе ж аперацыі, звязаныя з упрыгожваннем гэтай брыдчэйшай, хоць і маладой паловы местачкоўцаў, Янця праводзіў у пакоі, які быў адначасна і кухняй, і памяшканнем, дзе спалі некалькі янцянят і куды часамі без асаблівых перашкодаў заходзілі куры і чорна-бурая, з агромністымі рагамі каза.

Вось жа шылда стаяла на ганку, абапёртая аб сцяну. Ах, што гэта была за шылда! Яна прыцягвала маю дзіцячую ўвагу, можа, і не менш, чым знакамітая лужына. Я не перастаў захапляцца ёй нават і тады, калі вырас з таго веку, што маці стрыгла мяне *пад нуль*, а ўжо сам пачаў наведваць Янцева ўстанову. Дзеля таго, што шылда стаяла, яна мела памеры каля двух метраў увышыню і каля трох чацвёртых метра ўшырыню. На ёй быў намаляваны панок, захутаны з ног да галавы ў белую посцілку і з твару падобны ні то на Чарлі Чапліна, ні то на кагосьці з апошніх рускіх гасудароў, але на каго, ніяк не ўцямлю. Гэты панок сядзеў на высокім, падобным да дзіцячага, крэсле. Побач яго стаяў іншы, як дзве кроплі вады падобны з твару да першага, але чамусьці апрануты ў чорны фрак, з белай мушкай пад барадой і ў высачэзным капелюшы, які сягаў аж да верху шылды. У руцэ ён трымаў нажніцы такой велічыні, што імі смела можна было падразаць зараснікі на запушчаных сенажацях. Правая рука панка (тая, у якой ён трымаў нажніцы) была нармальнай даўжыні, але левая чамусьці звисала амаль да каленяў. Пачынаючы ад шчок гэтага панка, на бакі разыходзіліся надпісы: «*Стрижка Волосов*», а з другога боку лацінкай: «*Strzyś i Golić**». Гэты апошні мясцовыя жартаўнікі перакручвалі не вельмі далікатным чынам, але пакінем гэта на іх сумленні.

Звычайна кожны вечар Янця ўносіў гэтую шылду ў сенцы, дзе заўсёды змяшчалася некалькі змеценых дзеркачоў,

* Стрыгчы і галіць (польск.).

старая лапата, а часамі ўхітралася заначаваць і каза. Я кажу *ўхітралася*, бо калі гэта заўважаў хтосьці з Янцевай сям'і або не дай Божа ён сам, тады на яе галаву сыпаліся страшныя праклёны, і яна з ганьбаю выганялася вон, нягледзячы на надвор'е. Але здараліся выпадкі, што Янця занядбоўваў свае абавязкі і шыльда заставалася навонкі. Здаралася гэта найчасцей у аўторкі, калі на Рынку адбываліся кірмашы і ягоняя кліенты і даўжнікі запрашалі яго на чарку-другую магарычу, ці, як у нас казалі, *барышоў*. Пасля гэтых барышоў Янця забываўся на свае абавязкі, а толькі спяваў дрыготкім, падобным на казіны, голасам «Кадап' я мел златыя горы» або «Хас-Булат удалой». Звычайна на гэтых уступах песні і канчаліся, і ніхто ніколі не даведаўся, што б было, калі б Янця меў залатыя горы, або што сталася з тым загадкавым Хас-Булатам. Скончыўшы свае вакальныя выступленні, ён пачынаў анекдоты пра папоў, ксяндзоў і рабінаў і апавядаў іх кожнаму, хто хацеў яго слухаць, да таго часу, пакуль Фэйга не патурыць яго дамоў.

У такіх выпадках шыльда вечарамі заставалася на ганку і ўрэшце пераходзіла ў карыстанне мясцовай дзятвы. Малыя самавольнікі спярша з урачыстымі спевамі насілі яе па Рынку і прылеглых вуліцах, а пасля ўлякоўвалі яе ў зусім неадпаведным месцы, напрыклад, у чымсьці свінушніку або ў прыбіральні.

Цікава, што Фэйга не мела нічога супроць такіх адносінаў да мужавых «прыладаў вытворчасці» і назаўтра без вялікай злосці, але даволі зычным голасам выгалошвала:

— Цорт яго бяры, майго п'яніцу, няхай цяпер пасукае свая вівеска.

І ўзапраўды, бедны Янця з самага ранку адпраўляўся на пошукі гэтай *вівеска* і, знайшоўшы яе, хіба з паўсотні разоў суліў «халера на іх галава» тым, што яе знеслі. Прывеўшы шыльду ў такі-сякі парадак, ён урачыста ставіў яе на належнае ёй месца.

Цяпер жа што да самога працэсу стрыжэння. Гэтая цырымонія адбывалася зазвычай у суботы вечарам пасля шабасу¹⁵ і ў нядзелі перад полуднем. Янця меў свае ўрадавыя¹⁶

* Г. зн. *когда б*.

** Урадавы — тут: прыёмны.

гадзіны і ў іншыя дні тыдня, але найбольшы наплыў кліентаў бываў якраз у суботы і нядзелі. Я, між іншым, хадзіў да яго ў суботы. Янця ў ярмолцы на галаве, ці, як ён яе называў, *шапачкес*, і акрыты прасцірадлам у папярэчныя шэрыя і чорныя пасы, мармытаў сабе пад нос, ківаючыся ўзад і ўперад, свае пасляшас-басовыя малітвы, час ад часу кідаючы ў бок зачкалых кліентаў рэплікі, напрыклад:

— Калі заўтра будзе добрая пагода, то ў панядзелак будзе добры кірмаш у Гарманавічах і, напэўна, людзі ўжо пачнуць жаць жыта.

Якія адносіны меў кірмаш у Гарманавічах да пачатку жніва, заставалася заўсёды загадкай. Як я пазней пераканаўся, гэтыя кароткія размоўкі рабіліся з мэтай даць кліентам нейкую забаву і скараціць ім час чакання.

Пасля заканчэння асноўных малітваў Янця, усё яшчэ нешта мармычучы, скідаў з сябе пасястую посцілку і шапачкес ды ківаў пальцам на аднаго з прысутных: «Сядай!» Пры гэтым зазвычай вынікалі кароткія спрэчкі, што да чаргі, але яны хутка палагоджваліся Янцем, які скорагаворкай і тоненькім голасам казаў:

— Ну і што ты з-пад сябе думаеш? Ягоны бацька яшчэ ў тэй аўторак прасіў мяне, каб я яго падстрыг без чаргі, ну-у-у!

Гэтае ну-у-у было такім пераканаўчым, што апаненты ад слова* згаджаліся.

Калі кандыдат на «падмаладжэнне» ўзбіраўся на высачэзнае, падобнае да намалёванага на шылдзе крэсла (такія часамі можна яшчэ пабачыць у амерыканскіх барах), Янця абкрываў яго не першай свежасці посцілкай і кораценька пытаў:

— *Пад польку ці пад ярша?*

Як я пазней пераканаўся, гэтае пытанне задавалася толькі *pro forma***, бо незалежна ад адказу галава Янцевай «ахвяры» пасля аперацыі выглядала ўсё роўна *пад гаршчок*.

У часе стрыжэння Янця забаўляў сваіх кліентаў размоўкамі, падобнымі да вось гэтай:

* Ад слова — тут: зараз жа, імгненна.

** *Pro forma* (лацінск.) — дзеля фармальнасці, дзеля выканання правілаў.

— Уй, што за галава! Ды гэта ж міністэрская галава, каб мае дзеткі здаровы былі! Цікава, чаго ты з такой галавой сядзіш у такая задрыпаная мястэчка? Каб цябе твой бацька выслаў хоць бы ў Вільню, то там ты быў бы чалавекам! А каб у дадатку на тваю галаву ды яшчэ купіў шапку ад Янкеля Каплана! Уй, што тады было б! Тады я мог бы высватаць для цябе дзяўчыну. Уй, што за дзяўчына!!!

Тут Янця рабіў кісла-салодкую міну і на некалькі секундаў заплюшчваў вочы. Трэба зазначыць, што, гаворачы аб дзяўчыне, ён меў на ўвазе адну з сясцёр Воўкі-пажарніка.

— Уй, што за дзяўчына, — прадаўжаў ён, памаленьку адкрываючы адно вока і хітра ім падміргваючы. — А пасаг! Ці ты ведаеш, які яна мае пасаг?! Гэта ж аж чатыры петухі (у нашых ваколіцах на пеўня казалі *петух*)! А як заспяваюць досвіткамі, то дальбог на ўсё мястэчка, як салаўі або канарэйкі! Ну, чаго ты паказеліў вочы! Не тыя канарэйкі, што ў цябе часам за каўняром сядзяць, а праўдзівыя. А сем пар няпарных капылоў, што асталіся ад нябожчыка старога Баравіка, гэта хаханькі ці што?! А тры трусіныя скуркі таксама недзе бадзяюцца! Дый людзі кажуць, што ў яе ёсць яшчэ і дзве казіныя, але Бог іх там ведае. У цяперашніх часох цяжка людзям верыць. Ну, і чаго ты маўчыш? Ну, дык і што ты на гэта? Ух ты, пень. І падумаць, такая разумная галава і не хоча такога шчасця! А можа ты грошы не маеш на шапку, а толькі вешалку на шапку, дый то старую, бо на новую твой бацька шкадуе грошы? Нічога, я ўвосень з бацькам разбяруся.

На гэтым зазвычай Янцеў маналог заканчваўся, дый стрыжэнне падбягала да канца. Наступна ён сцягваў са сваёй «ахвяры» посцілку, пасля яшчэ некалькі разоў боўтаў галавой, канчаючы маліцца, хапаў са століка, які стаяў побач, нейкую пляшачку і трушком падаваўся да качарэжніку, дзе стаяла вядро з вадой. Вярнуўшыся, ён пырскаў з гэтай пляшачкі на галаву і ў твар кліента і на яго пратэсты пісклівым абражаным голасам адказваў:

— Дурны, гэта ж духа, самая сапраўдная духа, *дзікалон*. Не пахне?! Уй, твая галава толькі выглядае на разумную! Як жа

можа дзікалон пахнуць? Скажыце, добрыя людзі, гэтаму во паўдурку. Ці гэта табе самагонка, ці карасіна? Не пахне! Уй ты, цемната!

На гэтым звыкла і Янцева тырада, і ўся цырымонія стрыжэння заканчваліся. Янця падстаўляў далонь, зложаную начовачкамі, і ў яе падалі зазвычай медзякі, але ніколі не больш за 20 грошаў, ён паспешна іх хаваў, не лічачы, у кішэню і зноў ківаў пальцам на наступнага: «Сядай!»

Можа камусь будзе дзіўным, чаму я называў Янцевых кліентаў ахвярамі. Напэўна, гэтага не было б, каб ён сам паспрабаваў падстрыгчыся ў сябе. Такія мукі хіба можна было зраўняць толькі з візітамі да дантыста 1920-х год, калі абязбольвальных сродкаў яшчэ не існавала і зубы вырываліся проста *на халодна*. Тады вынікае пытанне: чаму ж, аднак, людзі ішлі да Янці? Справа вельмі простая: да яго ішлі не дарослыя, а падшыванцы, якія выпрасілі ў бацькоў некалькі медзякоў; Янця ж задавальваўся ўсялякай платай, хіба яна была ніжэйшая як 10 грошаў, а ў іншых трэба было плаціць што найменш 50.

Здаралася, што якраз у часе стрыжэння з'яўляўся ахвотнік купіць (або толькі патаргаваць) шапку. Тады Янця, не гаворачы ні слова таму, каго ён у тым часе стрыг, падаваўся з прыбылым у суседні пакойчык. Адтуль у кароткім часе пачыналі раздавацца энкі і заклінанні Янці:

— Каб я жыў, ты мне даеш за такую красу толькі два злоты? Ці ты знаеш, што такое два злоты? Ты за іх не купіш і адзін пуд жыта, а тут такая краса, такі тавар! Адзін тавар* на гэтую шапку каштуе больш за два злоты. Ты, пэўна, хочаш, каб мае дзеткі паўміралі з голаду?!

Калі спрэчка аб цане і прыгажосці шапкі зацягвалася, тады і тэй, каго Янця не дакончыў стрыгчы, таксама далучаўся да іх, спешна падаўшыся ў пакойчык. Цяпер ужо раздаваліся тры галасы: адзін суліў два злоты і ні гроша больш, іншы абураўся, што яму няма часу і за свае 20 грошаў ён падстрыжэцца дзе-небудзь яшчэ лепш, чым у Янці, і, нарэшце, дрыготка-пісклівы дыскант Янці, які прасіў у Бога шчасліва дачакацца сваім дзет-

* Тавар — тут: матэрыял.

кам наступнага шабасу. Гэта прадаўжалася яшчэ хвілін 10–15, пасля чаго ўсе трое, шчаслівыя і задаволеныя, паказваліся на парозе пакойчыку, і працэдура стрыжэння працягвалася.

І вось, нягледзячы на крыху «зацемненую» біяграфію Янці, усе любілі яго, бо нават ягоныя праклёны былі не злосныя, а толькі, так сказаць, *па-сямейнаму*; ён ніколі ні на кога не злаваў і не крыўдзіўся, нават на гміннага вартаўнік Грыдзюшку, які сцёбаў яго розгамі ў часе *слабоды*, а тым больш на старога Ігната, які гэтыя розгі лічыў. Наадварот, часцяком, асабліва ў папаўднёвыя нядзельныя гадзіны, можна было бачыць, як яны, крыху пасеймікаваўшы*, падаваліся ў бок піўнушкі Ніны Лукасюк, ці, як гэтую піўнушку называлі ў скарачэнні, *да Нінкі*. Гэтая паважная ўстанова афіцыйнай мовай называлася «*Jadłodajnia i piwiarnia*»**, што і было выпісана над яе ўваходам вялікімі, хоць і крываватымі літарамі. Гэтая ўстанова была вельмі папулярная сярод жыхароў мястэчка, асабліва сярод тых, у каго кішэнні не вельмі набухалі ад грошай, бо хоць есці там ніхто і не збіраўся, але заўсёды можна было атрымаць на закуску салонных гуркоў, кіслай капусты або нават селядца, дый яшчэ часамі і марынаванага. Ведама, што гэтымі прысмакамі закусвалася не толькі піва, але і штосьці мацнейшае, чаго Нінка ў сваёй півярні афіцыйна не мела права прадаваць.

— Але чаго не робіцца для сваіх сталых кліентаў?! — часта паўтарала яна, забываючыся, праўда, дадаць, што гэта за якога паўзлота ці нават і больш, далічанага да рахунку.

Цікава таксама зазначыць, што Янця, хоць і належаў да *выбранага народу*¹⁶, прадстаўнікі якога не чуюць смаку ў гарэлы, не падтрымоўваў гэтай агульнай звычкі, а наадварот, ніколі не адмаўляўся ад кілішка, дый часцяком бываў яшчэ і сам ініцыятарам невялічкіх выпівак. Праўда, у мястэчку ён быў не адзін, бо і ягоны сябар — ён жа капельмайстар мясцовай жыдоўскай аркестры Бэньямін Абрампальскі, называны папросту Бэйнусам, — заўсёды датрымоўваў яму таварыства***.

* Сеймікаваць — гутарыць, абмяркоўваць, дамаўляцца.

** Страўня і бар (польск.).

*** Г. зн. складаў яму кампанію.

Ведама ж, такія недахопы іх характараў не дадавалі ім абаім павагі сярод адзінаверцаў, так што, падобна, у сінагозе ім быў адведзены адасоблены куток. У тым жа кутку маліўся і яшчэ адзін жыхар мястэчка — Бэрка Шэрман.

Як я ўжо ўспамінаў, Янця выконваў у местачковым жыцці аж тры функцыі, але вось гэтая трэцяя — часанне воўны — была як бы пабочнай, бо галоўную ролю ў ёй адыгрывала жонка Фэйга і дзеці. Сам жа Янця быў выкліканы ў прыбудоўку, дзе стаялі машыны, толькі ў выпадку якой аварыі. Вось тады і разлягаўся прарэзлівы лямант Фэйгі, які можна было пачуць на другім баку Рынку:

— Янкель! Уй, каб ты згарэў ад мая галава! Ідзі папраў машына, гультайна ты цортава!

І Янця пакорна кідаў свой занятак і хуценька не бег, але папросту ляцеў як на крылах у прыбудоўку — на ратунак. Горш было тады, калі паміж Фэйгай і кліентамі здараліся нейкія непаразуменні фінансавага характару — з аплатамі за часанне. Тады яна як віхор урывалася ў Янцеву майстэрню і, насуліўшы халераў, скулаў і трасцаў на яго галаву, крычэла:

— Цорт ты плясывы (Янця, між іншым, меў не лысіну, але нейкія пляхі на галаве), ідзі забі гэтага гоя, бо ён ужо з'еў маё сэрца!

Янця хітравата прымушваў адно вока і, не гаворачы ні слова, трушком выбягаў услед за Фэйгай. Хутка з прыбудоўкі раздаваўся хоць і нервова-пісклівы, але з прымірэнчымі ноткамі Янцеў голас, які за пару хвілінаў прымаў зусім нармальны тон, і Янця казаў:

— Ну, Янка (трэба значыць, што ўсе акалічныя сяляне былі для яго Янкамі або для адмены* Антосямі, хоць гэта і не перашкаджала яму памятаць усіх сваіх даўжнікоў), ты не хочаш плаціць аднаго марнага злотага за дзве такія прыгожыя куклы воўны¹⁷? Уй-вай! Ці ты здурнеў? Ну, калі не хочаш — не плаці. Заплаці мне толькі 80 грошаў, а ўвосень перакінеш які кошычак бульбы.

Селянін найчасцей з ахвотай згаджаўся, але ўвосень горка шкадаваў, бо Янцеў «кошычак» змяшчаў у сябе каля чатырох нармальных кашоў бульбы.

* Для адмены — тут: для разнастайнасці.

Як я ўжо зазначаў раней, местачкоўцы любілі Янцю, нягледзячы на ягоную і не зусім ясную прошласць, а таксама і розныя хітрыкі і маленькія ашуканствы, якія здараліся ў часе выканання ягоных прафесійных абавязкаў. Ды наагул гэтыя пачуцці адносіліся і да ўсіх ягоных суродзічаў, для якіх местачкоўцы праяўлялі найбольшую талеранцыю, якая ўжо, відаць, была ў нашай крыві. Ведама ж, часамі здараліся дробныя непаразуменні, а нават сутычкі, калі адзін аднаму падбіў вока або расквасіў нос, але гэтыя непаразуменні ніколі не пашыраліся і хутка забываліся. Трэба сказаць, што старанні польскай адміністрацыі пасеяць нейкую варожасць паміж беларусамі і жыдамі не мелі поспеху. Нават лозунг *swój do swego, po swoje*^{*} або *nie kupuj u żyda*^{**} неяк не мелі поспеху. Пэўны, мякка кажучы, недавер або нават і нянавісць пачаліся пасля «*освобождения*», калі ўласнік васьмі-ці дзесяцігектаравай, але добра задбанай гаспадаркі агалашаўся *кулаком* і *ворагам народу*, а ізноў жа ўласнік крамы, за вартасць якой можна было б купіць пару такіх гаспадарак, назначаўся дырэктарам *заготскота* ці яшчэ нейкага *сельпо*. Але пакінем гэтае пытанне спецыялістам ад палітыкі і не будзем ламаць сабе галавы.

Бляхарыха

Недалёкай Янцевай суседкай была старая Бляхарыха, таксама папулярная асоба сярод жыхароў мястэчка. Ніхто хіба не ведаў яе сапраўднага імя, а ўсе яе называлі Бляхарыхай, таму што яе муж быў бляхар і таксама даволі папулярны, асабліва сярод мясцовых гаспадынь, бо вельмі ўмела нітаваў чыгунчыкі, літаваў, а нават рабіў з усялякіх кавалкаў бляхі новыя вёдры, дайніцы ды іншае дамовае суддзё. Але ягоная папулярнасць выглядала даволі мізэрнай у параўнанні з жончынай. Бляхарыха, па-першае, ведала ўсе мясцовыя плёткі і навіны, а па-другое, лекавала ад розных хваробаў і немачаў усіх тых, хто не меў даверу да дактароў, аптэкаў ды шпіталяў або не меў на ўсё гэта

* Свой да свайго, па сваё (польск.).

** Не купляй у габрэя (польск.).

грошай. Яна загаворвала розныя недамаганні: ад благога вока, ад уроку, ад перапуду, ад рожы, ад укусу вужакі і шмат-шмат ад чаго іншага. Таксама лекавала ўсе мажлівыя і немажлівыя хваробы, толькі што паводле яе тэрміналогіі яны называліся зусім інакш, чым іх называлі «гэтыя скуралупы дактары».

Памятаю, што, будучы дзесяцігадовым хлапцом, я стаў сведкам, як яна лекавала маю цётку, якая, між іншым, усё жыццё скардзілася на мажлівыя і немажлівыя хваробы. Дык вось Бляхарыха, зрабіўшы адпаведны моўны ўступ, у якім зганіла ўсе гэтыя *дакторскія штучкі*, якія добрыя толькі да таго часу, пакуль хворы мае грошы, — прыступіла да лекавання. Пашаптаўшы нешта сабе пад нос і папляваўшы на ўсе чатыры бакі, яна выняла з кішэні сваёй шырачэзнай спадніцы пляшачку з *загаворанай вадой* і загадала хворай папіць гэтай вады тры разы па тры глыткі, а пазней ізноў пачала нешта мармытаць сабе пад нос. На заканчэнне лекавання Бляхарыха сказала:

— Дык вось, галубка, я кажу табе чыстую праўду: ты калі не памрэш, то напэўна будзеш здаровая, хоць часамі, Бог яго ведае, людзі мучаюцца аж да смерці.

Не трэба хіба дадаваць, што гэты дыягназ спраўджаўся заўсёды ў 100 %.

Бляхарыха лячыла ў першую чаргу гояў*, бо сярод сваіх адзінаверцаў цешылася папулярнасцяй зусім з іншых прычынаў: у мясцовым кагале яна беззаменна выконвала вельмі важную функцыю — на ўсіх жыдоўскіх вяселлях грала ролю, як бы сказаць па-нашаму, галоўнай свацці, хоць яе абавязкі крыху розніліся ад ролі сваццяў на беларускіх вяселлях. Па-першае, гэтая функцыя была платнай, а па-другое, гэтая свацця не абавязкава павінна была належаць да радні маладых або нават быць запрошанай на вяселле як госць.

Як ведама, паводле жыдоўскіх рэлігійных законаў, вянчанне заўсёды павінна было адбывацца на скрыжаванні дарог. Цяпер гэты звычай ужо не датрымоўваецца, але больш як паўвеку таму ніхто не мог нават і падумаць, каб яго зламаць. Дык вось

* Гой — па-жыдоўску *хрысціянін* (паводле публікацыі ў часопісе «Беларускі Сьвет», далей: БС).

у Лужках гэтыя вячанні заўсёды адбываліся каля сінагогі на Млынскай вуліцы, яна крыжавалася з Жынгелёвай вулкай, пераходзячы ў безыменны завулак, які вёў да жыдоўскае школы і банку. Пасля вячання маладыя і вясельныя госці, папярэджаныя капэлай пад кіраўніцтвам успамінанага ўжо Бэйну-са, зазвычай пехатой адпраўляліся ў памяшканне, дзе павінна была адбывацца вясельная бяседа. Дык вось гэты парадны паход заўсёды агалаўляла Бляхарыха. Пад хуткую мелодыю, нешта на падабенства «полькі», яна вытанцоўвала са здзіўляльнай як на яе век жвавасцяй і спявала нейкія жыдоўскія прыпеўкі. Прыбыўшы на месца, яна даглядала, каб усе госці былі пасаджаныя на месцы, адпаведныя становішчам, якія тыя займалі ў іерархіі кагалу; у часе ж самой бяседы сачыла за агульным парадкам.

Трэба сказаць, мелодыя, пад якую вытанцоўвала Бляхарыха, трывала ўвайшла ў рэпертуар мясцовых, а нават і крыху далейшых музыкаў пад назовам *Бляхарышынай полькі*.

Апрача Воўкі, Янці і Бляхарыхі, было і яшчэ некалькі на свой спосаб камічных людзей, якія, хоць і не жылі на Рынку, але вельмі часта іх можна было там спаткаць. Гэта ў першую чаргу Бэрка Шэрман, па мянушцы Беламорды, і Якуб Баравік (не быў сваяком Воўкі), якога паводле імя ягонага бацькі празвалі Дарахвеем, за што ён, між іншым, і не абражаўся, забываючыся, што ягонае праўдзівае імя Якуб. Далей ішлі дзве асобы, якія займалі пэўныя становішчы ў рэлігійным жыцці мястэчка, а менавіта: царкоўны вартаўнік Міхал Грыдзюшка, празваны дзеля свайго маленечкага ўзросту Міхалачкам, і касцельны закрыстыянін Адам Драгун — Адаць.

Беламорды

Бэрка быў празваны Беламордым па прычыне сваёй белай як снег барады, якая насуперак усім жыдоўскім правілам была заўсёды старанна расчасаная і падстрыжаная а-ля Мікалай II. Іншае, чым ён адрозніваўся ад сваіх пабожных і адданных закону адзінаверцаў, — гэта тое, што ён ніколі не быў жанаты,

што ў жыдоў лічыцца вялікім грэхам. Паводле іх законаў, кожны жyd, а ў першую чаргу асоба мужчынскага полу, павiнен быў абавязкава жанiцца. Састарыцца i памерцi нежанатым сцягвала на галаву «недаверка» апрача пакарання пасля смерцi яшчэ i пэўныя абмежаваннi пры жыццi. А вось Бэрка не хацеў жанiцца. Няможна сказаць, каб Бэрка не верыў або каб ён меў нейкую псiхічную адразу* да жанчын. Наадварот, у адпаведнай кампанii ён любiў пагаварыць аб прыгожых жанчынах або дзяўчатах, але не жанiўся дый годзе. Гэта было тым больш дзiўным, што Бэрка нават пад старасць выглядаў даволi прыстойна. Асаблiва ягоная, насуперак усiм жыдоўскiм звычкам, барада, якая была заўсёды чыстай i дакладна расчасанай — валасок да валаска. Няможна нават было i падумаць, што Бэрка не жэніцца па прычыне немажонасцi, бо падобна ў маладых гадох ён быў даволi салiдным гандляром лесу, а таму меў адложаны ў маладосцi пэўны капiтал, якi дазваляў яму жыць, нiчога не робячы. Па гэтай прычыне ён i займаў у сiнагозе месца разам з выпiвакамі Янцем i Бэйнусам.

Калi ў яго пыталiся, чаму ён не жэніцца, то ён адказваў:

— Каго я хачу, то яна мяне не хоча, а якая мяне хоча, дык па якога ж чорта яна мне?

Бэрка, хоць i не ведаў нотаў, але як на самавука цудоўна граў на скрыпцы. Яму было даволi толькi добра ўслухацца ў якуюсь мелодыю, каб ён яе дакладна запамятаў i мог паўтарыць без памылак нават па пэўным часе. Апрача гэтага, ён мог на скрыпцы iмiтаваць галасы птушак, а нават жывёлы. У ягоных руках скрыпка спявала, як жаваранак або салавейка, каркала, як варона, кудахтала, як курыца або нават бляяла, як авечка, або брахала малым сабачанём.

Бэрка нiколі не даваўся доўга сябе прасiць, каб штосьцi заграў, i наагул ён граў ахвоча, але нiколі не даўжэй як 15–20 хвiлiн, а пасля нiякiя просьбы не маглi змусiць яго прадаўжаць гранне, калi ён ужо сказаў *даволi*. Таксама ён нiколі i нiкому не граў за грошы, а Бэйнусавы намаганнi, каб Бэрка ўступiў у ягоную капэлу, не мелi skutку.

* Адраза — адпрэчанне, непрыманне; агiда.

Камічнай стараной Бэркі было тое, што ён вельмі любіў апавядаць розныя, ім жа самым выдуманая гісторыі, у якіх не было і крышкі праўдападобнасці, і крыўдзіўся, калі яму не верылі або перапынялі ягоныя апавяданні. Мне здаецца, Бэрка папросту хацеў быць дамарослым баронам Мюнхгаўзэнам, бо ён быў даволі начытаным і мог штосьці ведаць аб гэтым бароне. Але местачкоўцы не разумелі яго і збывалі гэта кпінамі. Для прыкладу вось адна з ягоных гісторыяў.

— Аднаго разу я ішоў з Дварнова ў Юркава, — апавядаў Бэрка, — і мне прыйшлося пераходзіць возера па ценькім лёдзе, — хлусіў, як з нотаў, Бэрка. — Раптам лёд заламаўся, і я апынуўся па шыю ў вадзе. Колькі я ні крычэў: «Людцы, ратуйце!» — ніхто не пачуў мяне. Тады я пайшоў у Казачкі і наняў за пяць злых людзей, якія не толькі мяне выцягнулі, але ў далатак яшчэ напаілі самагонкай, каб я добра разагрэўся.

Трэба зазначыць, паміж вёскамі Дварнова¹⁸ і Юркава не было ніякага возера з тэй прычыны, што прадоўжанне дварноўскай вуліцы тварыла пачатак Юркава, і ніхто, апроча хіба ўласнікаў скрайніх хатаў, не ведаў, дзе пачынаецца другая, а канчаецца першая. А вёска Казачкі была ад іх адлеглая на чатыры-пяць кіламетраў.

Дарахвей

Дарахвей мог бы смела быць аб'ектам доследаў для псіхіятраў і псіхолагаў: усё сваё жыццё ён стараўся паказаць сябе чалавекам няпоўнага розуму, хоць розуму і асабліва хітрасці ў яго было бадай ці не больш, як у тых, хто стараўся паказаць сябе вельмі разумным. Тайніцу, чаму ён удаваў з сябе дурнога, ён пачаў з сабой у магілу. Што Дарахвей такім не быў, можна судзіць хоць бы з таго, што ён нядрэнна разбіраўся ўва ўсялякіх пытаннях, ведама ж, у граніцах зразумення простага, але, як кажуць людзі, *bimaga* селяніна. Аднак зусім не па-сялянску ён не толькі што не любіў, а папросту ненавідзеў усялякую працу і ўсялякімі хітрыкамі стараўся ад яе выкруціцца. Нягледзячы на скрайнюю беднасць, ён ніколі нічога не прасіў, а таксама, калі яму хто

штосьці даў, не дзякаваў. Таксама ён хіба лепш памёр бы з голаду, чым адважыўся б штосьці ўкрасці. Хоць, што праўда, раз у жыцці ён украў... дый не абы-што — каня! А таксама некалькі тыдняў ён сумленна папрацаваў! Але гэта былі ў ягоным жыцці факты, як тэй казаў, выключныя, і аб іх я раскажу пазней.

Высокага росту і атлетычна збудаваны, Дарахвей, нягледзячы на сталае недаяданне, быў чалавекам нязвыклай фізічнай сілы, але гэтай сілы ніколі не ўжыў у бойцы і ніколі нікога не ўдарыў, хоць страшэнна лаяўся і пагражаў, калі яго дражнілі. Ён ведаў, як кажуць расейцы, *всю подноготную* жыхароў амаль усёй гміны. Часам гэтыя веды сягалі аж да бацькоў і дзядоў. Таму ён заўсёды метка *паднякаў* усім, хто адважваўся дражніць яго. Калі ж у яго ўжо не хапала аргументаў супроць асабліва вытрывалых праціўнікаў, ён папросту заканчваў спрэчку сцверджаннем, што яны *камуністыя*. Цікава тое, што адразу ж пасля «*освобождения*»¹⁹ ён замяніў гэты эпітэт на *панскія падлізы*.

Хоць Дарахвей высцерагаўся працы як агню, усё ж такі ён меў пэўны занятак, і то можна сказаць сталы: у кірмашовыя дні і ў дні царкоўных і касцельных фэстаў ён лічыў сваім абавязкам наводзіць парадак на Рынку. Ужо з самага ранку ён насіўся па ўсіх яго кутках з важкай даўбешкай у руцэ, наводзячы парадак, г. зн. каб, прыехаўшы на кірмаш, сяляне стаўлялі свае вазы ў раўнюсенькія рады. Апануты ў рызманы, з дзеравяшкямі на нагах заміж ботаў і чамусьці заўсёды ў падзёртай паліцыйнай шапцы з нейкімі бляшкамі замест *ажэлка*^{*}, ён наводзіў панічны страх, найперш на жанчын, дый на мужчын, асабліва на тых, хто менш яго ведаў. Бо гора таму бедаку, чый воз высунуўся хоць бы на паўметра з раду. Размахваючы над галавой нейкай даўбешкай, падобнай да тых, якімі гаспадыні таўклі бульбу, Дарахвей налятаў на яго, як каршун на курыцу. Спыраша, праўда, ён толькі страшэнна лаяўся, а калі гэта не памагала, вешаў сваю даўбешку на руку пры помачы якогась матуза і, схапіўшы за задок ваза, папіхаў яго ў адпаведным кірунку. Калі ж надараўся больш упарты конь, ён прыводзіў яго да паслухмянасці: хапаў каня за

* Ажэлак (ад польск. *orzetek*, памянш. ад *orzet* 'арол') — тут: кукарда (цэш-ка) з польскім гербам — белым арлом.

аброць, а другой даваў таўхалі пад бок, пакуль воз не апынаўся на адпаведным месцы. Пасля гэтага твар Дарахвея прымаў зусім іншы выраз, і ён, неяк па-дзіцячы ўсміхаючыся, казаў:

— Ну бачыш, вось і ўсё ў парадку.

Калі ж гэта была жанчына, то ён асабліва стараўся супакоіць яе:

— Ну чаго ж ты спужалася? — ласкава пытаў ён. — Я ж не на цябе!

На ўсе гэтыя Дарахвеевы «парадкі» паліцыя глядзела праз пальцы, бо ён выконваў яе абавязкі, хоць, можа, крышку і завостра. Мажліва нават, што яму часамі давалі якіх пару грошаў, бо часта можна было бачыць, як вечарам пасля кірмашу ён выходзіў з пякарні з матком абаранкаў на шыі.

Так што Дарахвей быў заняты толькі ў аўторкі і тыя дні, калі дзе выпадаў фэст. У апошнія дні тыдня зімой і летам ён сноўдаўся па Рынку і вуліцах мястэчка, аж пакуль якая больш жаласлівая гаспадыня не клікала яго ў хату і не давала яму кавалка хлеба ды якойсь гарачай стравы. Аднак, скончыўшы есці, ён ніколі не заседжваўся ў хаце, баючыся, што яму дадуць нейкую работу. Асабліва ў гэтым выпадку небяспечнай для яго была мая нябожчыца бабка. Заклікаўшы, бывала, яго ў хату і наліўшы адпаведную для ягонага росту міску капусты і адрэзаўшы вялізны кавалак *бранкі*^{*}, яна, хітравата ўсміхаючыся, займала стратэгічную пазіцыю паміж дзвярыма і Дарахвеем за сталом. Калі пасілак^{**} ужо набліжаўся да канца, яна хуценька брала з качарэжніку прыгатаваную загадзя сякеру і, кладучы яе на лаўцы, дзе сядзеў Дарахвей, зазвычай казала:

— Якубка (яна, між іншым, заўсёды называла яго сапраўдным імем), можа б ты пашчапаў крышку дроў? Вось Валодзю неяк разбалелася рука (Валодзя быў яе сын, а мой дзядзька). Пашчапай крышку, даражэнькі, — ласкава прадаўжала яна, — а я табе яшчэ штосьці дам з'есці.

Дарахвей як апараны ўсхопліваўся са свайго месца і, хуценька глытаючы рэшткі гарачай дранкі, казаў:

* Дранка — дракона, бульбяная бабка.

** Пасілак — сілкаванне, ядзенне.

— Ай-й-й-й! Я ж чуць не забыўся, што ў мяне сёння свята!

— Якое ж свята, Якубка? — ізноў дапытвалася бабка.

— Ды сёння ж пайшоў сёмы год, як памёр мой бацька, — адказваў ён і, ледзь не зваліўшы з ног бабку, хуценька выбягаў. Адбегшыся праз некалькі хатаў, ён толькі тады адважваўся аглянуцца, ці не гоніцца за ім бабка Крыстына, а пасля праз добрых пару тыдняў здалёку амінаў яе хату.

Была і яшчэ адна асаблівасць у Дарахвея, якой не заўсёды маглі пахваліцца іншыя, «разумнейшыя» за яго людзі, якія лічылі яго дурнем. Не ўмеючы чытаць і не разбіраючы нічога ў календары, ён на памяць ведаў або мог вам без памылкі вылічыць, на які дзень прыпадае тое ці іншае праваслаўнае ці каталіцкае свята і на якія святкі прыпадаюць фэсты ўва ўсіх цэрквах і касцёлах Дзісенскага і прылеглых частках сумежных павеатаў. Мала таго, ён ведаў, як завуць таго ці іншага святара і якая ў яго матушка — маладая, старая, прыгожая ці брыдка, а таксама добрая ці скупяндзя. Ведама, што ён лічыў пунктам гонару хадзіць на ўсе фэсты і ў меру магчымасцяў заводзіць там свае парадкі.

Пачуццё агіды да ўсякай працы было прычынай таго, што пасля смерці ягоных бацькоў усёй, зрэшты, не зусім малой, гаспадаркай заўладалі бацькавы браты, бо на ёй не было каму працаваць і аплачваць падаткі.

Толькі аднаго разу, і то праз не вельмі даўгі адрэзак часу, 8—10 тыдняў, Дарахвей сумленна працаваў, а таксама страціў быў апінію* сумленнага чалавека. І ўсё скончылася для яго трагікамічна. А справа выглядала так.

На Маставой вуліцы быў даволі заможны местачковец Грышка Аніськовіч са сваёй жонкай Агатай. Жылі яны толькі ўдваіх, бо іх сын выехаў у Францыю на заробаткі і пазней не даваў аб сабе ніякай весткі. Абое яны былі ўжо даволі старава-тыя, так што ім часамі было і не пад сілу спраўляцца з даволі моцнай гаспадаркай, якая складалася з пары коней, дзвюх кароў і падцёлка, авечак, свіней ды цэлай грамады хатняй птушкі. Аднаго з Грышкавых коней, Буланчыка, ведала ўсё мя-

* Апінія — рэпутацыя.

стэчка, бо ён, нягледзячы на свой паджылы век, быў заўсёды гуллівы, як жарабё, і меў звычай залазіць у шкоду там, дзе яго найменш спадзяваліся. Не было такой загарадзі, апрача хіба густага частаколу або калючага дроту, каб Буланчык не мог паканаць* яе. І ніхто, апрача гаспадара, Грышкі, не мог злавіць яго, калі ён ласаваўся чужым аўсом, канюшынай, а нават капустай, якую ён між іншым любіў, як дзяўчаты цукеркі.

Але калі Буланчык зусім састарэў, Грышка задумаў увосень, пасля заканчэння працы на полі, прадаць яго, каб задарма не скормліваць сена праз зіму. Ды потым Грышку прыйшла на думку ідэя за кошт Буланчыка атрымаць сабе дапамогу на час касавіцы і жніва. Парадзіўшыся з Агатай, ён заклікаў да сябе Дарахвея і пасля добрай перакускі нагаварыў таго папрацаваць у іх у пільніцу²⁰ з тым, што як заплату ўвосень ён аддасць Буланчыка. Пасля доўгіх разважанняў Дарахвей згадзіўся, аднак засцярог сабе вольныя аўторкі і дні, на якія прыпадалі фэсты. На нядзельныя святкі ён увагі не звяртаў.

Трэба прызнаць, што Дарахвей працаваў як на ягоную натуру даволі сумленна. Ведама ж, што ён не мог выконваць больш складаных сялянскіх працаў, як касьба ці гаранне плугам. Але затое ён насіў ваду і дровы для гаспадыні, збіраў у гародзе зелле ды сек яго секачом на ахрап'е для свіней, таксама карміў іх ды выганяў на поле жывёлу і г. д. Змяніўся і выгляд Дарахвея: гаспадыня пашыла яму хаця і зрэбныя, але нафарбаваныя ў альховай кары порткі і кашулю. З ягоных ног зніклі дзеравяшкі, а іх месца занялі агромністыя вайсковыя чаравікі, якія Грышка захаваў яшчэ з Першае сусветнае вайны. Таксама кожную суботу ён вадзіў Дарахвея ў местачковую лазню, а пасля дазваляў таму пагаліцца сваёй брытвай.

Дарахвея як бы падмянілі: ён ужо болыш не кідаўся ў сварку з тымі, хто яго дражніў, але, з першых слоў абазваўшы таго бальшавіком і камуністам, ішоў далей па сваіх справах. А ягоныя адносіны да Буланчыка былі папросту расчуляльнымі. Трэба было толькі бачыць, як ён нёс, хаваючы за кашулю, каб не пабачыла Агата, кавалак хлеба, бульбіну ці яблык або яшчэ

* Паканаць — адолець.

штосьці з гародніны, і частаваў свайго падапечнага. Маючы хоць некалькі хвілін вольнага часу, Дарахвей чысціў яго старым згрэблам і мазаў ягоныя капыты дзэгцем, каб не пашчапаліся.

І так дайшло да восені. На Уздзвіжанне²¹, якое прыпадала ў тым годзе на аўторак, Дарахвей вырашыў ісці на фэст у Цвешіна — на самай польска-савецкай граніцы недалёка ад Дзісны. Тымчасам Грышка, кіруючыся яму толькі ведамымі думкамі, вывеў на Конскі рынак і прадаў Буланчыка дзісенскім жыдам на скуру. Відаць, ён не хацеў праз усю зіму карміць сенам Буланчыка, які павольна траціў сваю рухавасць. Што да ўмовы з Дарахвеем, дык ён хіба лічыў яе жартам, або можа думаў, што атрыманая тым вопратка, абутак і харчаванне будуць дастатковай аплатай за працу.

Бог яго ведае, як там было ў сапраўднасці, але факт фактам: вяртаючыся з Цвешіна, Дарахвей пабачыў на гасцінцы, што жыдок едзе конна на «ягоным» Буланчыку. Што было далей, не бяруся апавядаць. Ведаю толькі, што праз пэўны час у мясцовы пастарунак (ці, як у нас казалі, *застаронак*) паліцыі прыбег жыд з лямантам, з якога было цяжка штосьці зразумець, аднак праз якое паўгадзіны паліцыянтам стала ясна, што бандыты адабралі ў яго каня. Паліцыя неадкладна вырушыла на месца выпадку і, ведама, не знайшла там ні якіх бандытаў, ні Буланчыка. Не трэба дадаваць, што ні вечарам, ні назаўтра Дарахвей ужо больш не паказаўся ў Грышкавай хаце, і таму найбольшае падазрэнне пала на яго.

Па пэўным часе ён усё ж такі з'явіўся да сваіх абавязкаў у кірмашовы дзень, і паліцыя яго тут жа арыштавала. Праз некалькі дзён ніякія допыты, ні ўгаворванні не далі ніякіх вынікаў. Не памаглі нават і таўхалі, бо Дарахвей маўчаў як вады ў рот набраўшы, што, як ведама, не было згоднае з ягонай натурай. Патрымаўшы яшчэ некалькі дзён на хлебе і вадзе, яго выпусцілі, прызнаўшы поўным вар'ятам. Гэта было і не дзіва, бо ні на розныя абразлівыя назовы, ні на таўхалі ён не рэагаваў.

А Буланчык згінуў — як у ваду кануў. Але вось позна ўвосень некаторыя месчачкоўцы заўважылі, што хтосьці дабіраецца да іх да пуняў з канюшынай, а калі пачалася малацьба — і да сціртаў, асабліва з аўсом. Суседзі пачалі падазраваць суседзяў,

аднак ніхто не мог давесці іншаму віны. Крыху пазней адзін з мясцовых рыбакоў, прабіраючыся праз зараснікі лазы паміж ракой і нападразваленым гумном старога Дунца, якім ужо ад пару год ніхто не карыстаўся, пабачыў на зямлі якіясь дзіўныя сляды, як бы нехта цягнуў нешта цяжкое ад ракі да гумна ці наадварот. Прыйшоўшы па слядах да гумна, ён пабачыў у яго цёмным кутку, дзе яшчэ быў захаваўся кавалак страхі, абложанага снапамі аўса і ахапкамі канюшыны Буланчыка. Каля яго таксама стаялі вялікія начоўкі з вадой.

Вось след гэтых начовак па зямлі і прывёў да сховішча Буланчыка. Справа ў тым, што Дарахвей, не могучы здабыць іншай пасудзіны на ваду, сцягнуў недзе з вясковай лазні начоўкі, у якіх зазвычай мылі нябожчыкаў. І нягледзячы на сваю не абы-якую фізічную сілу, ён усё ж такі не змог іх несці, напоўніўшы ў рацэ вадой, і дзеля гэтага цягнуў.

Справа скончылася даволі добра. Але найлепш на ёй выйшаў жыдок — уласнік Буланчыка, бо тэй, адпачыўшы ад працы і разгадаваны канюшынай ды аўсом, выглядаў цяпер зусім на маладога каня, і вартасць яго паднялася ўдвая. Дарахвей пазбег пакарання будучы прызнаным ненармальным, але найлепш з усіх выйшаў Буланчык, бо ніколі ў жыцці ён не еў столькі аўса і канюшыны, як у часе гэтага прымусовага ўв'язнення. Ён так прыбраў на целе*, што жывад пашкадаваў яго забіваць на скуру, а вывеўшы на кірмаш, прадаў яго селяніну з-пад Язна, які яшчэ добрых пару год ездзіў на ім.

Пасля гэтага здарэння Дарахвей лічыў сваім абавязкам кожнага ранку затрымацца перад Грышкавай хатай і абкласці яго, Агату і ўсіх іхных жывых і памерлых сваякоў страшэннай лаянкай, уключаючы трохпавярховую маскоўскую. Грышка чамусьці на гэта не рэагаваў, але калі гэта ўрэшце надаела суседзям, то зазвычай адзін з іх у большасці з маладзейшых выходзіў на вуліцу і голасна крычэў:

— Тпррру!

Дарахвей адразу зніжаў голас, але не пераставаў лаяцца. Тэй дадаваў:

* Прыбраць на целе — пасыцець.

— Чаго ты там расхадзіўся, канакрад?

Тады Дарахвей адразу змяняўся ў твары, абзываў яго, як звыкла, камуністым і ішоў далей па сваіх справах.

Бедны Дарахвей злажыў сваю неспакойную галаву ў хуткім часе пасля прыходу немцаў. Яго разам з іншымі пагналі за-капваць забітых чырвонаармейцаў. Калі немец-канваір пачаў крычэць на яго, падганяючы хутчэй працаваць, Дарахвей сваім звычаем вызверыўся на яго. Тэй, доўга не думаючы, выхапіў пісталет — і Дарахвея не стала.

Міхалачка і Адаць

Міхал Грыдзюшка, інакш Міхалачка, і Адам Драгун, інакш Адаць, былі неразлучнымі сябрамі ў вочы, хоць за вочы, як тэй казаў, утапілі б адзін аднаго ў лыжцы вады. Але гэтая іхная «нянавісьць» вынікала на рэлігійным грунце і была толькі *на паказ*. Бо як-ніяк, але яны займалі афіцыйныя становішчы ў рэлігійным жыцці мястэчка: Міхалачка быў царкоўным вяртаўніком, а Адаць — касцельным закрыстыянінам. Дык вось па прычыне гэтых становішчаў ім і выпадала выяўляць афіцыйныя погляды сваіх прападаўцаў, г.зн. праваслаўнага святара і каталіцкага ксяндза, якія лічылі сваім абавязкам сеяць нязгоду сярод вернікаў названых канфесіяў, убіваючы ім у галовы, што толькі праваслаўная або, наадварот, толькі каталіцкая рэлігія ёсць праўдзіваю. Ні для кога не было сакрэтам, што польскія ўлады за пасярэдніцтвам апалячанага рымска-каталіцкага духавенства лілі ўсякае балота на схізматыкаў, а абмаскаленыя праваслаўныя святары за ціхай згодай і дазвалам тых жа ўладаў адплачвалі тым самым «адшчапенцам». Пры гэтым як адна, так і другая старана старалася даказаць беларусам, што рымска-каталіцкая рэлігія — ёсць *польскай*, а праваслаўная — *рускай*. Гэта было часткай афіцыйнай польскай палітыкі на «крэсах».

Зазвычай у нядзелі пасля Багаслужбы Міхалачка хуценька прыбіраў у царкве, а тады выходзіў на Рынак і, азіраючыся навокал, казаў таму, хто быў да яго найбліжэй у гэты момант:

— Нешта сягоння не відаць гэтага адшчапенца. Можа, ксёндз ужо нарэшце вытурыў яго з касцёлу?

Кажучы гэта, ён добра ведаў, што Адасю таксама трэба прыбраць у касцэле, а пасля прыйсці на Рынак аж з канца Касцельнай вуліцы, што займала даволі часу. Аднак гаварыў ён гэта, каб паказаць, як «ненавідзіць» Адася. Здаралася часамі і наадварот, што Адазь упраўляўся хутчэй і, выходзячы на Рынак, казаў:

— Ну, што ж гэты схізматык не мазоліць сёння добрым людзям вочы? Можа, ужо выцягнуў капыты?

Але, пабачыўшы «схізматыка», ён амаль трушком падаваўся ў ягоную старану, і яны ветліва віталіся, трасучы адзін аднаму рукі. Пасля некалькіх звычайных пытанняў аб здароўі, сям'і ды іншых справах у іх пачыналася дыскусія больш-менш такога зместу.

— І пагляджу я на цябе, пане Міхале, — казаў зазвычай Адазь, — дык мяне аж жаль пачынае разбіраць. Ты ж і чалавек не дурны, і занятак маеш, і людзі цябе шануюць, і сямейка ў цябе паважная, а жывеш у схізме. Ці ты не ведаеш, што за гэта на тым свеце па галоўцы не пагладзяць? А тутака, на гэтым свеце? Ты ж сам бачыш, што ўсе важныя асобы — каталікі, значыцца, польскай веры. Во і стараста, і ваявода, і камендант паліцыі — хто яны? Га? Скажы!

— Пачакай, пачакай, пане Адаме, — бараніўся Міхалачка. — І ты ж таксама не з простых людзей паходзіш, дык мне і цябе шкада. Ці ж ты сам не бачыў у чарнеўскай царкве²² ў прытворы абраза, дзе чорт, акруціўшы ланцугом, цягне ў пекла ўсіх кардыналаў і біскупаў, дык, пэўна, і твае старасты там з імі разам. Гэта нічога, што я рускай веры, але такіх, як я, на гэтым абразе няма.

Такога зместу дыскусіі вяліся амаль кожную нядзелю і трывалі больш-менш хвілін 15–20, а пасля адзін з іх казаў:

— Так што, відаць, без паўбутэлькі мы гэтай справы не разбярём.

Другі пагаджаўся з ім, як тэй казаў, *на паўслове*, і яны кіраваліся ў піўную ведамай ужо Нінкі, а выйшаўшы адтуль пасля

* Трываць — тут: працягвацца.

якой гадзіны з гакам, развітваліся як найлепшыя прыяцелі, каб пачаць гульнію ізноў аж у наступную нядзелю.

Іхнае, хоць зусім малое, падабенства натураў было ў тым, што яны ніколі не адмаўляліся ад чаркі (хоць п'янымі іх не бачылі) і абодва ў спрэчцы гатовыя былі выслухаць праціўніка і ў канцы пагадзіцца з ім, калі тэй меў рацыю, хоць зрэшты і не на даўжэйшы час.

Розніла ж іх тое, што Міхалачка быў больш уважлівы да людзей, заўсёды смяяўся і жартаваў, тады як Адаць, наадварот, быў сур'ёзны, а часамі нават і суровы, хоць і ў яго прабіваўся ноткі непаўторнага гумару. Але найбольш ён жартаваў сам з сябе, хоць ніколі не дазваляў рабіць гэта іншым. Напрыклад, імя ягонае жонкі было Магдалена, і Адаць часамі пад чаркай дазваляў сабе заспяваць аб ёй наступную прыпеўку:

*Магдалена ашалела, ашалела й Тэжля,
Селі разам на мятлу і паляцелі ў пекла...*

Але калі гэтую прыпеўку спрабаваў аднаго разу заспяваць адзін яго добры прыяцель, Адаць адным ударам кулака збіў яго з ног і праз даўжэйшы час не гаварыў з ім.

Рухавы, як жывое серабро, маленечкі Міхалачка ўсіх называў пяшчотнымі імёнамі, дадаючы *даражэнькі*: «даражэнькі Міколачка», «даражэнькі Валодзечка», «даражэнькі Ігнатчка» — і пры гэтым заўсёды прыемна ўсміхаўся. Здаецца, ён ужываў здрабнелыя формы імёнаў дзеля таго, каб паказаць, што і ягонае, Міхалачка, не паходзіць выключна з прычыны яго малога росту. Зрэшты, ягоную дачку (таксама маленькага росту) называлі Манечкай.

У Міхалачкі была адна толькі мара, каб перад смерцю хоць раз пазваніць у *сапраўдныя* званы. Як ведама, царскі ўрад загадаў на пачатку Першай сусветнай вайны вывезці ў глыб Расеі царкоўныя і касцельныя званы. Так што меншыя званы ці званкі былі ахвяраваныя паасобнымі вернікамі, а заміж вялікага звана Міхалачка папросту ўжываў кавалак тоўстай сталёвай рэйкі, павешанай на званіцы. *Сапраўдныя* званы былі набытыя парафіяй у сярэдзіне 1930-х год, але бедны Міхалачка не дачакаўся іх, бо памёр пару месяцаў перад тым.

Апрача асноўнага занятку, г. зн. дагляду за чысцінёй і парадкам у царкве, Міхалачка меў і пабочны: дастаўляў бярозавыя венікі для мясцовай кагальнай лазні, якімі вельмі любілі парыцца ўсе без вынятку местачкоўцы, а таксама мётлы для ўсіх крамнікаў і некаторых багацейшых местачкоўцаў. У сувязі з гэтым сваім заняткам ён упадаў часам у канфлікты з леснікамі графскіх лясоў, у *абходах* якіх ён веў промысел: абразаў галлё маладых бярозак, з якіх вырабляў свой тавар. Але гэтыя канфлікты лёгка палагоджвалі ў *Нінкі*. Так што «воўк быў сыты», а што да коз, то не зусім, бо пасля гэтага ў Міхалачкавай кішэні было на некалькі залатовак менш. Цікава толькі тое, што *ні прышыў ні прылатаў* у тэй жа час недзе паблізу знаходзіўся і Адаць, які, ведама ж, памагаў задобрыць лесніка, але на Міхалачкаў рахунак: і яму перападала чарка. Па прычыне гэтых «канфліктаў» Міхалачка, паводле слоў сваёй жонкі, зарабляў на веніках і мётлах, як Заблоцкі на мыле, затое наведвальнікі лазні не маглі нахваліцца ягонымі венікамі, дадаючы, што Міхалачка ведае пару, калі іх вязаць, бо яны ў яго ўдаюцца мяккія, моцныя і духмяныя, а пакупнікі мётлаў дадавалі, што Міхалачкавым мётлам «няма зносу» і ягоныя дзеркачы замятаюць лепш, чым іншая мятла.

Адаць адрозніваўся ад Міхалачкі ў першую чаргу ростам, бо быў, як кажуць, вышэй сярэдняга, касцісты, але шыракаплечы і моцна збудаваны, з чорнай, без сівізны і лысіны, чупрынай і даволі чыста — як для чалавека старэйшых год і сярэдняй заможнасці — апрануты, заўсёды гладка паголены — ён выглядаў на шарачковага шляхціца, жыўцом выразанага са старонак аповесцяў Арэшчыхі²³. Адно шпэціў* Адася нос, у якім была з правага боку загоеная, але даволі вялікая дзірка. Аб гэтым ягоным носе апавядалі наступную гісторыю.

У маладосці Адаць, на тэй час прыстойны хлапец, удаваўся да мясцовай прыгажуні Зосі. Да яе таксама *смаліў халеўкі* стары і багаты, але несусветны п'яніца і валацуга Гамулка. Хоць сэрца Зосі было па Адасёвай старане, аднак яёныя** бацькі, як,

* Шпэціць — псаваць.

** Яёны — ейны, яе.

зрэшты, і ўсе бацькі прыгожых дачок, лічылі, што для яе трэба лепшай партыі, і таму выбар затрымаўся на Гамулку. І вось калі Гамулка пасватаўся да яе афіцыяльна, яна пад націскам бацькоў згадзілася. Справа ўжо прыбліжалася да вяселля, аднак па мястэчку хадзілі чуткі, што Зося патаемна спатыкаецца з Адасём. Урэшце Гамулка са сваімі сябрамі падпільнаваў іх недзе ў садочку і накінуўся на Адася, манячыся збавіць яго са свету. Нягледзячы, што Адазь быў адзін, а іх некалькі і ў дадатку з нажамі, ён голымі кулакамі, але зрабіў ім такую *парынку*, што двое з іх пару тыдняў адлежваліся ў пасцелі. Што датычыць Зосі, то пасля гэтага здарэння яе на сэрца цалкам звярнулася на старану Адася, і ніякія ўгаворы, а нават пагрозы бацькоў не прыносілі ніякіх вынікаў. Бачачы, што нічога не зробіш прастай дарогай, Гамулка пусціўся на хітрыкі. Ён запрапанаваў Адасю даволі вялікую суму грошай, каб тэй толькі адступіў яму Зося. Але Адазь з пагардаю высмеяў яго. Тады Гамулка распусціў чуткі, што выязджае дзесьці ў глыб Расеі і дзеля гэтага ладзіць у карчме для ўсёй моладзі вечарыну-развітанне. На гэтую вечарыну быў запрошаны таксама і Адазь. Пасля добрай выпіўкі Гамулка пачаў развітвацца, цалуючыся з усімі, і калі чарга дайшла да Адася, ён, як воўк, уцапіўся зубамі ў Адасёў нос.

У хуткім часе пасля гэтага, калі Адазь яшчэ ляжаў у шпіталі са сваім носам, Зося, не могучы зносіць розных насмеханняў, выехала да цёткі ў Адэсу, дзе па кароткім часе, паводле чутак, выйшла замуж за старога, але вельмі багатага і бяздзетнага ўдаўца, які хутка памёр, запісаўшы на яе ўсю сваю маёмасць.

Гамулка пасля чарговай авантуры *пад п'яную лаўку* ў карчме забіў чалавека, быў асуджаны і пайшоў па этапах у Сібір. Адазь жа, хоць і з пракушаным носам, аднакажانیўся здаволі прыстойнай дзяўчынай — былой ксяндзовай гаспадыняй Магдусяй — ды хутка пасля гэтага атрымаў пасаду закрыстыяніна.

Калі Міхалачка, апрача асноўнага, мусіў шукаць яшчэ і пабочны занятак, то Адазь задавальваўся адным. Мажліва, што ягоная аплата за працу была вышэйшай, а па-другое, — і гэта ўжо напэўна — Адазь меў, як сказаць па-сённяшняму, *оўвэр-*

таймы, ці, інакш кажучы, *надлічбовыя гадзіны**. Справа ў тым, што Адаць, апрача запальвання і гашэння свечак і парадкавання ў касцэле, выконваў абавязкі так званага *герольда* ў часе розных рэлігійных працэсіяў, як, напрыклад, Божага Цела ці нават на багацейшых і больш урачыстых наховінах. За гэта ён атрымоўваў дадатковую аплату.

Дзеля такіх аказіяў ён апранаў спецыяльны кунтуш — нешта падобнае да не вельмі даўгога, крыху ніжэй каленняў, шырокага плашча, абшытага сярэбранымі і залатымі шнурамі з кароткімі, толькі да локцяў, але шырокімі, разрэзанымі ў доле рукавамі. У правай руцэ ён трымаў нешта падобнае на булаву, якую ўжываюць капельмайстры маршавых аркестраў, з тэй толькі розніцай, што яна мела большую «галаву», велічыні добрага качана капусты. Яна званіла даволі прыемным звонам, калі Адаць трос ёй, каб звярнуць на сябе ўвагу. Цікава, што гэтую сваю прыладу Адаць называў чамусьці *балдова*, з націскам на *о*, і ніякія пераконванні ксяндза, каб ён змяніў яе назоў на *булава*, не прыносілі ніякага выніку. Бо калі перад ксяндзам ён і казаў *булава*, то без яго заўсёды *балдова*.

Трэба было толькі бачыць Адася ў часе гэтых працэсіяў! З развешанымі, даволі даўгімі для тагачаснага фасону валасамі і суровай або, як кажуць расейцы, *свиреной* мінай, якой яшчэ больш суровасці дадаваў пакалечаны і чырвоны з натугі нос, ён насіўся як віхор з канца ў канец па вуліцы або дарозе, наводзячы парадак і зганяючы на бок сустрэчныя фурманкі і пешаходаў. Рукавы ягонага кунтуша развяваліся, як крылы нейкай фантастычнай птушкі, а *балдова*, нервова трэсеная Адасёвай рукой, звінела без перапынку. Апавядалі, што ў часе аднэй працэсіі ў Вільню да Вострай Браны Адаць спыніў увесь рух ад чыгуначнай станцыі аж да Браны і выдаваў загады нават напатыканым паліцыянтам.

Пасля смерці Міхалачкі аказалася, што Адаць толькі ўдаваў нянавісьць да яго за жыцця**, бо пазней шчыра шкадаваў яго і казаў, што паміж схізматыкаў бываюць таксама добрыя людзі, але, на жаль, яны зазвычай без пары паміраюць.

* Оўвэртайм (ад анг. *overtime*) — звыштэрміновы час працы.

** За жыцця — пры жыцці.

Неяк пару год пазней і з самым Адасём здарылася вельмі непрыемная справа, якая каштавала яму страты пасады і некалькіх месяцаў зняволення. А здарылася вось што. Ува ўспамінанай вёсцы Дварнова пражывала на ласкавым хлебе старая жабрачка Тафіля. Яна хадзіла ад хаты да хаты, і добрыя людзі давалі ёй такое-сякое харчаванне і куток, дзе яна магла пераспаць. Урэшце Тафіля памерла. Добрыя людзі ізноў здабыліся для яе на апошні выдатак, згарусціўшы такую-сякую дамавіну, паклалі ў яе нябожчыцу і прывезлі ў касцёл, каб пахаваць яе, як тэй казаў, па-хрысціянску. Дый не тут было! Ксёндз Стэфан Астаневіч²⁴ (між іншым, ведамы беларусаед*) зажадаў ад паховінаў пяць злотых. Колькі ні прасіліся бедныя сяляне, што, маўляў, яны і так ужо страціліся на Тафілю, утрымоўваючы яе праз некалькі год і панёшы выдатак на дамавіну і смяротную вопратку, — нічога не памагло. Таксама не памог і апошні ўжо аргумент, што палова з іх не каталікі, а праваслаўныя. Ксёндз быў няўмольны і ўрэшце, раззлаваны, пакінуў іх каля ганку клябаніі²⁵, а сам пайшоў у парк, відавочна спадзеючыся, што яны перадумаюць і дадуць яму жаданыя пяць злотых. Тым часам у справу ўмяшаўся Адазь. Ён вырашыў, што калі ксёндз не хоча хаваць бедную жабрачку задарма, то не будзе грэхам зрабіць гэта і без яго. Узяўшы з закрыстыі Крыж і свянцоную ваду, Адазь пайшоў у кірунку магільніку, дзе ўжо была падрыхтаваная магіла. За ім памаленьку паехала фурманка з дамавінай і пайшлі некалькі ўдзельнікаў паховінаў. Хтосьці са ксяндзовай службы** паведаміў аб усім ксяндза, а тэй, які хуценька вярнуўся дадому, па тэлефоне выклікаў паліцыю. Не паспелі людзі яшчэ і ўзяцца за лапаты, як паліцыя ўжо была «на месцы праступства». Адазь арыштавалі і пасля некалькіх тыдняў, праведзеных ім у турме, судзілі за святакрадства***, прызнаўшы вінаватым, пакаралі трыма месяцамі арышту. У дадатку ксёндз заявіў яму яшчэ на судзе, што не хоча яго больш бачыць у закрыстыі, — адным словам, звольніў яго з пасады. Хутка на

* Беларусаед — ненавіснік усяго беларускага.

** Служба — тут: прыслуга, чэлядзь.

*** Сватакрадства — блюзнерства, святатацтва.

ягонае месца ксёндз выпісаў іншага закрыстыяніна адкульсь з Польшчы, які, між іншым, меў вельмі прыгожую жонку — пані Гэлену.

І так бедны Адаць за сваё добрае сэрца застаўся на старыя гады без улюбёнай працы і на поўнай ласцы і няласцы сыноў, між іншым, ведамых у павеце шаўцоў, якія часамі не шкадавалі для бацькі і на *паўбутэлек*, але гэта ўсё ж не тое, што *свае грошы*.

Спачатку Адаць быў прыгноблены сваім няшчасцем, але з часам нават сам пачаў жартávaць з яго, асабліва пасля чаркі:

— І ўсяму тут прычына — мая адукацыя, каб я быў такі цёмны, як нябожчык Міхал (ён меў на думцы Міхалачку), і не чапаў лаціны, то можа б суддзя і быў ласкавы для мяне. А то яго вельмі ўзлавала тое, што на заканчэнне паховінаў я прамовіў па лаціне: «Братэвус і сястрэвус! Вось мы і закапэвус бабэвус Тафілевус у зямлевус».

Другое і ўжо апошняе няшчасце спаткала Адася пасля «*освобождения*», а дакладней у часе «выбараў» у Вярхоўны Савет²⁶. Наслухаўшыся балбатні аб свабодных і тайных выбарах, а ў дадатак за паўгадзінкі перад гэтым кульнуўшы для адвагі пару чарак, Адаць зайшоў у кабінку, што ўжо само сабою лічылася знявагай, і павыкрэсліваў, як пасля сам казаў, *к чортавай матары* ўсіх «вождей и лучших сынов народа», а ўпісаў толькі свае імя і прозвішча. Назаўтра Адася арыштавалі і, выкалаціўшы апошняе старыкоўскае здароўе, выпусцілі амаль перад савецка-нямецкай вайной, у 1941 годзе. Знеахвачаны да жыцця і людзей, ён хутка памёр.

Успаміны з Рынку

На гэтым можна б было закончыць апісанне Рынку і тамтэйшых або больш звязаных з Рынкам асабліва прыкметных людзей мястэчка.

Можна было б... Аднак у мяне ёсць шмат успамінаў, звязаных з Рынкам, успамінаў з дзяцінства і юнацтва — з найлепшых год майго жыцця, і ўспаміны гэтыя такія выразныя, што здаецца, быццам апісвання ў іх падзеі адбываліся

толькі ўчора. Сёння, больш як паўвеку ад тых часоў, гэтыя ўспаміны прыходзяць у галаву, як бы падзеі тыя адбыліся толькі ўчора.

Прыпамінаецца царква, калядныя, а асабліва велікодныя багаслужбы, калі ў часе хрэснага ходу пушчаліся ракеты, а мясцовы «артылерыст» Ігнат Дунец страляў не горш, як з сапраўднае гарматы, з так званага *мажджэра* — кавалка даволі таўстой сталёвай трубы, залітаванай з аднаго канца і прыкаванай таўстымі абручамі да дубовай калоды. У гэты мажджэр Ігнат засыпаў каля фунта пораху, забіваў шырокім драўляным чопам, а пасля страляў, прыкладаючы распалены на вогнішчы дрот да адмысловай дзірачкі з боку трубы.

Памятаю, як апрануты ў кажух з буркай мой сусед Антон Вершылоўскі, інакш Пундэт, між іншым, вялікі хвалько, закладаўся на любую цану, што ён сядзе на гэты чоп і яму нічога не станеца. Калі, аднак, праз колькі год ахвотнікаў да закладу не знайшлося, Пундэт кінуўся да мажджэра якраз у тэй момант, калі Ігнат прыкладаў да яго распалены дрот. Ад смерці Пундэта выратаваў іншы хоць задзірака, але разумнейшы за яго і сапраўдны асілак Стась Хабрацкі, які адкінуў Антона ад мажджэра, як кацянё.

А колькі ўцехі прыносіла званенне праз цэлы першы дзень Вялікадня спярша ў Міхалачкаву рэйку, а ў пазнейшых гадах і ў сапраўдныя званы, калі паводле звычаю на першы дзень Вялікадня мог званіць хто толькі хацеў і колькі хацеў. Часамі пасля гэтага звання праз некалькі дзён усе званары мелі пазакладаныя вушы і не чулі, што да іх гаворыцца. А хрыстосаванне са знаёмымі, а нават і незнаёмымі дзяўчаткамі, якія пасля хрэснага ходу як бы не наўмысля не ішлі адразу ў царкву, але табункамі снавалі навакол яе.

А школа! Хіба мне ніхто не запярэчыць, што найлепшыя ўспаміны застаюцца са школы — і ніякай там вышэйшай, але пачатковай. А пачатковая школа ў маім мястэчку, як я ўжо, зрэшты, успамінаў, была на Рынку.

Так, школа... Далей я прысвячу ёй асобны раздзел. Цяпер жа ўспомню толькі аб некаторых даволі нявінных жартах і дурас-

цях, якіх мы, 10—12-гадовыя або і крыху старэйшыя падшыванцы дапускаліся, быўшы вучнямі.

Кіраўнік школы Баліцкі, паводле Іллі, *кароўнік*, на жаль, не заставіў у маёй памяці добрых успамінаў, але такія-сякія засталіся і па ім. Памятаю, як часта ён пакідаў *po lekcjach** мяне і маіх сяброў, загадваючы напісаць за *кару*** па пяцьсот, а часам і па тысячы разоў: *Nie będę więcej w szkole gadał po białorusku****. Нехта можа падумаць, што я зрабіў памылку, бо правільна будзе не *gadał*, але *mówił*****. Вось жа не, бо, паводле слоў *кароўніка*, *człowiek mówi, a papuga i białorusin gadają******.

На школьным пляцы пазней быў пабудаваны Народны дом. І ён таксама пакінуў успаміны і няспоўненыя мары. Бо якраз у гэтым Доме зачастую адбываліся ўсялякія тэатральныя і кіновыя паказы, а таксама і танцы, на якія хацелася б пайсці, ды і часамі не аднаму, але цяжка было, калі ў кішэні, апрача зламанага алоўка і некалькіх даволі вялікіх дзірак, не было нічога.

Конскі рынак

Са школы мы таксама, будучы 10—12-гадовымі падшыванцамі, перабіраліся праз даволі высокі мур, якім была абгароджана царква. Схаваўшыся за гэтым мурам, мы кавалкам люстэрка пушчалі зайчыкаў якраз у вочы вельмі фанабэрыстага паляка-ветэрынара, які кожны аўторак сядзеў у спецыяльнай будцы пры ўездзе на Конскі рынак і правяраў, каб туды не ўводзілі ці не ўвозілі хворай жывёлы, беручы за гэта аплату. Здаецца, гэтая аплата і была прычынай, чаму ён тырчэў там кожны аўторак, бо «праверка жывёлы» заключалася ў тым, што калі хтосьці падводзіў ці падвозіў да будкі якуюсь жывёліну,

* Пасля ўрокаў (польск.).

** За кару — у якасці пакарання.

*** Не буду больш у школе гаманіць па-беларуску (польск.).

**** Размаўляў (польск.).

***** Чалавек размаўляе, а папугай і беларус гамоняць (польск.).

дык гэты панок спярша высоўваў у маленькае ваконца руку па грошы, а атрымаўшы іх, крычэў грамавым голасам:

— *Wszystko w porządku, następny!*"

Дык вось, злавіўшы ў люстэрка сонечны прамень, мы праз нейкі час наводзілі яго, стараючыся папасці якраз у ваконца. Калі ж у засягу промня аказваўся круглы, як месяц у поўню, твар ветэрынара, дык затрымоўвалі *зайчыка* на ім. Панок спярша маргаў вачыма і моршчыў нос, нібы ў яго ўляцела муха. І вельмі ж нас цешыла, калі, дагадаўшыся, у чым справа, ветэрынар не вытрымоўваў нашых зайчыкаў, высаккваў з будкі ды так хуценька, як толькі дазваляла яму ягоная 100-кілаграмовая з гакам вага, пёрся да царкоўнай брамы ў надзеі адлавіць нас. Ад хуткага бегу з ягонага чырвонага і доўгага, як гурок, носа, спадала пенснэ²⁷ і цяпалася на шырокай чорнай стужцы па круглым жываце. Ён заўсёды спадзяваўся, што мы будзем уцякаць якраз праз браму. Але, прадбачыўшы гэтае, мы загадзя завязвалі гэтую браму дротам. Пабачыўшы, што ён не зможа хутка яе адчыніць, ён цяпер ужо на адмену пісклявым і дрыготкім голасам крычэў:

— *P-o-l-i-i-cja!!!*

Не трэба дадаваць, што мы не чакалі, пакуль прыбудзе паліцыя, а як мага хутчэй пералазілі праз мур на бяспечны школьны панадворак і змешваліся з натоўпам дзяцей, якія гулялі на вялікім перапынку.

Карыстаючы з таго, што панок не мог прыйсці ў сябе яшчэ добрых дзесяць хвілін, які-небудзь неразявака-селянін праскокваў праз браму каля будкі бясплатна са сваёй авечкай ці падсвінкам.

На тым жа Конскім рынку заядлыя падрасткі-рыбаловы абразалі коням хвасты, валоссе з якіх ужывалася на выраб жылак для вудаў. Гэты іх промысел не заўсёды канчаўся ўдачай, бо часамі ўласнікі, зарганізаваўшы на іх калектыўную аблаву і злавіўшы, цягнулі на пастарунак, частуючы па дарозе... не падумайце, што грушамі-дзічкамі — таўхялямі. З пастарунку ўжо іх забіралі бацькі і, далажыўшы па дарозе адпаведную порцыю

* Усё ў парадку, наступны! (польск.).

«гасцінцаў» і ад сябе ды паабяцаўшы злупіць скуру, вялі пад канвоем дамоў.

Але часамі гэтыя аблавы сканчаліся і больш трагічна, напрыклад, калі майму сябру па школьнай лаўцы Віктару Хралу, інакш Бычку, маскаль (так у нас называлі старавераў) пугай-дратаванкай рассек шчаку, і след ад гэтай пугі застаўся на ўсё жыццё.

Кірмашовыя дні рабіліся свайго роду забавай для местачковай і акалічнай моладзі, асабліва ў зімовую пару, калі ніхто не быў моцна заняты. Цэлыя шарэнгі хлапцоў і дзяўчат хадзілі адна за адной кругом Рынку. У часе гэтых паходаў хутка завязваліся знаёмы, і часта можна было бачыць, як некаторыя, знайшоўшы сабе пару, аддзяляліся ад іншых ды прадаўжалі свой паход ужо асобна або нават заходзілі ў цукерню Фукса, дзе кавалер лічыў гонарам пачаставаць сваю сімпатыю цестачкам*, кавалкам халвы або і шакаладам.

II

*Школа. — Настаўнік Кэйзік. — Кіраўнік Баліцкі. —
Гарманаўская вуліца. — Доктар Усевалад Шыран. — Дзед
Ярох. — Бабка Крыстына. — Буры. — Гасподаж. —
Цётка Юлька. — Моспадзі. — Мае дзядзькі*

Школа

У Лужках было за царскіх часоў дзве пачатковыя школы, г. зн. так званая царкоўна-прыходская трохкласная школа і чатырохкласнае народнае вучылішча. Сваю навуку я распачаў, калі мне толькі скончылася шэсць год, і, здаецца, дзеля гэтай прычыны мяне запісалі ў царкоўна-прыходскую як яшчэ малага.

З гэтай школы мне ўдалося ў памяць, што настаўніца была вельмі высокая (а можа мне гэта толькі выдавалася?), з сівымі валасамі, мела сына Серафіма, якога мы ўсе баяліся, бо ён меў

* Цестка, цестачка — крэмаўка, пірожнае.

звычку круціць нас за вушы і насы, дзе б толькі нас ні спатыкаў. Настаўніцу мы мусілі называць *госпожа учительница*.

У тым жа годзе ў Расеі пачалася Лютаўская рэвалюцыя, і хоць яна, здаецца, не мела ніякага звязку з нашай школай, але пасля яе да канца навучальнага года мы больш сядзелі дома, чым вучыліся. У наступным навучальным годзе прыйшла другая рэвалюцыя, ці, як яе ў нас называлі, *слабода*. Царкоўна-прыходская школа закончыла сваё існаванне, а ўсе яе вучні аўтаматычна перайшлі ў народнае вучылішча. Вялікіх зменаў пасля гэтага не наступіла, апрача таго, што цяпер настаўніцу мы павінны былі клікаць *Варвара Юльяновна*, а настаўнікаў *Николай Николаевич* і *Пётр Семёнович*. Але мы, меншакі*, яшчэ праз даўжэйшы час пасля *Юльяновна* дастаўлялі *госпожа*, што яе гневала.

Праз пару тыдняў пасля пераходу ў народнае вучылішча са мной здарыўся нешчаслівы выпадак. Коўзаючыся на лёдзе, я не паддаваўся старэйшым хлопцам, і адзін з іх, раззлаваны тым, што «такая малая жаба» хоча зраўняцца з ім, ударыў мяне ў нагу сваім падкаваным ботам. Спачатку здавалася, што гэта нічога, так што я нават не прызнаўся дома аб нічым. Што праўда, на гэта была і іншая прычына: я сам быў даволі задзірлівы і не любіў уступаць нікому, хоць і дужэйшым за мяне. Таму, калі я жаліўся дома, што мяне пакрыўдзілі, маці са свайго боку дакладала яшчэ, з настаўленнем, каб «сам не лез да іншых, дык і цябе ніхто не скрыўдзіць». Праз пару дзён са мной зрабілася горш, і пазней цяжкая хвароба нагі прыкавала мяне да ложка на пару добрых год. З гэтай прычыны мая *расейская* адукацыя скончылася таксама без пары, як і пачалася.

У міжчасе расейская школа была перайменаваная на беларускую, але яна праіснавала ўсяго некалькі месяцаў — да канца польска-савецкай вайны, дый тое з вялікімі перапынкамі ў навуцы. Калі ж палякі ўмацаваліся ў нас на сталае, беларуская школа была перайменаваная на польскую, у якой беларуская мова выкладалася толькі як прадмет, дый тое, здаецца, на працягу аднаго школьнага паўгоддзя. Пазней улады ўзяліся за інтэнсіўную паланізацыю.

* Мяншак — малодшы, малеча.

Сёння, пасля больш як паўвеку ад апісваных падзеяў, мімаволі ўзнікае пытанне, чаму ў нашых ваколіцах паланізацыя была шмат вастрэйшай, як у іншых частках акупаванай Беларусі, паложаных далей на захад. Гэтаму, здаецца, прычынай была малая адлегласць ад савецкай мяжы і цяга мясцовага насельніцтва туды, дзе быццам будаваўся *Беларускі Дом*, страх польскіх акупантаў, што пад уплывам савецкае прапаганды аб БССР насельніцтва будзе выступаць больш актыўна супраць польскай палітыкі.

А па-другое, у нас быў вялікі працэнт каталікоў, якія ў большай ці меншай меры гарнуліся да пальшчызны. Паланізацыі дапамагалі з нядрэннымі вынікамі тупагаловыя, апалячаныя ўжо раней мясцовыя рымска-каталіцкія духоўнікі, а таксама пазней насыланыя з карэннай Польшчы з тэй жа мэтай шавіністы-ксяндзы. Ім выдатна дапамагаў у гэтым КОП. Трэба ведаць, што падафіцэраў гэтых вайсковых частак улады ўсімі спосабамі заахвочвалі да жанітва з мясцовымі дзяўчатамі-каталічкамі, каб пазней цэлыя сем'і пад уплывам гэтых зяцёў пачалі лічыць сябе палякамі. Ясная справа, што з праваслаўнымі, за малымі хіба выняткамі, яны не жаніліся.

Далейшую маю школьную навуку, цяпер ужо ў польскай школе, я распачаў толькі ў 1922–23 навучальным годзе. Дзеля таго, што я вучыўся дома ад маіх сясцёр, якія наведвалі школу ад самага пачатку, мяне адразу прынялі ў трэці клас. Не трэба і казаць, што першыя месяцы ў польскай школе былі для мяне вельмі цяжкія, бо хоць я ўжо нядрэнна чытаў і трохі пісаў па-польску, але з гутаркай у мяне былі вялікія цяжкасці. Колькі насміханняў і нават караў з прычыны майго *drewnianego języka** я перанёс ад настаўнікаў, сам Бог толькі ведае. Гледзячы на настаўнікаў, насміхаліся з мяне і мае сябры-вучні, прыплятаючы да гэтае мовы яшчэ і маё калецтва. Дзеля яго я праз добрых пару год хадзіў у школу на мыліцах. І хоць гэта не перашкаджала мне прымаць удзел у гульнях, а нават коўзацца на лужыне, аднак з боку сяброў па класе і па школе я вельмі часта спатыкаўся з насміханнямі.

* *Драўлянага языка* або *драўлянай мовы* (польск. *język adnчасова* і 'мова', і 'язык').

Але з гэтай апошняй бядой я справіўся даволі хутка, ужо ў другой палове навучальнага года, і то дзякуючы апекуну нашага класу²⁸ — настаўніку Мікалаю Вахняніну, украінцу па нацыянальнасці. Аднаго разу, увайшоўшы неспадзявана ў клас, ён застаў сцэну, калі адзін з хлапцоў паказваў, як я хаджу, а ўвесь клас качаўся ад смеху. Ніколі — ані перад тым, ані пазней — не бачыў я настаўніка ў такой злосці, хоць наагул ён быў вельмі суровы і ўся школа баялася яго як агню. Ён спярша збялеў на твары і праз некалькі секундаў стаяў як укапаны, а пазней з вуснаў яго сарвалася адно толькі слова: «Быдла!» Але гэтага было дастаткова, бо ўвесь клас заціх, як нежывы. Праз добрых пяць-сем хвілін раз'юшаны Вахнянін хадзіў з кутка ў куток па класе, не гаворачы ні слова, пасля дрыготкімі рукамі дастаў цыгарэту, запаліў яе (гэтага ані ён, ані іншыя настаўнікі ніколі не рабілі ў класе; гэта быў, здаецца, адзіны выпадак), але, пацягнуўшы дыму толькі адзін раз, кінуў цыгарэту ў адчыненныя дзверцы печы і хрыпаватым ад хвалявання, але нейкім грозным голасам сказаў:

— Калі яшчэ хто-небудзь з вас асмеліцца рабіць нешта падобнае, даю вам слова, што тады стары Вахнянін не будзе магчы ручацца за сябе ані за цэласць вінаватага.

Пазней, ужо спакайнейшым тонам, звярнуўшыся да мяне, ён дадаў:

— А ты валі кіём па дурных ілбах, валі смела, калі яны асмеляцца дакучаць табе.

Пачакаўшы хвіліну, як бы нічога не сталася, ён сеў на сваё месца і пачаў лекцыю.

Пасля ўсяго гэтага не толькі мае сябры па класе, але і вучні іншых класаў перасталі высмейваць маё калецтва. Аднак парадуюгоную я выкарыстаў, можа, і не зусім даслоўна, як ён мне радзіў, але з дасканалым вынікам. А было вось як.

Памятаючы перасцярогу Вахняніна, ніхто больш не дакучаў мне, апроча аднэй дзяўчыны-полькі — Іркі Лукасюк, дзеля яе рухавасці празванай Сарока. Ірка не пераставала дражніць мяне, і на яе я не меў ніякай рады, бо яна ніколі не аказалася ў засягу майго кія; ганяцца ж за ёй або скардзіцца на яе

Вахняніну я лічыў ніжэй свайго гонару і дзеля гэтага цяпеў. Але вось аднаго разу здарыўся выпадак, які і Ірцы прыціснуў яе востры язык.

У канцы школьнага калідору паміж адным з класных пакояў і памяшканнем Іллі Красівенькага быў пакой, які мы называлі *цёмнай канцылярыяй*. Ён прызначаўся на склад навучальных дапаможнікаў, мапаў, глобусаў і г.д. Таму, што гэты пакой не меў вакон, уваходзячы туды, трэба было паліць святло. Перад лекцыяй, на якой гэтыя дапаможнікі былі патрэбныя, дзяжурны па класе павінен быў прынесці іх адтуль у клас, а пасля лекцыі занесці назад. Аднаго разу дзяжурнай была Сарока, і хоць гэта не мела ніякай сувязі са мной, яна чамусьці страшэнна дакучала мне ад самага ранку, што даводзіла мяне да бяссільных слёзаў. Апошняя лекцыя у нас была геаграфія, і мне раптам прыйшла думка, каб падпільнаваць Сароку ў цёмнай канцылярыі, калі яна пойдзе туды па мапу і глёбус. Ужо ад пачатку перапынку перад гэтай лекцыяй я быў на сваім становішчы, за дзвярыма цёмнай канцылярыі, і жадаў толькі таго, каб ёй не трапіла ў галаву думка прыйсці туды з адной са сваіх сябровак, што магло б не толькі папсуць усю справу, але і не выйсці на добрае і мне. Неўзабаве з'явілася туды і Сарока, на маё шчасце — адна. Запаліўшы святло і ўзяўшы патрэбныя ёй рэчы, яна накіравалася да дзвярэй, але я выскачыў са свайго кутка і, наставіўшы ёй у живот канец акутага кія, сказаў:

— Присягни мне натыхмястова*, што ты больш не будзеш здзекавацца з мяне, а не то я праб'ю цябе наскрозь!

Ірка, трасучыся ўся ад страху, сказала, што будзе крычаць і клікаць дапамогі. Тады я паставіў на карту апошні аргумент:

— Калі я цябе не выканчу тут, то з табой распрэмацца Вахнянін. Памятаеш, што ён сказаў пару месяцаў таму?

Гэтага было ўжо зашмат для перапуджанай не на жарты Іркі. Дрыготкім ад страху, нейкім жаласным голасам яна прамармытала:

— Присягаю, што гэта было апошні раз! Даю табе шчырае скаўцае слова, гэта ўжо не паўторыцца ніколі!

* Натыхмястова — зараз жа, у гэты ж момант, імгненна.

На здзіўленне ўсяго класу мы ўвайшлі ў класны пакой, як найлепшыя прыяцелі, і я яшчэ дапамог ёй павесіць на стаяку мапу. Трэба прызнаць, што Ірка ніколі не зламала дадзенай мне прысягі і я не чуў больш ад яе благога слова, а наадварот, калі ў класе заходзілі нейкія непаразуменні, прымала маю старану.

Праз увесь час навукі ў гэтай школе (пачатковая сямігодка) я і мае сябры, што, можа, толькі напаўсведама адчувалі нашу апрычонасць ад палякаў, адчувалі шалёны наступ на ўсё беларускае. Гэты наступ, ведама ж, быў вастрэйшы ў старэйшых класах, якія наведвалі ў большасці падросці ад 16 год і вышэй, дзеля таго, што па прычыне вайны яны пачалі навуку пазней, як належалася. Ачольваў гэты наступ, як я ўжо ўспамінаў, *кароўнік* Уладыслаў Баліцкі. Не прымалі ў гэтым наступе ніякага ўдзелу толькі двух настаўнікаў — успомнены ўжо Мікалай Вахнянін і Станіслаў Кэйзік. Апошняга мы адразу западозрылі, што ён беларус па нацыянальнасці, але ён гэтаму станоўка запырэчваў, сівярджаючы, што ён сапраўдны паляк з Кангрэсоўкі²⁹.

Настаўнік Кэйзік

Гэты «сапраўдны паляк» выкладаў у старэйшых класах польскую мову. І вось у пэўным часе ён дастаў згоду і дазвол Баліцкага на выкладанне польскай літаратуры, якой, між іншым, не было ў праграме навучання пачатковых школаў. Таму, што гэта была звышпраграмная лекцыя, яна адбывалася вечарамі пасля асноўных заняткаў па два разы на тыдзень. Трэба сказаць, што запісваліся на гэтую лекцыю добраахвотна і галоўна тыя вучні, якім трэба было паправіць польскую вымову. На некалькіх першых лекцыях былі прысутныя толькі лічаныя вучні, ці інакш слухачы, але ў хуткім часе гэты стан грунтоўна змяніўся. Справа ў тым, што Кэйзік, упэўніўшыся, што ў пакоі няма палякаў ані іх прыхільнікаў, а на лекцыю прыходзяць амаль выключна беларусы і некалькі жыдоў, пачаў — зазвычай у дру-

* Заходзіць — тут: узнікаць, пачынацца.

гой палове лекцыі — выцягваць са старэнькай сумкі рукапіс перакладу на беларускую мову «Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча або штосьці іншае з беларускай паэзіі ды чытаў нам найбольш цікавыя ўрыўкі, у тым жа часе маючы перад сабой разложаную кніжку таго ж «Пана Тадэвуша», але па-польску.

Аднаго разу, прыйшоўшы ў клас, ён быў у незвычайна паднятым настроі і сказаў, што сёння ён мае для нас нешта асаблівае. Пасля гэтага ён выняў са сваёй сумкі кніжку, абгорнутую ў зялёную паперу, і паказаў нам яе тытул, выпісаны вялікімі літарамі на абгортцы: *Juliusz Słowacki. Poezje**. Пабачыўшы гэта, амаль увесь клас пачаў з пагардай усміхацца. Але ён, не звяртаючы на гэта ўвагі, пачаў чытаць:

*На сход, на ўсенародны, грозны, бурны сход
Ідзі, аграблены, закованы народ!
Як роўны ідзі, жыхар, між роўных жыхароў,
Аддай на суд свае ўсе крыўды, слёзы, кроў...³⁰*

Аднак, прачытаўшы яшчэ пару радкоў, ён як бы перадумаў, схаваў у сумку «Славацкага», выняў з яе іншую кніжку і сказаў:

— Лепш заставім гэта на пазней, а цяпер паслухайце вось гэтае:

*Ідуць касцы, звіняць іх косы,
Вітаюць буйныя іх росы,
А краскі нізка гнуць галовы,
Пачуўшы косак звон сталёвы.
Касцы ідуць то грамадою,
То шнурам цягнуць, чарадою,
То паасобку, то па пары;
Ідуць касцы, ідуць, як хмары...³¹*

За ўсё сваё жыццё я не чуў, каб хтосьці чытаў ці дэкламаваў з большым пачуццём, як Кэйзік. На некалькіх наступных лекцыях мы папросту не здавалі сабе справы, дзе мы знаходзімся, — мы чулі на вуснах і ў носе смак нядзельных аладак, хадзілі па паплавах з дзядзькам Антосем, лавілі з ім рыбу і засмейваліся з ягоных прыгодаў у Вільні³².

* Юльош Славацкі. Вершы (польск.).

Колькі было гэтых лекцыяў, я сёння ўжо не магу сказаць, аднак усё мае свой канец. Аднаго разу пасля якіх дзесяці хвілін ад пачатку чытання, Кэйзік перарваўся на паўслове і глянуў на дзверы. Адначасна і вочы ўсіх нас звярнуліся ў тым жа напрамку. У дзвярох стаяў Баліцкі; чырвоны ад злосці, ён прарэзлівым голасам закрычэў:

— *Proszę zaraz przestać! Nam nie trzeba tu komunistycznej propagandy!**

Тады Кэйзік на чысцюсенькай беларускай мове адказаў, што тое, ім чытанае, не мае ніякага звязку з камунізмам, а ёсць пазмай «Новая зямля» Якуба Коласа. Далей ён дачытаў не скончаны раней сказ, а пасля, неяк вінавата ўсміхаючыся, сказаў:

— Ну, бывайце! Мы, здаецца, ужо больш не спаткаемся. Трымайцеся свайго і шануйце сваю мову, калі хочаце, каб іншыя шанавалі вас.

У гэтым часе *кароўнік* Баліцкі выглядаў страшна. Выдавалася, што ён вось-вось кінецца з кулакамі на Кэйзіка. Ён, можа, гэта і зрабіў бы, але прысутнасць у пакоі з паўтара дзясятка ў большасці дужых сялянскіх падрусткаў відавочна яго ад гэтага ўстрымала.

На другі дзень Кэйзік выехаў у няведамым кірунку. Хадзілі чуткі, што школьны інспектарат быў яго звольніў з працы, але па прычыне браку настаўнікаў праз пару месяцаў гэтае звальненне ўняважніў і прыняў ізноў, выслаўшы, аднак, дзесьці ў ваколіцы Торуню ці Плоцку³³.

У канцы навучальнага года ўсе ўдзельнікі Кэйзікавых лекцыяў дасталі абніжаную адзнаку з паводзінаў³⁴. Толькі жydовачка Двоська Коган, насуперак усім меркаванням, дастала *bardzo dobrze*³⁵, і не толькі з паводзінаў, але і з іншых прадметаў. Гэта адчыніла нам вочы, якую ролю адыграла Двоська ў справе Кэйзіка. У наступным навучальным годзе Двоська яшчэ раз, як тэй казаў, *апраўдала давер*, але аб гэтым пазней.

* Калі ласка, зараз жа перастаўце! Нам не трэба тут камуністычнай прапаганды! (польск.).

³³ З паводзінаў — па паводзінах.

³⁵ *Bardzo dobrze* (польск.) — адзнака «выдатна».

Кіраўнік Баліцкі

Баліцкі паказаў сваю звярыную нянавісць да ўсяго беларускага адразу ж пасля прыезду ў Лужкі, што больш-менш супадала з пачаткам мае навукі ў школе.

Пераследуючы ўсе праявы беларускасці, ён адначасова расчувляўся амаль да слёз на кожнай патрыятычнай акадэміі*, апавядаючы, як расейцы ў недалёкай мінуўшчыне пераследавалі палякаў за іх польскасць. А ў школе караў за ўжыванне беларускай мовы нават у часе перапынкаў. Заставіўшы вінаватых за ўжыванне сваёй мовы ў класе пасля навукі, ён прыносіў жмут нейкіх расейскіх бланкаў з аднэй незапісанай старонкай і загадваў за кару напісаць па 500 разоў, што не будзем у школе гаманіць па-беларуску.

Цікава, што гэтую кару разам з беларусамі адбываў і жыдок Аба Казлінер, сын вельмі багатага гандляра сельскагаспадарчымі прыладамі і машынамі. Але ён ніколі доўга не заседжваўся ў гэтым «арышце», бо зазвычай мы аддавалі яму некалькі запісаных старонак, да якіх ён дастаўляў толькі парадкавыя нумары, каб «кароўнік» мог іх падлічыць. Тупалобы паланізатар нават не здагадаўся, як гэта Аба мог так хутка выпаўніць узложаную на яго кару. Але затое Аба заўсёды добрасумленна разлічваўся з намі грушамі-дзічкамі, якія прадавалі на рынку маскалі-стараверы, або гарбузовым семем. Калі ж ён быў у лепшым фінансавым становішчы, дык нам перападала і матушка абаранкаў. Гэтыя рэчы пакрыёма дастаўляў нам Красівенькі, таксама за пэўную аплату.

Калі я быў ужо ў шостым класе, г.зн. хутка пасля гісторыі з Кэйзікам, праследаванне Баліцкім беларушчыны дайшло, як гэта кажуць, да найвышэйшай ступені: у сваёй нянавісці ён не знаў меры. Усіх Уладзімераў у школе ён перарабіў на Владыславаў, Нін — на Янін, адзіную Еўфрасінню — на Францішку, мяне ж — на Базылі. Памятаю, як мой дзядзька з гумарам казаў:

— Я думаў, што ты ў мяне адзін пляменнік, а вас аказваецца два.

* Акадэмія — тут: урачыстае паседжанне.

— А дзе ж другі? — пытаў я.

— Каб быў адзін, то быў бы Базыль, а як два, то Базылі³⁴, — са смехам адказваў дзядзька.

Нягледзячы на «кароўнікавы» пераробкі, мы дэманстрацыйна называлі адзін аднаго нашымі сапраўднымі імёнамі, дый яшчэ больш, бо, напрыклад, казалі не Валодзя, але Уладзюк. А таму, што і сам Баліцкі быў *Владыслаў*, мянушку *кароўнік* мы хутка замянілі на *Уладзюк*. Баліцкі аб гэтым ведаў і лічыў гэта найгоршай знявагай у свеце.

Пасля аднаго з асабліва вострых ягоных выступаў, калі ён пагражаў павыкідваць у Маскву ўсіх «*przeklętych wywrotowców i komunistów*», прыйшоўшы на наступны дзень у школу, мы пабачылі «страшную рэч». На сценах шостага і сёмага класаў красаваліся расклады лекцыяў з подпісам: *Władziuk Balicki*. Гэта значыць, што імя *Władysław* было вельмі далікатна падскрабана, а на гэтае месца вельмі ўмела ўпісана *Władziuk*. Зроблена гэта было з такой дакладнасцяй, што захаваліся нават усе выкрутасы, якіх ужываў Баліцкі.

Большасць з нас адразу дагадалася, што гэта мог зрабіць толькі Віцька Вершылоўскі, які меў здольнасць падрабіць любы подпіс, а нават скапіяваць з вялікай дакладнасцяй цэлую старонку. Але ніхто з нас нават не меў і на думцы, каб гэта выявіць³⁵.

Тымчасам пачалося фармальнае следства нават з удзелам паліцыі, каб раскрыць гэтую *zdradu stanu*³⁶; для большага страху на школьным пляцы з'явіўся паліцэйскі пшадоўнік³⁷. Але праз пару дзён яго не стала, і, як нас паінфармаваў наш шчыры прыяцель — сын ляснічага-паляка Эдвард Нэвэльскі, загадам Віленскай школьнай кураторыі справа была выключана з засягу паліцыі (відаць, каб не рабіць з гэтага непатрэбнага розгаласу), але Баліцкі атрымаў паўнамоцтвы дзеля яе вядзення. Гэта Эдвард ведаў пэўна, бо ягоны бацька жыў у вельмі прыяцельскіх адносінах з камендантам паліцыі.

* Проклятых дыверсантаў і камуністаў (польск.).

** Г. зн. каб пра гэта раскажаць.

*** Дзяржаўную здраду (польск.).

Праз пару добрых тыдняў у шостым і сёмым класах, дзе здарылася *przestępstwo*^{*}, першых лекцыяў наагул не было, а толькі з дня ў дзень праводзілася наступнае. Па-першае, у клас прыходзіў настаўнік, лекцыя якога прыпадала на гэты час, загадваў, як звыкла, памаліцца, а пасля правяраў прысутных паводле дзённіка^{**}. Зараз жа пасля гэтага ў клас уваходзіў Баліцкі і пытаў, можа, мы надумаліся і сёння скажам, хто гэта зрабіў. Вядома, што адзіным адказам было агульнае маўчанне. Тады ён загадваў, каб усе хлапцы апрача «кульгавага», г. зн. мяне, выйшлі на калідор, дзе іх ужо чакаў настаўнік фізічнага ўзгадавання, былы капрал Ляшчынскі, які выводзіў усіх на пляц і ганяў наўкола пад каманду: «*Biegiem marsz*»^{***}. Дзяўчат жа, нягледзячы на тое, што сярод іх некаторыя былі ўжо ў такім веку, што заглядаліся на хлапцоў, стаўлялі на калені тварамі да сцяны.

Дзеля таго, што я не падыходзіў па прычыне майго калецтва ані да аднэй з гэтых групаў, бо не мог ані бегаць, ані кленчыць, мне папросту загадвалі сесці пры печы з выцягнутымі нагамі, а ў паднятыя рукі давалі палена дроў. Пасля якіх хвілін 15–20 з'яўляўся Баліцкі і пытаў у мяне першага, ці я не ведаю, хто гэта зрабіў. Гэта самае паўтаралася і з дзяўчатамі. Зараз жа ў клас вярталіся і хлапцы, хоць успацелыя ды перамучаныя, але заўсёды з усмешкай, што даводзіла Баліцкага да шалу.

Трэба зазначыць, Баліцкі добра ведаў, што гэта зрабілі беларусы, аднак караў таксама палякаў і жыдоў, якія ў імя дружбы з намі цярпліва гэта пераносілі.

Але вось аднаго ранку трагікамедыя неспадзявана скончылася. Прышоўшы ў школу, мы засталі ўсе класныя пакоі пазамыканымі, а дзетвара таўклася ў калідорах і на пляцы, нягледзячы на даволі сцюдзёны вясенні ранак. Мы, старэйшыя, рабілі дагадкі, што ў справу ізноў умяшалася кураторыя або што Баліцкі перадаў справу ў рукі паліцыі і, пэўна, хутка будучь нас арыштоўваць. Але гэта былі толькі дагадкі. Роўна а восьмай

* Злачынства (польск.).

** Дзённік — тут: класны журнал.

*** Бегма руш! (польск.)

гадзіне раніцы, г. зн. калі нармальна* пачыналіся заняткі, з'явіўся тэй жа настаўнік-капрал Ляшчынскі і загадаў нам уставіцца** ў чатырохкутнік па два ў рад і тварамі ўсярэдзіну, а кніжкі зладжыць перад сабой. Прайшло ізноў не менш за 15 хвілін пакуль чатыры з лішкам соткі раскрычанай дзетвары ўставіліся ў жадыным парадку і крыху супакоіліся. Тады Ілля Красівенькі з жонкай вынеслі і ўставілі сярод гэтага чатырохкутніка стол, засланы нечым злёным. Калі пасля злосных выкрыкаў Ляшчынскага запанавала адносная цішыня, на ганку школы паказаліся ўсе настаўнікі з Баліцкім на чале. Не бракавала нават святароў абодвух веравызнанняў — выкладчыкаў рэлігіі, хоць, наколькі памятаю, у гэты дзень лекцыяў рэлігіі не было. Усе яны важным і павольным крокам скіраваліся да стала і пасталі каля яго.

Загадалі зняць шапкі і хорам адмовіць малітву, якой звыкла пачынаўся навучальны дзень. Аднак пасля малітвы, калі некаторыя з нас спрабавалі ізноў надзець шапкі, грозны голас Ляшчынскага ўстрымаў нас ад гэтага. Тады Баліцкі выняў з папкі нейкую паперку і ўрачыстым голасам пачаў чытаць «прыгавор». З яго мы зразумелі, што «ў імя Рэчы Паспалітай, бунтаўшчык і камуніст Віктар Вершылоўскі выганяецца са школы без права паступлення ў іншую пачатковую школу на тэрыторыі ўсёй Рэчы Паспалітай Польскай». Скончыўшы чытанне, ён голасна загадаў:

— Вершылоўскі! Забірай кніжкі і марш дамоў!

Бледны, як сцяна, Віцька падняў з зямлі кніжкі і, з перасадай*** нізка кланяючыся, сказаў па-беларуску:

— Вялікі вам дзякуй, пан Уладзюк!

Тады ён крута павярнуўся і пайшоў да школьнай брамы.

Хоць мы ўсе і былі ўзрушаныя тым, што тут адбывалася, па радах пракаціўся дружны рогат, нават некаторыя настаўнікі не змаглі прыхаваць усмешкі.

Гэтак «у імя Рэчы Паспалітай» у асобе 15-гадовага Віцькі пакаралі тых, у каго, можа, яшчэ і падсведама, але ўжо пачына-

* Нармальна — тут: звычайна.

** Устаўіцца — пашыхтавацца, стаць.

*** Перасада — перабольшанне.

ла прабуджацца нацыянальная апрычонасць. У імя тэй Рэчы Паспалітай, з сынамі якой пару дзясяткаў год перад гэтым таксама распаўляліся маскоўскія сатрапы, аб чым плачліва распаўсюджаўся сам Баліцкі, а зусім нядаўна Пілсудскі кідаў клічы, што ён змагаецца *«za naszą i waszą wolność»*³⁶.

Вярнуўшыся ў клас, мы заўважылі, што сярод нас няма Двоські Коган. Не паказалася яна ў школе і ў наступныя пару тыдняў, аж пакуль яе сяброўкі не сказалі, што яна выехала да цёткі ў Глыбокае і там наведвае жыдоўскую школу. Цяпер для нас усё было ясна. Двоська данесла спярша на Кэйзіка і за гэта атрымала па ўсіх прадметах добрыя адзнакі, цяпер жа, данёшы на Віцьку, яна, пэўна, пабаялася прыходзіць у школу.

Не лішнім будзе таксама дадаць, што ўспамінены ўжо Эдзік Нэвэльскі і яшчэ адна полька — дачка асадніка Вікця Васілеўская — ставіліся да нас лаяльна і па-сяброўску, хоць добра ведалі аб беларускіх лекцыях Кэйзіка, а таксама і пра Віцьку.

Пару тыдняў пасля апісанай падзеі Вахнянін перадаў нам узор петыцыі ў Віленскую школьную кураторыю, у якой «мы, вучні Лужацкай школы», прасілі Кураторыю адхіліць вырок^{*} Баліцкага і вярнуць Віцьку ў школу. Гэтую петыцыю мы старанна перапісалі «на чыста», і пад ёй падпісаліся амаль усе вучні, выключаючы толькі тых, хто наагул яшчэ не ўмеў напісаць свайго прозвішча, а таксама некалькіх палякаў са старэйшых класаў. Гэтая петыцыя прынесла вынік, і Віцька атрымаў афіцыйны дазвол вярнуцца назад у школу. Аднак ён катэгарычна адмовіўся гэта зрабіць, нягледзячы на ўгаворы сяброў і просьбы бацькоў, і праз цэлую вясну і лета хадзіў на прыватныя лекцыі да Вахняніна, а ўвосень ягоны бацька, прадаўшы апошнюю карову і некалькі авечак, уладкаваў яго ў сельскагаспадарчую сярэдняю школу ў Лучаі³⁷.

На нашу агульную і бязмерную радасць у наступным навучальным годзе, г. зн. тэй жа восені, школьныя ўлады перанеслі Баліцкага дзесьці на Палессе, а на яго месца прыслалі новую кіраўнічку — Вішнеўскую. Яна, можа, і не была прыязна

* Вырок — прысуд.

настаўленая да беларусаў, але прынамсі не выяўляла такой варожасці, як Баліцкі.

Наступнае вясны я ўжо канчаў школу. Неяк ад гмінных урадаўцаў я даведаўся, што на наступны навучальны год гміна дае дзве стыпендыі ў тую ж сельскагаспадарчую школу, куды паступіў Віцька. Не доўга думаючы, я злажыў просьбу аб прызнанні мне стыпендыі. Заняткі ў школе пачыналіся 15 верасня, і калі ў першых днях верасня я зайшоў у гміну, каб даведацца, як выглядае мая справа, там прынялі мяне вельмі ветліва, і сакратар сказаў, што мая справа на добрай дарозе дзеля таго, што за апошні год я маю добрыя адзнакі і мая маці не можа аплачваць маёй навукі па прычыне незаможнасці. Але... дзеля пэўных фармальнасцяў мая справа перададзеная на зацверджанне ў староства. Не адкладаючы справы, назаўтра я самакатам паехаў у Глыбокае, дзе пасля паходаў ад рэферэнта да рэферэнта ў канцы мне аддалі мае дакументы з нечытальным подпісам, зробленым чырвоным алавіком*, і аднатацыяй: «*Odmówić bez podania przyczyny*»**. З гэтага стала відаць, што хоць Баліцкага перавялі ў іншае месца, але праводжаная ім акцыя засталася ў Лужках як закліцце. Крыху пазней я даведаўся, што стыпендыі атрымалі сынкі асаднікаў-палякаў, адзін з іх быў з нашай школы і пералазіў з класу ў клас выключна на «тройках». Я ж застаўся ў безнадзейным становішчы. Іншыя мае сябры па класе мелі больш шчасця, бо іх бацькі, хоць і з вялікімі нутугамі, але маглі паслаць сына ці дачку прынамсі ў Дзісенскую гімназію або ў якую з тэхнічных ці сельскагаспадарчых школаў, не аглядаючыся на ніякія ўрадавыя дапамогі і стыпендыі. Для маёй маці гэта было не пад сілу з угляду на тое, што пэўныя ашчаднасці, якія засталіся ў нас пасля смерці бацькі, пайшлі на маё лячэнне, калі я больш трох год адлежваўся па шпіталях.

Аднак дзякуючы напраўду вялікаму Чалавеку — настаўніку Вахняніну (сёння ўжо, напэўна, нябожчыку), да якога я хадзіў на лекцыі праз добрых пару год, — я не застаўся зусім невукам.

* Алавік — аловак.

** Адмовіць без паведамлення прычыны (польск.).

Трэба дадаць, што за гэтыя лекцыі я не плаціў — дый не меў змогі плаціць яму — ані гроша.

На гэтым хіба закончацца мае ўспаміны аб школе. Хоць добрага ў іх мала, але яны мне дарагія і такімі застануцца да канца майго жыцця, бо гэта ўспаміны аб найшчаслівейшай пары жыцця, аб сяброх, якіх хіба ўжо не прыйдзецца пабачыць перад смерцямі. Няможна нікога вінаваціць, што гэтая пара не заўсёды памысна ўкладалася для мяне. Гэта ж было ўдзелам і шматлікіх маіх ровеснікаў, хлапцоў і дзяўчат маёй Краіны, а не толькі сяброў з мае школы. А гэтых сяброў я не забуду ніколі, бо яны былі такія цудоўныя. Нават Ірка-Сарока аказалася такой, што ўмела датрымаць данае слова і гэтым самым прызнаць сваю віну. А нават і... Двоська, бо, паміма ўсяго, яна была даволі прыгожая.

Цяпер я пастараюся хоць павярхоўна апісаць усе «галаўнейшыя» вуліцы майго мястэчка, а таксама людзей, якія там жылі. Пачну з Гарманаўскай вуліцы, бо я там радзіўся і пражыў больш як дваццаць год майго жыцця.

Гарманаўская вуліца

Не трэба выясняць, што назой *Гарманаўская* яна ўзяла ад мястэчка Гарманавічы, у кірунку якога вяла. Па велічыні яна была хіба аднэй з найменшых, бо складалася ўсяго з 40–45 хатаў (*хатаў*, бо дамамі іх, апрача некалькіх, нельга называць).

Паўднёвым канцом, як я ўжо казаў, Гарманаўская вуліца выходзіла на Рынак, хоць, можа, і не зусім дакладна, бо калі пяць-шэсць хатаў з заходняй стараны ўжо тварылі бок Рынку, то на ўсходняй старане яны перарываліся раней, творачы Конскі рынак, а далей царкоўны пляц. Паўночным канцом вуліца выходзіла на дарогу, якая вяла ў Гарманавічы. Таму, што ўсё мястэчка было паложана на ўзвышшы, у адлегласці якіх 200–300 метраў ад апошніх дамоў на гэтай дарозе пачынаўся даволі круты спуск з гары, і, перайшоўшы праз масток над ручайком, які перасякаў дарогу з захаду на ўсход, дарога ізноў паднімалася на ўзгор’е, хоць ужо шмат ніжэйшае, дзе па

правым боку дарогі знаходзіўся праваслаўны магільнік, а па левым — так званы Вісельніцкі магільнік. Гэты магільнік на захадзе канчаўся высокім і крутым абрывам у бок ракі Мнюты, якая, абгануўшы дугой мястэчка, адгэтуль кіравалася проста на поўнач. Свой назоў гэтае месца ўзяло хіба ад таго, што тут у даўнейшых часах хавалі самагубцаў. Пацверджаннем гэтага было тое, што местачкоўцы, здавён-даўно беручы там жвір, часта выкопвалі чалавечыя косці, а нават чарапы.

Аднаго разу хтосьці знайшоў там кінжал, з выгляду падобны да каўказскага. Што праўда, ён амаль зусім быў пераедзены іржой, але на ручцы яшчэ былі відныя нейкія нібы сярэбраныя ўпрыгожанні. Мясцовая паліцыя адразу ж адабрала яго ў знайшоўшага і выдала забарону браць там жвір, абнёшы жвіроўню калючым дротам, ды нават спрабавала караць тых, хто насуперак забароне капаў там жвір. Праз пару тыдняў з Вільні прыехала спецыяльная камісія, каб шукаць «польскай гістарычнай спадчыны», але, перакапаўшы некалькі дзясяткаў квадратных метраў жвіроўні і не знайшоўшы нічога, акрамя некалькіх чалавечых касцей, знікла так сама неспадзявана, як і з'явілася, а местачкоўцы ізноў пачалі браць жвір без перашкодаў.

Для нас, дзетвары, Вісельніцкі магільнік, а дакладней, высокі, на якіх метраў 100 з лішкам, абрыў над ракой, быў сталым месцам забаваў. Тут мы даставалі з гнёздаў адменную пароду ластвак, якія ўюць іх у пясчаных норах. Гэта мы рабілі з пэўнай асцярогай, бо верылі, што ластаўкі могуць наслаць на нашыя твары рабацінне. Апрача гэтага, мы адважна з'язджалі з гэтага абрыву аж да самай ракі. Адзіныя прылады да гэтага спорту былі не зусім звыклыя — уласныя порткі. Не трэба дадаваць, што, беручыся за направу ў «спартовых прыладах» пашкоджанняў, прычынёных гэтай яздой, — нашыя мацяркi таксама ўжывалі ў першую чаргу нязвыклых прыладаў — дубцоў ці папругаў, і то не вельмі далікатна прыкладаючы іх да пашкоджаных месцаў. Дарослыя называюць гэта *вучыць розуму*. Але на зразумелай нам мове такая навука называлася *лупцоўкай*, але дарослыя ўсё і заўсёды разумеюць наадварот.

Другім вельмі папулярным месцам нашых забаваў і гульняў быў успамінаны ўжо ручай, а дакладней, частка яго ад мосту на гарманаўскай дарозе і да таго месца, дзе ручай упадаў у раку, бо вышэй ад мосту ён быў забалочаны і з непрыступнымі берагамі. Ручай браў свой пачатак у азёрку, якое ляжала на канцы Дзісенскай вуліцы. Нейкіх метраў 400 на ўсход ад мосту ў яго ўпадаў з паўночнага ўсходу ўжо штучны канал, пракапаны местачкоўцамі з мэтай асушвання сервітуту³⁸ Каменкі. Відавочна таму нават у найбольш засушлівыя гады ручай не перасыхаў, і ў ім было часамі, асабліва навесну, крыху рыбы — малых шчупачкоў і плотак.

Старэйшыя не вельмі пратэставалі супраць нашых забаваў каля ручая, відаць, мяркуючы, што тут гэта менш небяспечна, як каля Мнюты, якая хоць была невялікая, але затое здрадлівая, са шматлікімі вірамі.

Якіх толькі гульняў мы там ні прыдумвалі! Напрыклад, лавілі кошыкам маленькіх, нязнанага гатунку рыбак, якіх мы на сваім дзіцячым жаргоне называлі *козамі*. Налавіўшы адпаведную колькасць, што зазвычай не перавышала дзесяці штук, варылі іх у бляшанцы ад кансерваў, дадаючы для лепшага смаку шчаўя, недаспелых горка-кіслых яблыкаў, агрэсту і Бог святы ведае чаго яшчэ. Падмацаваўшыся гэтым варывам, ад якога, між іншым, усім нам часта балелі жываты, мы браліся за пабудову мастоў, млыноў і дамбаў з пяску і ламачка.

Калі ж і гэта надакучала, мы цэлым гуртам залазілі пад дарожны мост і пякельным вэрхалам, які часткова прыпамінаў сённяшнюю музыку *рок-н-рол*, пужалі коні тых, каму ў тым часе прыходзілася пераязджаць праз мост. Гэтыя музыкальныя практыкаванні чамусьці не выклікалі захапленняў уласнікаў коней, дык які сярдзіты і няветлівы дзядзька пугай выяўляў сваю немускальнасць і наагул неразуменне нашых дзіцячых зацікаўленняў.

Падрастаючы, мы паступова перабіраліся са сваімі забавамі да ракі, але там ужо мы не мелі такой свабоды, як каля ручая, бо ўжо нас, 10—12-гадовых «мужчын» і «жанчын», чакалі абавязкі дома, добра ведамыя ўсім падроскам сялянскага стану.

У адрозненне ад ручая, на рацэ мы лавілі ўжо *праўдзівую* рыбу і на *сапраўдныя* вуды з жылкамі, здабытымі з такой рызыкай на Конскім рынку. Апрача гэтага, мы ўжо купаліся не так, як перад гэтым у ручаі, — усе разам, але асобна, у *мужчынскай* ці *бабскай* купальнях. Фактычна ніякай розніцы ў гэтых купальнях і не было, а раздзялялі іх толькі рэдкія зараслі алешніку, лазняку і вольхі, але існаваў няпісаны закон, што ў адной купальні маглі купацца толькі тыя, хто за неабходны атрыбут сваёй вопраткі лічыць штаны, а ў другой — сукенку ці спадніцу.

Ідучы з Гарманаўскай вуліцы на захад, у бок ракі, трэба было перасячы вельмі прыгожы, хоць месцамі і забалочаны, гектараў з дзесяць, кавалак сенажаці. Акружаная з трох бакоў невысокімі ўзгоркамі, а чацвёртым, заходнім, упіраючыся ў раку, гэтая сенажаць смела магла б быць узорам для мастака-пейзажыста, хоць называлася зусім праявічна — Гумнішча.

Мы, дзеці, а пазней падрасткі, былі папросту закаханыя ў нашае Гумнішча. Адтуль мы, будучы яшчэ зусім малымі, прыносілі цэлыя бярэмі першых вясновых ды ў нашым дзіцячым уяўленні «цудоўных» кветак і вельмі дзівіліся, калі старэйшыя гневаліся на нас, навошта мы «прыцягнулі ў хату гэты кураслеп». На тым жа Гумнішчы мы некалькі тыдняў перад Міколам³⁹, пакуль на сенажацях дазвалялася пасвіць жывёлу і забаўляцца, гулялі ў «пікара», у «свінню» дый у іншыя гульні. Пазней жа мы збіралі там шчаўе, а перад самай касавіцай — кмін, якога гаспадыні ўжывалі пры выпеку хлеба, квашанні капусты ці нават запраўлянні гарэлкі.

На пагорку з паўночнай стараны Гумнішча была вельмі цікавая сажалка, якая ніколі не перасыхала, бо з яе дна білі крыніцы. Гэтая сажалка была амаль правільнай круглай формы, і дзеля гэтага яе называлі Круглым балотцам. Зімою балотца было месцам нашых коўзанак, на ім жа, пры дапамозе старэйшых, кожную зіму мы ўладжвалі так званую *круцюху*. Для гэтай мэты яшчэ з восені і, ведама ж, пры пэўнай дапамозе старэйшых мы забівалі ў дно сажалкі на самай яе сярэдзіне даволі

тоўсты кол, у верхнім канцы абчасаны да такой таўшчыні, каб на яго лёгка ўзыходзіла кола ад воза, ужыванае да дзераўляных восяў. Калі сажалка замярзала і кол ужо моцна трымаўся, на яго надзявалі старое кола з прымацаванай да яго доўгай і моцнай жардзінай. На другім канцы жардзіны прывязваліся добрыя акутыя санкі (найчасцей падсанкі, якія ўжываліся, каб вывозіць з лесу бяровенне) — і круцюха гатова. На санкі ўсаджвалася каля паўтузіна дзетвары, а іншыя ахвотнікі паездзіць зараблялі на гэтую прыёмнасць, папіхаючы жардзіну наўкола і надаючы санкам імпэту.

Па прычыне майго калецтва я заўсёды звальняўся ад павіннасці папіхання жэрдкі і таму круціўся на санках датуль, пакуль не замітусіцца ў вачох. Часамі, і то даволі часта, здараліся аварыі: санкі перакульваліся або яшчэ горш — адрываліся, і тады аматары моцных уражанняў праз доўгі час гаілі пазбіваныя калені і локці. Нягледзячы на гэта, лік ахвотнікаў паездзіць на круцюсе ніколі не змяншаўся, а быў бы, напэўна, яшчэ большым, каб мы — аб гэтым сёння аж сорам прызнацца — са «зброяй у руках» (з палкамі) не баранілі ўступу на яе ахвотнікам з другіх вуліц.

Гэдак больш-менш выглядалі ваколіцы *маёй* Гарманаўскай вуліцы. Сам жа выгляд яе нічым асаблівым не вызначыўся, хіба што людзьмі. На ёй, як я ўжо, зрэшты, пісаў, не было вялікіх дамоў, апрача аднаго — прыгожага, пабудаванага з чырвонай цэгля, з бляшаным, таксама чырвоным, дахам. У ім змяшчалася аптэка, уласнасць ад няпамятных часоў аднае сям'і — Вайнбэргаў. Апошнімі яе ўласнікамі былі брат і сястра, вельмі сумленныя і паважаныя людзі. Яны часта давалі лекі немажымым людзям па зніжаных цэнах, а то і зусім задарма. Супрацоўчы з доктарам Шыраном, яны выдатна памагалі местачковай і акалічнай беднаце. Іх ведала ўся гміна, і яны таксама, жывучы на адным месцы ды працуючы ў гэтай галіне ад некалькіх пакаленняў, ведалі амаль усіх. Калі ў 1943 годзе іх разам з іхнымі суродзічамі знішчылі немцы, насельніцтва шчыра шкадавала і аплаквала іх.

Доктар Усевалад Шыран

Апісваючы жыхароў майго мястэчка, я ўжываў толькі ска-
рочанні прозвішчаў, а поўнасю пісаў мянушкі⁴⁰. Гэта дзеля
таго, што амаль усе жыхары мястэчка мелі мянушкі і найчасцей
не абражаліся за іх, лічылі іх падвойнымі прозвішчамі. Гэтыя
мянушкі пераходзілі ад дзеда да ўнукаў і г. д., і ніхто найчасцей
не мог вытлумачыць іх паходжання.

Тэй, аб кім я хачу пісаць ніжэй, ніякай мянушкі не меў,
а пісаць ягонае прозвішча ў скароце не мае сэнсу, бо гэтае
прозвішча было занадта папулярным у цэлай Дзісеншчыне,
а нават па-за яе межамі. Гэта быў доктар медыцыны Усевалад
Шыра́н⁴¹ — адзін, можа, з найлепшых дактароў на «крэсах»,
беларускі патрыёт, нязвыклы чалавек і жартаўнік, чые *штукі*,
мажліва, і сёння памятаюць людзі ў маіх ваколіцах. Я ж са сва-
ёй стараны лічу гонарам, што ён больш за дзесяць гадоў жыў
і працаваў у Лужках, на Гарманаўскай вуліцы.

Прыехаў ён у Лужкі неяк у канцы 1920-х ці ў пачатку 1930-х
і быў пасяліўся на Дзісенскай вуліцы ў доме тагачаснага во-
йта — Мяцеліцы. У гэтым часе мая сястра цяжка і зацяжна хва-
рэла, і хтосьці са знаёмых парадзіў звярнуцца да «новага» до-
ктара. Прыйшоўшы ў нашу хату, ён адразу звярнуў агульную
ўвагу на сябе сваім нязвыклым абыходжаннем. Па-першае, ён
гаварыў да нас па-беларуску, і то тонам не такім, як дагэтуль
да нас гаварылі дактары-палякі. Ён гаварыў не як асоба, што
стаіць на вышэйшым сацыяльным грунце, а як доктар да сям'і
пацыента. Парады ж даваў не па-доктарску, а як шчыры прыя-
цель, які хоча дапамагчы іншаму ў цяжчасці.

Развітваючыся з ім і дзякуючы за турботы, я назваў яго *панам*
доктарам. Ён на паўслове перапыніў мяне:

— Памятайце, што слова *пан* ёсць для мяне абразай. Назы-
вайце мяне папросту доктарам, а калі ўжо так хочаце, то кажы-
це *спадар*.

Вось тады першы раз у жыцці я пачуў тэрмін *спадар*.

Хутка пасля гэтага доктар Шыран наняў памяшканне на
нашай вуліцы ў багатай удавы Румоўскай, якая слыла найлеп-

шай кухаркай у ваколіцы. У суседнім доме ён наняў дадаткова два вялікія пакоі, дзе наладзіў амбулаторыю дзеля прыйма хворых.

За некалькі тыдняў слава аб новым і добрым доктару абляцела на некалькі дзясяткаў кіламетраў навокал. Па-першае, ён ужываў зусім іншых метадаў лячэння, чым дасюлешнія лужацкія дактары — палякі і жыды; па-другое, гаварыў ён да хворых і іх сем'яў на зразумелай ім мове, а па-трэцяе, ягоныя ганарары былі смешна нізкімі ў параўнанні з іншымі, нягледзячы на тое, што, як тэй казаў, ён сам не грашыў багаццем, бо хадзіў у стаптаных чаравіках і «паджылым» плашчы. Падобна, ад панкоў і ўрадаўцаў ён браў іншыя ганарары, але я гэтага не ведаю дакладна, бо не належаў ані да адных, ані да другіх. Ад нас за лячэнне сястры ён праз пару тыдняў не ўпамінаўся аб ніякіх грошах. Калі ж аднаго разу я спытаў яго пра гэта, дык ён адказаў з прыемнай усмешкай:

— Бачыце, я такі майстар, што заплату бяру толькі тады, калі скончу працу, а тут, відаць, працы яшчэ будзе шмат.

І толькі праз пару месяцаў, калі сястра ўжо пачала падымацца з пасцелі, я станоўка запытаў яго аб вышыні ганарару. Тады ён, як бы саромеючыся, адказаў:

— Ну, што ж, і вы небагатыя, дайце з паўсотні залатовак.

Але сапраўдная неспадзеўка чакала мяне і маю маці, калі мы пайшлі разлічвацца з аптэкай, ведаючы загадзя, што там рахунак будзе шмат вышэйшы за доктарскі. На нашае здзіўленне аптэкар сказаў нам, што 25 злотых як перадаплату за нас ужо ўнёс доктар Шыран.

Слава доктара Шырана расла, як тэй казаў, не па днях, а па гадзінах. Пацыенты, якія ўжо даўно перасталі верыць у сваё выздараўленне, здаравелі. А ў дадатку і іхныя гаспадаркі заставаліся амаль непарушаныя, бо ён браў за самыя складаныя аперацыі не больш як 35—50 злотых.

Апрача лекарскай дапамогі і дабрачыннасці, доктар Шыран, дзе толькі меў нагоду, пашыраў сярод сваіх пацыентаў нацыянальную свядомасць. Рабіў ён гэта часамі і даволі груба, але ў такі спосаб простыя людзі найлепш яго разумелі.

Ведама, што такая дзейнасць Шырана была не па нутру ані іншым лекарам, ані тым больш паланізатарам гатунку Баліцкага, якога, між іншым, у тэй час у Лужках ужо не было, бо іхная паланізатарская дзейнасць зводзілася на нішто. І вось супроць яго павялася шалёная нагонка. Усе панкі і падпанкі кляімілі яго як мага за ягоную «камуністычную» работу. Гаворачы пра яго, яны інакш не называлі, як *ten komunista* або *cudotwórca*^{*}. Прычым апошняя заўсёды выказвалася з безгранічнай іроніяй. Аднак таму, што ў тыя цяжкія для беларусаў часы кожную праяву нацыянальнай свядомасці польскія шавіністы называлі *камунізм*, дык Шыран не звяртаў вялікай увагі на іхнае гаўканне.

Такі стан не мог трываць доўга, і вось аднэй начы паліцыя арыштавала яго, даслоўна выцягнуўшы з пасцелі. Не дазволілі нават як след апрануцца і зашнураваць чаравікаў. Калі ён папрасіў дазволу напісаць рэцэпт на ўколы для маёй сястры, якой у тэй час было пагоршала, дык яму нават не дазволілі сесці за стол, каб гэта зрабіць. Тады ён падышоў да дзвярэй, паданым гаспадыняй алавіком напісаў на вушаку гэты рэцэпт і сказаў ёй, каб перадала аб гэтым камусь з нас, г. зн. маёй маці ці мне. Праз якойсь паўгадзіны ягоная гаспадыня была ўжо ў нас, а мы папрасілі толькі што ўспамінамага аптэкара Вайнбэрга, каб прыйшоў на месца і прачытаў рэцэпт, што тэй і зрабіў.

Але на нашу бяду лек аказаўся падскурным, і ні адзін з мясцовых лекараў не пагадзіўся рабіць уколы, кажучы:

— Няхай іх робіць тэй, хто прыпісваў.

Па доўгіх стараннях згадзіўся рабіць уколы вайсковы фельчар — муж дачкі нашых добрых прыяцеляў. Але рабіў ён гэта патаемна, прыходзячы ў нашую хату познімі вечарамі, ды і не ідучы па вуліцы, але па загароддзі.

Тым часам доктар Шыран аказаўся на Лукішках⁴². Тады пры дапамозе таго ж настаўніка Вахняніна была ўложана петыцыя да судовых уладаў, у якой сцвярджалася, што доктар Шыран ніякі не камуністы, а папросту ахвяра інтрыгаў несумленных людзей, і прасілася звольніць яго з турмы прынамсі да суда,

* Гэты камуніст; чудатворац (польск.).

каб ён мог апекавацца некалькімі напраўду цяжка хворымі пацыентамі. Пад гэтай петыцыяй мая маці, я і некалькі нашых прыяцеляў у даволі кароткім часе сабралі больш як 500 подпісаў. Не магу цвердзіць, што гэта петыцыя памагла, але праз пэўны час доктара Шырана выпусцілі⁴³. Прыехаўшы назад у Лужкі, ён адразу з аўтобуса прыбег у нашу хату і, агледзеўшы хворую, сказаў, што страчана шмат часу, але яшчэ не трэба траціць надзеі. Праз пару тыдняў ёй і ўзапраўды палягчэла, яна пачала памалу прыходзіць да здароўя і хутка выздаравела зусім.

Праз нейкіх тыдняў сем-восем у акруговым судзе ў Глыбокім адбыўся разгляд справы наддоктарам Шыраном. Цяпер тыя, хто яго абвінавачваў, павінны былі паказаць свае абліччы як сведкі абвінавачання. Былі гэта: мясцовы лекар-паляк Згірскі, камендант паліцыі Лукоўскі, кіраўнік школы Муха і суддзя гродскага суда Заблоцкі⁴⁴. Было яшчэ некалькі драбнейшых падбрэхаў. Не зважаючы на ўсе іхныя старанні ачарніць доктара Шырана і нягледзячы па аднастароннасць суда, яны не змаглі даказаць галоўнага абвінавачання — камунізму і камуністычнай прапаганды. Аднак суд у сваёй звяршынай нянавісці да ўсяго беларускага ўсё ж прызнаў ягонае прабыванне ў прыгранічнай паласе шкодным для Рэчы Паспалітай і забараніў яму жыць у адным месцы даўжэй за тры тыдні аднаразова. Дзеля таго, што Лужкі якраз знаходзіліся ў гэтай паласе, то тут вытварылася, здавалася б, сапраўды бязвыхаднае становішча. Але доктар Шыран вельмі хутка знайшоў выхад і абдурў пастанову суда, пражыўшы ў Лужках аж да савецка-нямецкай вайны.

А зрабіў ён вось што. Адрозу ж пасля суда ён паехаў у адлеглыя за 12 кіламетраў Гарманавічы, наняў там сабе кватэру і зноў вярнуўся ў Лужкі. Пражыўшы тутака тры тыдні ён з'яўляўся ў Лужацкую гміну і выпісваў там адпаведны бланк аб пераездзе ў Гарманавічы. Зрабіўшы гэта, ён адразу садзіўся на фурманку і ехаў у Гарманавічы — і адразу ў гміну, каб прыпісацца на жыццё там. Праз пару дзён ён выпісваўся з Гарманавіч, «пераезджаў» назад і яшчэ перад паўднём пачынаў прымаць пацыентаў у сваёй амбулаторыі ў Лужках. Дык вось, як тэй казаў, *і воўк быў сыт і козы цэлы*.

Я і сёння не магу зразумець, чаму польскія ўлады талеравалі такі стан рэчаў. Магчыма, польская адміністрацыя не хацела папросту абсмешвацца, баючыся, што доктар Шыран не задумаецца апісаць гэта ў газетах. Яны пеніліся ад злосці, але не маглі нічога парадзіць, бо фактычна ён не рабіў нічога супрацьзаконнага і поўнасю выконваў пастанову суда. Найбольш з гэтай сітуацыі цешыліся ягоныя пацыенты, дый ён сам хоць раз на тры тыдні меў сапраўдны адпачынак, ловячы папаўдні ў суботы і цэлы дзень у нядзелі рыбку ў прыгожай Дзісенцы, калі гэта было вясной ці ўлетку, а зімой ходзячы на паляванне ў вакалічныя лясы. Калі ж не было пагоды, то ён часамі прымаў і некалькі хворых.

Адной недагоднасцяй* для доктара былі сталыя выдаткі на фурманку і аплату кватэры ў Гарманавічах, з якой ён карыстаў толькі два з лішкам дні на тры тыдні. Найбольш задаволеныя былі з гэтых доктаравых пераездаў уласнік кватэры — маскаль (старавер) Сямён — і мой сусед па мянушцы Пундэт (тэй самы, што хацеў сесці на мажджэр), які, вылічыўшы на пальцах, ведаў на некалькі месяцаў наперад, у якую суботу яму трэба везці доктара ў Гарманавічы, каб у панядзелак ізноў прывезці яго дадому. Мясцовая ж польская адміністрацыя са злосці грызла пальцы, але нічога не магла парадзіць, бо доктар не рабіў нічога супрацьзаконнага і дакладна выконваў судовую пастанову.

Нешта каля года пазней кіраўнік школы Муха вяртаўся з гасцей у суседнім Залессі са сваёй жонкай і дзяцямі. Па дарозе, за чатыры-пяць кіламетраў да мястэчка, жонку хапілі гвалтоўныя і страшныя болі жывата. Фурман стараўся паганяць каня, але ў канцы яна, не могучы больш вытрываць, скацілася з фурманкі і крычэла гвалту, просячы дапамогі. Дзеля таго, што гэта сталася ў дарозе, муж з сялянамі ўнеслі яе ў першую сялянскую хату, а фурман як мага хутчэй панёсся ў Лужкі па местачковага доктара Згірскага. Тэй, агледзеўшы яе, сцвердзіў, што ў яе вострае запаленне сляпой кішкі, ёй патрэбна неадкладная аперацыя. Так што былі толькі дзве магчымасці: або рабіць аперацыю на месцы, або везці хворую ў шпіталь у Дзісну ці Глыбокае, ад-

* Недагоднасць — нязручнасць.

леглыя больш як на 30 кіламетраў. У дадатку выяснілася, што мясцовы хірург — вайсковы доктар Гл..ік — дзень перад гэтым паламаў нагу, так што не было і мовы, каб ён рабіў аперацыю. Так што хоцькі-няхоцькі прыйшлося звярнуцца да *czudotwórcy*.

Прыехаўшы на месца, д-р Шыран сцвердзіў, што яна мае гнойнае запаленне апендыцыту і пытанне яе жыцця і смерці — гэта даслоўна гадзіны. Дзеля гэтага ён загадаў прынесці ў хату, дзе была хворая, некалькі найбольшых лямпаў, якія знайшліся ў вёсцы, і прыступіў да аперацыі. Аперацыя прайшла вельмі добра, але ён заставіў хворую яшчэ на некалькі дзён у тэй самай хаце, а кожны дзень ездзіў да яе на самакаце. Цікава і тое, што пры аперацыі асіставаў яму д-р Згірскі, ягоны заняты вораг.

Калі хворую ўжо перавезлі дамоў і доктар, зняўшы швы, сказаў, што гэта ягоны апошні візіт, Муха запытаў яго, колькі мае заплаціць за аперацыю і лячэнне, Шыран адказаў:

— Вы ўжо мне заплацілі наперад на судзе ў Глыбокім.

Тэй пачаў яго перапрашаць і, выбегшы за ім на ганак, сунуў яму ў кішэню дзве 100-злотавыя паперкі. Тут жа каля ганку гулялі дзеці школьнага вартуўніка Янкі Фу..а, які пару год перад гэтым замяніў Красівенькага. Доктар іх добра ведаў, таму што іх бацька быў сведамы беларус і браў удзел у беларускіх пастаноўках, якія арганізаваліся пры яго дапамозе. Паклікаўшы колькігадовага хлопчыка Віцю, ён аддаў яму грошы і сказаў:

— Вазьмі сабе на цукеркі.

Калі доктар адышоў, кіраўнік Муха адабраў грошы ад хлопца дый яшчэ накруціў яго за вуха. Тым часам старэйшая дзяўчынка прыбегла з плачам да бацькі і расказала яму, што сталася. Янка, нядоўга думаючы, пабег да доктара, а тэй у паліцыю, але не ў мясцовую, ды ў павет — каб цяжэй было затушаваць справу. Кіраўніка арыштавалі і хоць, праўда, выпусцілі некалькімі гадзінамі пазней і пасля на судзе апраўдалі, спасылаючыся на тое, што ён адабраў грошы толькі па тое, каб пазней аддаць іх старэйшым, баючыся, што тэй хлопчык іх згубіць, аднак у хуткім часе перавялі ў іншае месца. Так што хлопец Віця зарабіў столькі грошай, колькі складаў трохмесячны заробатак ягонага бацькі.

Тым часам слава аб доктару і ягоных цудоўных метадах лячэння пашыралася шторааз далей. Праз некаторы час ён уладзіў у аднэй з большых хатаў Гарманаўскай вуліцы даволі добра абстаўленую лякарню, а ягоныя пацыенты ляжалі амаль што ўва ўсіх суседніх хатах. Некаторыя ўласнікі хатаў нават пабудавалі спецыяльныя прыбудовкі і здавалі іх хворым і тым, што даглядалі іх.

Але побач з медыцынскай, дабрачыннай і, наколькі гэта дазвалялі абставіны, нацыянальнай дзейнасцяй Шыран часамі рабіў жарцікі мясцовым панком і адміністрацыі, з якіх смяяўся цэлы павет. Супроць гэтай ягонай чыннасці была доктар Смольская, якую ён у міжчасе выпісаў з Вільні і пазней ажаніўся з ёй, але яна і надалей захавала сваё дзявочае прозвішча.

Ён вельмі часта з'яўляўся на танцавальных забавах, якія заўвычай ладзіла мясцовае панства, не апрануты, як гэтага вымагалася ў запросінах, і прыводзіў з сабой цэлую кучу такіх «гасцей», якія ніколі і не марылі пабываць на падобных танцах. Калі адказныя за парадак на зале ў падобных выпадках пратэставалі, ён моўчкі паказваў пісьмовыя запискі, у якіх чорным па белым стаяла, што ён запрашаецца «з сям'ёй і гасцямі».

— Вось гэта мае госці, — смеючыся казаў ён. І пратэстоўцу не заставалася нічога іншага, як толькі прызнаць яму рацыю.

Калі ж ён прыходзіў у залу адзін, то пасля кожнага танцу запрашаў сваю партнёрку ў буфет. Тая «сарамяжліва» адмаўлялася. Тады ён прапаноўваў ёй, каб яна запрасіла яшчэ кагосьці. Ведама, што дзяўчына толькі на гэта і чакала, і праз пару хвілінаў некалькі параў ужо сядзелі за столікам. Доктар жа, замовіўшы адпаведную колькасць напіткаў і ежы, адпраўляўся ізноў у танцавальную залу, каб падшукаць сабе наступную партнёрку. Трэба зазначыць, што ён танцаваў як карова на лёдзе, аднак, нягледзячы на гэта, амаль ніколі не бракавала ахвотніц, каб затанцаваць з ім.

Апавядалі, як аднаго разу хлапец недзе з-пад Залесся, прыехаўшы да яго, прасіў, каб доктар наведваў ягоную безнадзейна хворую на рак маці. Тэй спярша адмовіў, кажучы, што і так ужо нічога не паможа, бо ёй засталася жыць лічаныя дні. Калі ж,

аднак, хлопец настойваў на сваім, Шыран у канцы пагадзіўся, але з тэй умовай, што пазней яны паедуць у Залессе на забаву, якую ладзіла акалічнае панства і на якую доктар меў запросіны. Трэба агаварыцца, што хоць усе панкі і паўпанкі ненавідзелі Шырана ўсёй душой, аднак, памятаючы выпадак з кіраўніком Мухам, не рызыкавалі і прысылалі яму запросіны на ўсе забавы ды імпрэзы.

Агледзеўшы хворую і прыпісаўшы ёй на адчэпнае нейкага леку, ён сказаў хлапцу, што цяпер яны едуць у Залессе на «панскае ігрышча». Тэй, памятаючы дамоўленасць, ведама ж, і не пратэставаў. Прыехаўшы на месца, Шыран зажадаў два білеты ўступу і на заўвагу хлапца, што ён пачакае яго дзесьці ў знаёмых, адказаў, што ён толькі па тое і вёз яго на гэтае ігрышча, каб яго крыху разрухаць з гэтага гора — хваробы маці. Яны адразу ж накіраваліся ў буфет, дзе доктар замовіў бутэльку каньяку і добрую вячэру. Перакусіўшы, яны накіраваліся ў залу, дзе адбываліся танцы. Праўда, хлопец крыху ўпіраўся, што ён апрануты па-будзённаму і не паспеў нават ачысціць ад гною боты. Доктар пачаў рагатаць, як бы яму расказалі штосьці вельмі смешнае:

— Каб ты меў часу абчышчаць боты ад гною перад кожным панком, то не меў бы часу наагул працаваць. А твая вопратка прыгажэйшая за іх фракі.

Далей ён разгледзеўся па зале і, убачыўшы, што адна з найбольш багатых і фанабэрыстых паняў сядзіць і не танцуе, — парадзіў хлопцу запрасіць яе да танцу. Тэй, хоць і ацягваючыся, але нязграбна падышоў да яе і пакланіўся. Панюся зрабіла вялікія вочы і вось-вось, здаецца, мела закрычэць немым голасам аб дапамозе. Але доктар з мілай усмешкай паківаў на яе пальцам, а пасля пакруціў ім, нібы паказваючы, як яна мае танцаваць. Яна збялела на твары, але паднялася і сказала хлапцу, што вельмі шкадуе, але не чуецца добра і толькі чакае, пакуль фурман падасць коні. І ўзапраўды, праз нейкіх 10–15 мінут, падтрымоўваная мужам, яна выплыла з залы. Не трэба дадаваць, што за яе прыкладам зрабілі тое самае іншыя найбольш ганаровыя паны і пані.

Тады доктар вярнуўся ізноў у буфет і спытаў уласніка — рэстаранніка Балка, — колькі каштуе ўся еміна* і напіткі ў ім. Выняўшы з кішэні паданую тым суму, ён сказаў:

— Ну, а цяпер глядзі толькі за парадкам і частуй маіх гасцей.

Пасля гэтага ён накіраваўся на вуліцу і паклікаў пару дзясяткаў маскалёў (Залессе было стараверскім мястэчкам), якія стаялі пад вокнамі і дзівіліся, як забаўляюцца паны.

— Піце і закусвайце на здароўе, — сказаў ён, а сам, выпіўшы з хлапцом-фурманам яшчэ па чарцы, сеў на сані і паехаў дадому.

Пасля гэтага здарэння паны праз даўжэйшы час не маглі супакоіцца, што Шыран сапсаваў ім такую добрую забаву. Мелі нават, здаецца, падаваць на яго ў суд, але фактычна не было да чаго прычапіцца, бо ён меў запросіны, у якіх казалася, што ён запрашаецца на танцы «*z rodziną i gośćmi*»**, а хлапец быў ягоным гасцем, а па-другое, яны нікога не абразілі і за выпітае і з'едзенае маскалямі доктар заплаціў гатоўкай.

Але найбольш цікавай, як бы па-сённяшняму кажучы, *story**** была справа паміж Шыраном і ўспамінаным ужо раней беларусадам — ксяндзом Стэфанам Астаневічам. Неяк аднаго года пад восень павятовы стараста задумаў наладзіць у Глыбокім Дажынкі, з тым што ўдзел у іх мелі б прыняць адпаведна падрыхтаваныя групы з паасобных гмінаў усяго павету. Тады Шыран, парадзіўшыся з іншымі мясцовымі сведамымі беларусамі, вырашыў, што нашая гміна мае выступаць як беларуская, без *кракавякаў*, *гураляў*⁴⁵ ці іншай несусвецціцы, як гэта рабілася, ці, дакладней, праектавалася ў іншых суседніх гмінах.

Хутка на ягоны выключна кошт былі падрыхтаваныя адпаведныя беларускія ўборы для дзяўчат і хлапцоў. Уборы, ведама ж, не былі вышываныя, але абшытыя тасёмкай з узорам, вельмі збліжаным да беларускага. Пачаліся рэпетыцыі для выконвання дажынкавых беларускіх песняў і абрадаў. Да гэтай дажынкавай групы далучылася каля дзесяці менш апалячаных хлапцоў

* Еміна — ежа.

** З сям'ёй і гасцямі (польск.).

*** *Story* (анг.) — гісторыя; апавяданне.

і дзяўчат, якія належалі да рэлігійна-шавіністычнай арганізацыі *Stowarzyszenie Młodzieży Polsko-Katolickiej*⁴⁶, а мы папросту называлі іх *стважэня*⁴⁷. Пасля гэтага адбылося яшчэ некалькі пробаў*, і даслоўна за нейкіх дзесяць дзён да Дажынак ксёндз забараніў *стважэням* браць у іх удзел, прыгразіўшы непаслухмяных выгнаць з касцёлу і не дапусціць да споведзі. Ведама, што тая пагроза прынесла вынікі, і ўжо на наступную пробу ніхто з іх не з'явіўся. Тады Шыран, нядоўга думаючы, даслоўна ў адзін дзень аб'ехаў цэлую гміну і знайшоў ахвотнікаў, якія не толькі згадзіліся замяніць *стважэняў*, але і за некалькі дзён навучыцца ўсяго патрэбнага да выступу. Нягледзячы на ўсё, калі ў часе Дажынак перад трыбунай праходзіла наша група, падкупленая адміністрацый (а можа і ксяндзом) глыбоцкая басота высьвістала яе.

Пару месяцаў пазней на балі-маскарадзе ў мясцовым Народным доме Шыран, апрануўшыся ў падзёртую світку і лапці, з прычэпленай барадой, заспяваў не вельмі пахвальную песню аб пану, які «*wykupuje murzynki i nie puszcza dziewczynki na dożynki*»^{**}. (У 1930-х гадах каталіцкі клер заахвочваў вернікаў збіраць паштовыя маркі і сярэбраныя паперкі, грошы за якія нібы ішлі на выкуп з няволі афрыканскіх неграў). Да гэтай песні Шыран акампаніяваў сам сабе на мятле, да якой была прычэплена струна.

Ксёндз пачуўся абражаны і падаў на Шырана ў суд. Першая расправа адбылася ў мясцовым гродскім^{***} судзе. На ксяндзовы абвінавачанні доктар апраўдваўся тым, што гэта было на маскарадзе і ксёндз меў поўную мажлівасць зрабіць нешта падобнае ў адносінах да яго. Аднак суд не палічыў ягоныя аргументы дастатковымі і засудзіў яго на 50 злотых кары, а ў выпадку немажлівасці сцягнуць яе — на тры дні гміннага арышту. Шыран, не пагадзіўшыся з прысудам, падаў апеляцыю ў акруговы суд у Глыбокім, наймаючы знанага віленскага адваката — расейца Андрэева. Ксёндз са сваёй стараны ўзяў не менш знанага

* Пробы — тут: рэпетыцыі.

** Выкупляе неграў і не пускае дзяўчатак на Дажынкi (польск.).

*** Гродскі — гарадскі.

Гофмокль-Астроўскага⁴⁸. Не трэба хіба пісаць, якую сенсацыю была выклікала гэтая справа сярод прыхільнікаў доктара, а трэба прызнаць — і ксяндза. Можна нават і палова жадаючых не была ўпушчана на залу, а іншая палова цярпліва чакала перад судовым будынкам. І вось гэты суд апраўдаў Шырана.

Ксёндз, аднак, вырашыў не паддавацца і падаў касацыю ў Найвышэйшы Суд. Гэты суд са сваёй стараны зацвердзіў пастанову першага, гродскага суда, у якой гаварылася, што Шыран павінен быць пакараны грашовай карай на 50 злотых або трыма днямі арышту.

Грашовую кару з яго не маглі сцягнуць, дзеля таго што лярня была ўласнасцяй д-ра Смольскай, ды і інакш і быць не магло, бо Шыран, не маючы права стала пражываць у Лужках, не мог мець і маёмасці. Калі ж каморнік спрабаваў сцягнуць гэтыя 50 злотых ад яе, у якасці заплаты Шырану, які нібы ў яе працаваў, яна заявіла, што ён выбраў у яе заплату авансам на тры гады наперад.

І вось калі ў лярня быў асабліва вялікі наплыў пацыентаў, а да гэтага была вызначана аперацыя нейкаму ўрадаўцу з Глыбокага, доктар, скруціўшы падушку і коўдру і ўзяўшы гэты скрутак пад паху, адправіўся ў гмінную каталажку, каб адбываць там кару арышту. Гмінныя ўрадаўцы, ведама ж, з радасцяй запісалі «арыштанта», і ён аказаўся пад замком. Тым часам хворыя паднялі сапраўдны бунт, а сям'я хворага панка некалькі разоў тэлефанавала павятоваму старасту, каб, выпусціўшы доктара, гэтым самым ратаваў жыццё іхнаму хвораму. Скончылася на тым, што праз пару гадзінаў пад будынак гміны падкаціла аўта *pana starosty* і ён асабіста сфатыгаваўся*, каб зайсці ў арыштанцкую і прасіць доктара вярнуцца да выконвання сваіх абавязкаў. Праз паўгадзіны доктар быў ужо ў сваёй лярня, а ў кніжцы кантролі арыштаваных з'явілася зацёмка, падпісаная самым старастам, што д-р Усевалад Шыран адбыў поўнасю наложаную на яго судом кару.

Аб падобных штуках, вырабляных доктарам Шыраном, можна б было напісаць цэлую кнігу, але гэта б заняло зашмат

* Сфатыгавацца — зрабіць ласку, абцяжарыць сябе.

месца і часу. Аднак я не магу ўстрымацца, каб не апісаць яшчэ аднаго выпадку.

Як ведама, гміны чамусьці называліся *самаўрадамі*, але войтаў, якіх выбіралі самі жыхары пэўнай гміны, зазвычай староства ніколі не зацвярджала, а пазней, апіраючыся на тое, што мясцовага не маглі выбраць, прысылала згодна намінацыі свайго чалавека. Нейкім цудам аднаго разу быў зацверджаны мясцовы кандыдат па прозвішчы Мяцеліца, але ён адбыў толькі адну кадэнцыю^{*}, а пасля перавыбараў адбылася звыклая камедыя, і нам быў прысланы пазнаняк^{***} Артур Фрэі. Вось гэты Фрэі і даўся ў знакі мясцоваму жыхарству, пакуль з дапамогай Шырана яго не вытурылі, але аб гэтым пазней.

Заняўшы пасаду войта, пан Артур Фрэі адразу ж узяўся наводзіць свае панскія парадкі. Першае, што ён зрабіў, то адгарадзіў у гміннай канцылярыі асобны куток, шумна назваўшы яго *gabinetem*^{****}. У гэты «кабінет» ніхто не меў права ўступу без дакладу сакратара. Ён дзень у дзень быў апрануты ў вайсковую ўніформу з бліскучай шабляй пры боку. Едучы кудысь па справах, ён таўхаў, нібы жартам, ножнамі гэтай шаблі ў плечы фурману, каб тэй, у сваю чаргу, не заснуў і паганяў каня. У часе ўрадавання^{*****} ў сваім «кабінеце» ён клаў гэтую шаблю на адмысловы столік, які загадаў зрабіць мясцоваму сталяру.

Калі якісь селянін меў да яго справу, то ён ніколі не прымаў яго адразу пасля дакладу сакратара, але, пачакаўшы для важнасці некалькі хвілін, ласкава дазваляў увайсці. Калі тэй уваходзіў, пан войт загадваў яму стаць *na baczność*^{*****}, а калі тэй рабіў, што ад яго жадалі не вельмі хутка або няўмела, абзываў яго «старой каровай», а часамі нават выганяў з пакою.

Але горшая бяда была з гутаркай. Да яго і пасля яго войты, хоць і палякі, стараліся зразумець сялян, хоць іх сялянская *пальшчызна* была жажлівай. Пан жа Фрэі адразу крычэў, што

* Намінацыя — тут: прызначэнне.

** Кадэнцыя — тэрмін службы на выбарнай пасадзе.

*** Пазнаняк — нарадзінец або жыхар г. Познань.

**** Кабінетам (польск.).

***** Урадаванне — кіраванне.

***** На зважай (польск.).

ён не разумее хамскай мовы і калі яны маюць якуюсь справу да яго, то павінны гаварыць па-людску, а не, то приводзіць з сабой перакладчыка. Часамі нават дадаваў:

— Калі яшчэ польскі хлеб, то павінны таксама навучыцца гаварыць па-польску.

Завяршэннем усіх ягоных выхадак была «паручнік» Тося, аб якой і будзе мова. У аднэй з глыбоцкіх цукерняў працавала кельнерка Тося. Апрача даволі зграбнай фігуркі і даволі прыгожага тварыку з задзёртым носікам, яна нічым асаблівым не адзначалася. Фаховыя* ж ды іншыя веды, здаецца, канчаліся на тым, каб з мілай усмешкай падаць наведвальніку кубак кавы ці нешта салодкае. Што праўда, яна яшчэ вельмі ўдала ўмела, адыходзячы ад століка, паматляць накрухмаленымі кукардамі туга завязанага хвартушка. Што ж датычыць розуму, то каб яго акрэсліць *птушыным*, было б абразай для птушак, бо яго ў яе было як кот наплакаў. Дык вось, была б Тося кельнеркай, можа, яшчэ і праз доўгія гады, бо там асаблівага розуму і не вымагалася, але аднаго прыгожага дня ў цукерню зайшоў пан маёр Фрэй. Пабразгаў шабляю, пазваніў шпорами, выпіў кубак кавы і на развітанне ўшчыпнуў Тосю за ружовую шчочку. Неўзабаве пасля гэтага яна аказалася ў Лукацкай гміннай канцылярыі, і то за асобным сталом, на якім красавалася дошчачка, ад спеку напісаная даволі-такі крывымі літарамі: *referent dla spraw młodozieży*". Ведама, што ніякіх справаў моладзі Тося не палагоджвала, ды і не магла палагоджваць, бо ўрадавала за гэтым сталом толькі да вечара. З пачатку наступнага тыдня застаўся пусты стол з сіратліва перакрыўленай дошчачкай: Тося перанеслася ў «кабінет» да свайго шэфа, а праз некалькі дзён кравец Нахман, які лічыўся найлепшым вайсковым краўцом у мястэчку, атрымаў ад пана маёра замоўленне на жаночую вайсковую ўніформу. Калі ўніформа была гатовая і, трэба прызнаць, ляжала на ёй як улітая, адбылося публічнае прымерванне яе, спалучанае са скромнай вайскова-цывільнай цырымоніяй.

* Фах — прафесія, занятак, справа. Фаховы — прафесійны, звязаны са сталым заняткам.

** Рэфэрэнт у справах моладзі (польск.).

Як усе ўрадаўцы сабраліся ў шэфавым кабінёце, пасля кароткай гарачай прамовы аб польскай спадчыне на «крэсах» і аб абавязку кожнага добрага паляка прышчапляць тут польскую культуру, маёр абвесціў, што з гэтай нагоды ён надае панне Антаніне Антковяк ранг паручніка, і ў доказ гэтага ўласнаручна прычапіў да яеных пагонаў паручніцкія зоркі ды звонка, пажайнерску цмокнуў яе ў абедзве шчакі. Урадаўцы ж, ведама, цалавацца не пасмелі, задаволіўшыся складаннем гратуляцыяў і пажаданняў.

Цяпер да абавязку новаспечанай пані паручнік дадалася яшчэ адна важная пазіцыя: разы два-тры на тыдзень яна суправаджала пана маёра войта ў яго парадах па вуліцах мястэчка. У часе гэтых парадаў ім задзёрыста салютавала мясцовая паліцыя і мясцовая басота, з якой Фрэй стварыў *стшэльцаў*, купляючы ім за гмінныя грошы шапкі з *ажэлкамі*. Парады гэтыя адбываліся больш-менш у такі спосаб. Важна задзёрышы галаву і прытрымоўваючы левай рукой сваю агромністую шаблю, а правай адказваючы на салюты, па ходніку крочыў пан маёр. Каля яго, забягаючы то з аднаго, то з другога боку, мітусілася паручнік Тося, таксама ў поспеху тыцкаючы сябе двума пальцамі недзе ў ваколіцы цемя ці шчакі, што мела азначаць салютаванне. На канцы гэтага паходу, за якіх 10—15 метраў, ехаў памаленьку гмінны фурман, і калі, прайшоўшы некалькі кварталаў, пан маёр пачуваў сябе стомленым, ён даваў фурману ўмоўлены знак рукой, і тэй хуценька падкатваў да ходніку, і «вайсковыя ўлады», заняўшы месца на брычцы, адпраўляліся туды, куды мелі запланаваным.

Неўзабаве пан маёр з паняй паручнік заарандавалі для сябе недалёка ад гміннай управы прыгожы, як цацка, домік былога сяржанта КОП Хмялеўскага і перанесліся туды на сталае жыхарства. Ведама, што аплату за арэнду гэтага доміку выплачвала Хмялеўскаму гмінная каса. Акрамя таго ў новай рэзідэнцыі даволі часта адбываліся шумныя гулянкi, на якіх прысутнічала ўся мясцовая «эліта». На якія сродкі яны ўладжваліся, судзіць

* Гратуляцыя — віншаванне.

** Салютаваць — аддаваць чэсць.

не бяруся, аднак калі яны і аплачваліся не з гміннай касы, то ўжо апрача гэтага выдаткаў гміне хапала. Бо палічыце: аплата за памяшканне для пана маёра, абмундзіраванне для пані паручнік, месячная аплата ёй «за выкананыя абавязкі» — ды хто ўсё пералічыць!

А пані паручнік мела абавязкаў хоць адбаўляй: асіставанне ў шэфавым пакоі, штотыднёвыя парады, не лічачы ўжо афіцыйных дзяржаўных, далей, выконванне беспасрэдных абавязкаў пані войтавай, бо дзе ж было цягнуць сапраўдную пані аж на нейкія там «крэсы» — яна засталася недзе пад Пазнанем.

Такі стан трываў нешта больш года, і вынікі яго пачалі балюча адчуваць не толькі местачкоўцы, але і іншыя жыхары гміны, інакш кажучы, платнікі падаткаў, бо так званы *wównpawcszu* падатак⁴⁹ шчодро дапісваўся да ўсіх падатковых паведамленняў. Трэба зазначыць, што да «цёмных» масаў, якія не жадалі плаціць гэты падатак, цяпер ужо прылучаліся нават і спольшчаныя масы, для якіх добрым лічылася ўсё, што лічылася польскім.

І не было ніякай надзеі, што гэты стан у хуткім часе зменіцца на лепшае, бо ў тым часе на Віленшчыне панавала нядобрай памяці *бацянішчына*, калі ўся Віленшчына была пад панаваннем ваяводы Бацянскага⁵⁰, а таксама мухаў, фіялкоўскіх, фрэяў ды іншых, усе былі сваякамі і мелі сяброўскія павязанні. «Крэсы» яны ўважалі папросту за адзін вялікі маёнтак, а насельніцтва — за сваіх парабкаў.

На гэтыя парадкі ў Лужках хіба адзін толькі Шыран пазіраў з гумарам, і калі людзі скардзіліся перад ім на існыя парадкі, казаў, загадкава ўсміхаючыся:

— Пацярпіце крыху. Без пары нічога не робіцца. Прыйдзе яшчэ і на Фрэя ліхая гадзіна. Ой, прыйдзе, не будзь я Шыран!

І ліхая гадзіна на пана маёра разам з паняй паручнік урэшце прыйшла: яны былі зніклі з лужацкага далягляду. Што праўда, часова, на кароткі час, але пазней ужо жыхарам ані мястэчка, ані цэлай гміны не загражалі.

* Уважаць — тут: лічыць.

А справа складалася наступна. Успамінаня ўжо раней вёскі Дварнова і Юркава, нягледзячы на тое, што абедзве складаліся ў 100 працэнтах з каталікоў і ў дадатку такіх, якія залічалі сябе да шляхты, ад няпамятных часоў судзіліся паміж сабой за нейкі кавалак выгану абшарам каля паўтара гектара. Бог адзін ведае, колькі грошай яны выдалі і колькі страцілі нерваў, абзываючы жыхароў супраціўнай стараны ўсялякімі абразлівымі мянушкамі ў часе гэтага працэсу, часамі змаганне даходзіла і да калоў. Цягнулася справа прынамсі некалькі дзесяцігоддзяў. Аднак жа як раней царскія, так пазней польскія суды не маглі вынесці прысуду, бо абедзве стараны апіралі свае правы на старыя і амаль аднолькавага зместу граматы, у якіх казалася, што права на карыстанне гэтым выганам на давечныя часы прызнаецца жыхарам вёскі Дварнова або Юркава — у залежнасці ад таго, у чыхі руках быў дадзены экзэмпляр граматы. З гэтага ясна выглядала, што адна з гэтых грамат была сфальшаваная, але каторая — гэтага і не маглі давесці суды.

Дык вось тое, чаго не маглі выканаць судовыя ўлады, узяўся здзейсніць Фрэй, і трэба сказаць — з поспехам. Ужываючы аргументаў аб шляхоцкай салідарнасці і захаванні ў цэласці польскага *stanu posiadania*^{*}, ён здолеў пераканаць староны аб патрэбе паяднання і падзелу спрэчнага выгану на дзве роўныя паловы, а ўсіх маладых шляхцюкоў абдарыў шапкамі з ажэлкамі, паабяцаўшы, што яны будуць браць удзел у дэфілядах. Адным словам, згода была дасягнутая і спрэчны кавалак выгану пры дапамозе землямера быў падзелены на дзве роўныя часткі.

Задаволеныя з закончання справы, абедзве стараны дагаварыліся наладзіць супольны пачастунак і на ім уганараваць Фрэя. На працягу некалькіх тыдняў усе прыгатаванні былі закончаныя, і на пачастунак запрасілі ўсе больш-менш важныя асабістасці з усяе гміны, а паміж імі і доктара Шырана. Было дзіўным, што ён наагул прыняў запросіны, бо ён заўсёды высмейваў «шляхецкасць» і «польскасць» мясцовых людзей. Яшчэ дзіўнейшым было тое, што за сталом ён выбраў месца побач войта Фрэя.

* Маестнага саслоўя (польск.).

Як там усё адбывалася на банкете, не бяруся апавядаць, досыць таго, што пасля некалькіх тостаў і прамоваў пан маёр аказаўся пад сталом, што з ім амаль ніколі не здаралася, бо хоць выпіць ён любіў пры кожнай аказіі, але ніколі не перабіраў меры. Маёра вынеслі ў бакоўку, і, ведама, ягоным ратункам у першую чаргу заняўся доктар. Ад чаго і як ратавалі Фрэя — не дайшло да ведама шырэйшага агулу. Толькі ведама іншае: назаўтрае ў павятовую паліцыю ў Глыбокім была дастаўлена цётка нестарага яшчэ веку і даволі прыемнага выгляду з адбіткам афіцыйнай гміннай пячаткі з дзяржаўным гербам на... не вельмі палітычнай частцы цела. У часе допытаў, якім спосабам герб папаў туды, цётка цвердзіла адно і тое ж:

— Паночкі, міленькія, да душы нічога не памятаю! І пан войт быў п'яны, і я была выпіўшы. Дальбог нічога не памятаю!

Нягледзячы на сяброўства Фрэя з самым ваяводам Бацянскім і швагроўства са старастам Музычкам, яго прыйшлося прыбраць, каб хоць часова не мазоліў вочы. На працягу наступных двух-трох тыдняў ані пра яго, ані пра Тосю не было ніякіх чутак. Аднак пазней усе пераканаліся, што Бацянскі з Музычкам чагось вартыя, бо Фрэі быў прызначаны на становішча бурмістра ў Дзісну — заміж пакарання маёр атрымаў падвышэнне.

Выязджаючы ў Дзісну, пан маёр забраў з сабой не толькі паручніка Тосю, але і гміннага фурмана Юзіка Краўца і заказаў для яго ўніформу з фантастычнымі чырвонымі лапікамі на каўняры і пагонах, што, відаць, абазначала не менш фантастычны вайсковы ранг. Апавядалі, што Фрэі дапусціў яго нават да парадавання па дзісенскіх вуліцах, аднак пры гэтым наперадзе заўсёды выступаў сам пан маёр, за ім паручнік Тося, а зусім ззаду важна выступаў афіцэр неакрэсленых вайсковых сілаў — Юзік. Пасля Лужак цяпер Дзісна аказалася пад вайскавай акупацыяй.

А нашыя людзі ўздыхнулі лягчэй, бо прысланы старастам новы войт — Аляксандр Жэгота, уласнік невялікага маёнтку каля Докшыцаў, — хоць і паляк па нацыянальнасці, але аказаўся даволі памяркоўным чалавекам, і адносіны паміж ім і насельніцтвам, у параўнанні з адносінамі за Фрэем, розніліся

як неба і зямля. За часоў ягонага ўрадавання жыхары гміны пачысе пачалі забывацца пра Фрэя, Тосю ды іхнае панаванне.

Вось такім быў доктар Шыран. Апісаныя здарэнні, у якіх ён прымаў беспасрэдны ўдзел, — гэта найбольш яскравыя, а меншых можна лічыць дзясяткамі. Напрыклад, доктар Шыран любіў памыцца ў местачковай лазні, ці, як у нас называлі, *кагальнай*, бо яна належала да жыдоўскага кагалу. Там яго, заўсёды з гонарам, спатыкаў працаўнік гэтае лазні стары Антось, па мянушцы Неяк-Жа-Будзе. Пасля звыклых жартаў, Шыран вымаў з кішэні пэўную суму грошай і даваў іх Антосю, не гаворачы ні слова. Тэй таксама моўчкі ішоў у сваю каморку пры катлоўні* і праз хвіліну вяртаўся з даволі вялікім кошыкам у руках і коратка пытаў:

— Колькі?

— Як заўсёды, — таксама коратка адказваў Шыран.

— Неяк жа будзе, — усміхаючыся, як месяц у поўні, казаў Антось і знікаў, каб за якіх хвілін дваццаць вярнуцца з кошыкам, поўным пляшак піва і гарэлкі.

Шыран у міжчасе раздзяваўся і пачынаў мыцца. Трэба сказаць, што ён заўсёды мыўся ў агульнай лазні, не ў прыклад панам, якія займалі асобныя кабінкі з ваннамі і душамаі. Пасля павароту Антося ён агалашаў, што ўсе, хто ўжо памыўся і жадае з лазні «падмацавацца», могуць гэта зрабіць у Антосевай каморцы. Сам жа прадаўжаў мыцца, а тых, хто ўжо памыўся, віншаваў з *лёгкаю параю*.

Або аднаго разу яму спатрэбілася некалькі катоў для ягонага даследчай лабараторыі, у якой перад гэтым ужо былі трусы, марскія свінкі і белыя мышы. Дык вось ён агаласіў пацыентам, што будзе плаціць па пяць злотых за здоровага і добра адкормленага ката. Хіба не трэба мець вялікай фантазіі, каб уявіць сабе, што дзеялася на нашай вуліцы праз некалькі наступных дзён! Доктар выбраў і заплаціў толькі за трох ці чатырох катоў. Але соткі іншых, менш шчаслівых уласнікаў катоў, у большасці хлопцы-падросткі, даведваючыся, што доктару катоў больш не трэба, папросту вытрасалі тых з мяшкоў, а самі вярталіся дадому.

* Катлоўня — кацельня.

У выніку гэтага ўся Гарманаўская і часткі прылеглых вуліц праз некалькі тыдняў перажывалі сапраўдную кациную інквізіцыю.

Незвычайным быў доктар Шыран з выгляду, а таксама са сваіх паводзінаў у штодзённым жыцці. Высокага росту, моцна збудаваны і даволі тоўсты, з твару ён быў падобны да мангола, толькі што валасы ў яго прыгожа круціліся, чаго сярод сапраўдных манголаў, здаецца, не здараецца. Зімой і летам ён хадзіў без шапкі, у расшпіленым плашчы і ніколі не ўжываў рукавіцаў. Наагул да вопраткі ён не прывязваў вялікага значэння, і часамі яна выглядала на ім даволі неахайна. Рэдка хто са знаёмых, спаткаўшыся з ім на вуліцы, спраўляўся прывітацца з ім першы, бо ён ужо здалёку махаў рукой і прыветліва ўсміхаўся, як кажуць, ад вуха да вуха. Але ніколі ён не вітаўся першы са знаёмымі панкамі, ані з прадстаўнікамі адміністрацыі, а часамі нават удаваў, што не заўважыў іх прывітанняў.

Калі ж у іх з жонкай, доктарам Смольскай, нарадзіўся сын, дык назвалі яго незвычайным, як на тыя часы, імем — Майк. Яны пачалі выходзіць яго, ужываючы метады, аб якіх не чулі тагачасныя мясцовыя бацькі. Кожнага дня амаль з першых тыдняў ад ягонага нараджэння вазок з дзіцём можна было бачыць на панадворку іх дому. І то не зважаючы на пагоду. Хіба ўжо ліў заліўны дождж або бушавала завея, тады вазок забіралі ў хату. Падобна, і нянька мела суровы загад карміць яго толькі найпрасцейшай сялянскай ядой, а ўсялякія панскія прысмакі былі выключаныя.

Калі хлапец падрос, ніхто не забараняў яму забаўляцца, з кім ён толькі хацеў, а таксама ніхто не сварыўся на іншых дзяцей, не скардзіўся іхным бацьком, калі дзеці яго крыўдзілі. Што датычыць Майка, дык ён атрымоўваў пакаранне толькі тады, калі крыўдзіў слабейшых. Ад дужэйшых ён мусіў бараніцца сам.

Адным словам, яго выходзілі ў такім кірунку, каб ён заўсёды мог сам абараніць сябе або крыўджанага слабейшага. Наагул яго каралі вельмі рэдка, ды ніколі не біццём, але прыдумвалі іншыя кары, якія дзеялі на яго яшчэ лепш.

Неяк нянька сказала бацьком, што Майк курыў. Паклікаўшы яго ў пакой, бацька запытаў, ці гэта праўда. Тэй не запярэчыў, бо

быў прывучаны казаць заўсёды толькі праўду. Тады бацька даў яму грошы і загадаў купіць пачак папяросаў. Калі тэй вярнуўся з папяросамі, бацька загадаў яму закурыць. Майк закурыў і пасля некалькіх «зацяжак» сказаў, што яму ўжо досыць. Але бацька з грознай мінай загадаў прадаўжаць. Справа скончылася для беднага Майка паездкай «у сталіцу Латвіі»⁵¹. Даўшы хлапцу нейкі лек на супакаенне і нават не забраўшы рэшты папяросаў, бацька адпусціў яго гуляць. Не трэба казаць, што некалькі такіх сеансаў адвучылі малага Майка ад курэння, ды не толькі яго самога: пазней, калі ён бачыў, што кураць яго сябры, ён злосна вырываў у іх з зубоў папяросы і таптаў нагой. Сябры зазвычай не пратэставалі, бо пратэставаць было не зусім бяспечна: Майк, хоць і меншы часамі за іх, але мог расквасіць нос ці падбіць вока.

Вось так жывучы, доктар Шыран дачакаўся 1939 года і «освобождения». Як і шмат хто з нашай патрыятычнай інтэлігенцыі, хоць, можа, крыху і ведаў штосьці аб бальшавіцкіх «дабрадзействах» і пра «савецкую нацыянальную палітыку», але не прыдаваў гэтаму вялікага значэння, лічачы, што ўсё ж такі па другі бок мяжы ёсць нешта беларускае, і верыў у выснены ў снах-марах Беларускі Дом. Таму і не дзіва, што ў праклятай памяці дзень 17 верасня ён прычапіў да грудзей чырвоную стужку і, затэлефанаваўшы ў мясцовыя казармы КОП, запатрабаваў безагаворачнай капітуляцыі.

Ацверазенне прыйшло вельмі хутка: даслоўна за некалькі тыдняў Шыран быў ужо не тое што не «чырвоны», а нават не ружовы. Цяпер ён пабачыў, што надарма некалькі дзясяткаў год змагаўся супроць ілжы ды бяспраўя і што цяпер пачынаецца эра аблуды, якая ў квадраце перавышае польскую.

У выніку гэтых духовых перажыванняў у ягонай псіхіцы адбыліся гвалтоўныя змены. Ён неяк пастарэў, асунуўся на твары і тыднямі хадзіў няголены, а таксама страціў ведамы шыраноўскі гумар і ветлівасць, заўсёдную добразычлівасць да людзей. Ён, як кажуць, з *галавой* аддаўся прафесійнай працы і па-за ёй яго ўжо больш нічога не цікавіла.

Для шмат каго, хто ведаў асабіста доктара Шырана ды памятае тыя часы, і да сёння застаецца загадкай, чаму НКВД

яго не чапала і не знішчыла адразу, як зрабіла гэта з тысячамі іншых, падобных да яго беларускіх патрыётаў, наіўных, а пазней расчараваных аптымістаў, у якіх адкрыліся вочы на савецкую рэчаіснасць. Можна толькі рабіць прыпушчэнні, што Шыран карыстаўся вялікай папулярнасцяй сярод мясцовага насельніцтва, таму бальшавікі папросту на хацелі перад часам паказваць свой сапраўдны твар.

Аж да пачатку савецка-нямецкай вайны ён працаваў дырэктарам ім жа адноўленага шпіталю, і вельмі рэдка можна было бачыць яго вонкі гэтай установы.

У першыя дні вайны Шырана арыштавалі⁵². Некалькі дзён пазней яго і кіраўніка школы паляка Галэмбеўскага бачылі гнанымі пад сільнай ахаронай у кірунку былой польска-савецкай мяжы — у напрамку Плісы. Паводле пазнейшых вестак, іх расстралялі ў лесе каля Галубічаў⁵³. Так загінуў патрыёт свайго народу, слынны лекар і нязвыклы чалавек Усевалад Шыран⁵⁴.

А доктар Смольская ў часе нямецкай акупацыі працавала на ягоным месцы, дырэктарам таго ж шпіталю ў Лужках, а пасля вайны яе з Майкам бачылі ў Вільні.

Дзед Ярох

Другой пасля Шырана каларытнай фігурай быў Янка Яраховіч, ці інакш дзед Ярох. Як сёння бачу ягоную напраўду складаную постаць, і мне прыходзіць на думку, што калі б я быў мастаком і патрабаваў мадэлі да партрэта старога селяніна-беларуса, то напэўна выбраў бы толькі дзеда Яроха. Сярэдняга ўзросту, шыракаплечы, з цёмнымі, ледзь кранутымі сівізнай, даволі доўгімі валасамі і такога ж колеру шырокай круглай барадой, з не па-старэчы сінімі, як васількі, вачыма і румяным тварам — ён увасабляў здароўе і сілу.

Апрануты заўсёды ў пашытую з саматканага палатна белую кашулю і такія ж порткі, у зімнейшую пагоду апранаў яшчэ зверху суконны армяк-світку, а зімой кажух. Скураны абутак, боты, ён абуваў толькі ранняй вясной ці восенню, калі надвор'е было мокрае, а летам хадзіў у скураных хадаках, ім жа самым

змайстраваных з аднаго кавалка скуры, зімой — у пяньковых лапцёх і ў вялікія маразы нават пасмейваўся з тых, хто ў скураных ботах мёрз у ногі.

Ніхто не ведаў, колькі дзеду год. Мажліва, што і ён таксама не ведаў, а калі яго аб гэтым пыталі, ён, жартуючы, адказваў:

— Калі я жаніўся, то твайго бацькі, ані дзеда яшчэ не было на свеце. А калі твой бацька жаніўся, то я быў у тры разы старэйшы за яго.

Большасць з тых, хто яго пытаў, не ведалі, у якім веку жаніліся іх бацькі, і дзеля гэтага давалі дзеду супакой. Неякі ніхто не стараўся дакладна разабрацца ў дзедавай арыфметыцы. Калі ён памёр у канцы 1920-х гадоў, людзі казалі, што яму пераваліла далёка за 120 год. На доказ гэтага дзед Ярох ахвотна апавядаў, што, будучы малым хлопцом ды з сябрамі седзячы на плоце, ён прыглядаўся, як «пранцузы з маскалямі ваявалі», і як цівун пазней высек яго бізуном, бо, загледзеўшыся на гэтую вайну, малы Ярох упусціў свіней у панскія буракі. Наагул ён любіў апавядаць аб даўных часох і між іншым аб «мяцежніках». Пад мяцежнікамі ён, напэўна, разумеў паўстанцаў Каліноўскага, і хоць часамі і гаварыў аб іх з сімпатыяй, але вельмі ж ужо ганьбіў нейкага пана Яцыну⁵⁵ і цешыўся з ягонай паразы.

Не могучы дабіцца толку, колькі дзеду год, мы дзеля забавы пыталі ў яго, калі ён будзе паміраць. Дзед зазвычай не злаваўся за такія даволі грубіянскія жарты недаросткаў-падшыванцаў і смеючыся адказваў:

— Ну і дурачкі ж вы, мае дзеткі! Дзе ж мяне смерць знайдзе?! Яна ў першую чаргу прыпрэцца па мяне на печ — а я ўжо ў гумне, яна ў гумно — а я ў хляве, яна ў хлёў — а я ўжо паехаў у лес. Ведама ж, у лес яна за мной не пабяжыць, бо ваўкоў баіцца. Вось так і жыву ды яшчэ доўга жыць буду!

Калі ўдумацца ў дзедаў адказ, можна заўважыць, колькі ў ім сялянскай жыццёвай мудрасці — мудрасці, якую сёння так шырока прапагуе сучасная медыцына для старэйшых людзей, а да якой дзед дадумаўся сваім простым розумам. Гэта значыць, што старэйшыя людзі павінны як найбольш рухацца.

А працаваў дзед сапраўды нястомна. Хіба ніхто з ягоных суседзяў не выязджаў у поле раней за яго і пазней не вяртаўся дахаты. Цяжкой працы для яго наагул не існавала.

Дзеся таго, што ў Лужках былі вельмі малыя зямельныя надзелы, амаль ніхто з местачкоўцаў не ўжываў машыны пры малацьбе збожжа, а калі хто і ўжываў, то толькі на гарох, авёс ці ячмень — усю астатнюю збажыну малацілі цапамі. У Яроха быў звычай малаціць усё чыста цапамі. Дык вось, калі ў дзедавай сям'і ягоны сын, унук, а пасля і праўнук ужывалі звыклых драўляных цапоў, то дзед меў адмысловы — зялезны, у якім замест драўлянага біча быў прывязаны да цапаў звыклы зялезны шворан⁵⁶. Калі ў часе працы хтосьці з малацьбітоў або нават усе стамляліся і пачыналі траціць такт, дзед без слова з пагардай міргаў ім на застаронак, каб ішлі туды адпачыць, сам жа лупіў цэпам так, што аж вязьмы^{*} ляцелі ўгору.

Усю сваю сям'ю дзед трымаў у паслухмянасці і дысцыпліне. Без ягонага дазволу ці загаду ніхто не меў права нічога рабіць. І трэба прызнаць, што гэта заўсёды выходзіла ім усім на карысць, бо больш дасведчанага ад дзеда гаспадара хіба ў аколцы не было. Хоць Ярахновічы мелі ўсяго каля пяці гектараў ворнай зямлі, жылі яны шмат багацей ад тых, хто меў зямлі ў разы больш. Справа ў тым, што дзед з сям'ёй бралі на запашку⁵⁷ загоны тых местачкоўцаў, якія не маглі або і не хацелі абрабляць іх самі. Акрамя гэтага, кожнага лета яны касілі сенажаць Плаўна, якая належала графу Плятэру, з трацяка, гэта значыць, два вазы сена забіралі сабе, а тры^{**} павінны былі завезці ў маёнтак. Такім чынам дзед з сям'ёй накошвалі вазоў 12 лішняга сена і праз зіму маглі трымаць адну, а то і дзве дадатковыя каровы. Малако яны прадавалі ў малачарню або казарму КОП. Апрача даходу за прададзенае малако, каровы за зіму настойвалі гною, і таму дзедавы палеткі былі заўсёды ўгноеныя лепш ад суседскіх.

Таму, што ў дзеда ў свіронку ніколі не пуставалі засекі, то навесну да яго ішлі ў пазыкі тыя, каму не хапіла зерня на веснавы пасей. Ён звычайна нікому не адмаўляў, але перад тым,

* Вязьмо — перавясла.

** Тут, відаць, мелася на ўвазе *трэці*.

пакуль насыпаць жаданую колькасць, ён браў зерне ў жменю і, вывеўшы са свіронка на дзённае святло таго, хто прасіў пазыкі, паказваў яму, якое чыстае і буйнае зерне тэй атрымоўвае, а пры гэтым казаў:

— Памятай, каб такое самае аддаў увосень.

Насыпаўшы мех і зважыўшы яго на самаробным бязмене⁵⁸, ён выцягваў з-пад бэлькі свіронка ляшчынавы кій, а з кішэні портак нож, рабіў на кіі яму толькі ведамы знак, у дадатку да мноства іншых знакаў, зробленых раней, а пасля, зрабіўшы над мяшком знак крыжа, казаў:

— Ну, радзі Божа! — і дадаваў: — Аддасі пасля Пакрова.

І не было выпадку, каб увосень дзедава «ляшчынавая канцылярыя» калі падвяла: увосень ён адчытваў з яе дакладна тую колькасць зерня, якую «запісаў» вясной. Дзед Ярох быў незвычайна сумленны і ніколі не хацеў чужога і, напэўна, дзеля гэтай прычыны ніколі не вызначаў сваім даўжніком вышыні працэнтаў, здавальняючыся тым, што яму дадуць, і, здаецца, ніколі на гэтым не траціў. Але калі заўважаў з чыйгось боку нейкую несумленнасць, то ніякая сіла не магла яго змусіць мець нейкія дачыненні з вінаватым.

Дзед Ярох таксама не толькі што не любіў, але папросту ненавідзеў зладзеяў, аднак заўсёды літаваўся над тымі, хто дапусціўся зладзейства, калі бачыў, што да гэтага прывяла таго сапраўдная бяда. На гэта было шмат доказаў, але прывяду адзін найбольш характэрны прыклад таксама дзеля таго, што я яго ведаў дэталёва.

Праз некалькі хатаў ад дзеда Яроха жыла сям'я Румоўскіх. Бацькі іх штосьці паміж сабой не ладзілі, аж нарэшце бацька пайшоў з дому. У міжчасе старэйшая дачка выйшла замуж, так што ў хаце засталася толькі маці з двума хлапцамі-падросткамі, з якімі я сябраваў, асабліва з малодшым, Віктарам, па мянушцы Прэзідэнт. Вось аднэй зімы, не маючы, чым абагрэць настылую хату і на чым зварыць страву, Віктар рашыўся на несумленны крок: пачаў па жэрдцы цягаць з плоту, якім было абгароджана дзедава гумно, і пілаваць іх на дровы. Такіх нападаў на плот ён зрабіў ужо некалькі, і вось аднаго разу, калі выбраўся на

здабычу і быў пэўны, што ўдасца, яго спаткаў няшанец. Толькі ён узваліў на плечы даволі цяжкую як на ягоныя дзіцячыя сілы жардзіну, то не паспеў зрабіць і некалькі крокаў, як моцны ўдар ледзь не зваліў яго з ног. Ён толькі паспеў скінуць з плячэй сваю ношу і як мага хутчэй пусціўся наўцёкі. Прабегшы некалькі дзясяткаў крокаў, ён адварнуў галаву і пабачыў дзёда Яроха, які стаяў з кіем за разабраным плотам.

Прыбегшы дадому і ўлезшы на сцюдзёную печ — хутчэй ад страху, чым у надзеі абагрэцца, — ён пачаў раздумваць, як даведаўся Ярох, што нехта крадзе ягоны плот. Бо ад некалькіх дзён стаяла вельмі благое надвор'е, і завея панамятала снегу амаль на вышыню будынкаў, а з Ярохавага панадворку да гумна не было відаць ніякіх слядоў ужо каля тыдня. Аднак шмат раздумвацца не далася, бо нехта пачаў не вельмі ўважна дабівацца ў дзверы. Віктар, упэўнены, што дзед прывёў паліцыю, не адzywаўся, але калі грукат паўтарыўся ізноў, ён, дрыжучы ад страху, адсунуў засаўку ў дзвярох. Якое ж было яго здзіўленне, калі ў адчыненыя сенцы ўвалілася агромная вязанка сухіх бярозавых дроў і пачуўся злосны Ярохаў голас:

— Вось табе дровы, ты, паскуднік! Зараз жа запалі печ, а заўтра раніцой бяры майго каня і едзь на маю Калашыну (Калашыной называлі кавалак Ярохавай сенажаці дзеля яе вузкай і прадаўгаватай формы) — там у мяне ёсць бярозка-сухастоіна. Толькі не забудзься падабраць за сабой сучча, ты, паскудзь! — ужо зусім спакойным голасам прадоўжыў дзед ды, бразнуўшы дзвярыма, знік.

Назаўтрае Віктар, ведама ж, пастыдаўся пайсці да дзёда Яроха, узяць каня ды ехаць па дровы. І вось недзе каля паўдня сам Ярох з'явіўся ў хаце Румоўскіх.

— Ну, паніч, дзе ты там ёсць? Нешта ты доўга спіш, — гэта былі першыя Ярохавы словы.

Хлапец, пабачыўшы дзёда, калі тэй быў яшчэ толькі на панадворку, быў захінуўся ў бакоўку, але, пачуўшы лагодны голас, выйшаў адтуль і стаяў, спусціўшы вочы.

— Вось на, перакусі трэшкі, дый паедзем, — прадаўжаў, як бы ні ў чым не бывала, дзед.

З гэтымі словамі ён выцягнуў з-за пазухі акраец хлеба і ладны кавалак сала, загорнуты ў чыстую шматку. Палажыўшы гэта на стала, ён абняў хлопца за плечы і жартам сказаў:

— Ну, чаго ж ты дрыжыш, не раўнуючы як квашаніна? Я ж цябе не б'ю. Еш хутчэй ды пойдзем. Во, глядзі, якая ўжо пара, можам і да змяркання не ўправіцца.

Тэй, зусім збіты з панталыку і не ведаючы, што рабіць далей, бо нічога падобнага не спадзяваўся, — пачаў хуценька есці, а дзед, выняўшы з кішэні запасовую пару рукавіцаў, сказаў:

— Я ўчора бачыў, што ты лётаеш па морозе галаруч, гэтак і пальцы адмарозіць нядоўга.

Паехаўшы з Ярохам на Калашыну, яны пабачылі, што дзедаву сухастоіну ўжо нехта ўправіўся зрэзаць. Насуліўшы трасцаў і халераў злодзеям, дзед павёў яго на другі канец Калашыны і там яны спілавалі не адну, а ўжо некалькі бярозак, так што дадому прывезлі вялікі воз дроў. Пасля вечарам Ярох яшчэ навастрыў пілу для Румоўскіх, бо яна ўжо была, як тэй казаў, «да нічога».

Дзед Ярох, нягледзячы на тое, што быў вельмі пабожны, у царкву хадзіў рэдка — усяго два-тры разы на год: на Коляды, Вялікдзень і абавязкава да споведзі. Што праўда, ён хоць на кораценька ўступаў у царкву, калі здараліся паховіны, вяселле ці штось іншае. Можна хтосьці падумаў, што Ярох належаў да якоесьці секты, якая забараняе хадзіць у царкву. Нічога падобнага — дзед заўсёды падкрэсліваў, што ён праваслаўны, і вельмі абураўся, калі хтось зняважліва адзваўся аб рэлігіі наагул. З аднаму яму ведамай прычыны ён не пераносіў святароў, дый не толькі праваслаўных, але і каталіцкіх.

Дзед без календара ведаў, на які дзень прыпадаюць тыя ці іншыя святкі, дый не толькі сталыя, як, скажам, Коляды, Новы год, Грамніцы, Пятра, Іллі і г.д., але і пераходныя — Вялікдзень, Ушэсце, Сёмуха ды іншыя. Дзед Ярох хоць і не хадзіў у царкву, але ў святкі ніколі не працаваў і амаль па цэлых днях маліўся, паўтараючы малітвы і праваслаўныя, і каталіцкія, дарэчы сказаўшы, неміласэрна іх перакручваючы на свой лад, напрыклад, каталіцкае «седзі по правіцы»* ў яго выходзіла як

* *Siedzi po prawicy* (польск.) — сядзіць па правіцы, па правай руцэ.

«седзі на травіцы», а «свентых обцоване»^{*} — як «свентых лупцаванне». Калі ён канчаў усе, як ён сам называў, *пацеры*, тады пачынаў *модлы* свайго ўкладу і кампазіцыі з нагоды ўсялякіх жыццёвых патрэбаў, напрыклад:

— Матка Боская, зрабі так, каб гэты здыхляк мой, Пётра, паправіўся крыху і не кашляў так па цэлых начах. І каб Тэкля ад болю не квактала ўжо, як курыца. Памажы ім, Матухна! Ды чаго ж гэты сапляк Базылёвых усё кульгае? Божухна, памажы і яму! Святы Ілля, ахарані ад граду маё і ўсіх людцаў жыта. Надта ж ужо пекнае яно выкаласавала сёлета. Аж страх бярэ, каб Ты дапусціў якога няшчасця.

Тут я мушу ўнесці некаторыя выясненні ў дзедавы модлы. Пётра — гэта ягоны сын, які не ў прыклад бацьку не вызначаўся добрым здароўем; Тэкля — гэта старая Ярошыха; Базылёвымі называлі нашу сям'ю, дык ведама, што *сапляк* — гэта я.

Гэтыя свае пацеры і модлы дзед, як звычай, гаварыў на голас і не стыдаўся, што іх нехта чуе. Калі ж яго па нейкай прычыне перапынялі, ён абурана казаў:

— Нячысцікі, мала што самі пойдучь у пекла, дык яшчэ і іншых цягнуць.

Апрача святароў, дзед таксама не пераносіў і лекараў. Можна прычынай было ягонае зялезнае здароўе, бо ён не патрабаваў ані лекараў, ані лекаў. Што праўда, у так званыя *дамовыя* лекі ён крыху верыў, хоць ужываў іх на свой спосаб, а пасля злаваўся, што яны не памагаюць.

Асабліва смешны выпадак здарыўся з Ярохам, калі яму аднаго разу пачало калоць у бок і нешта торгаць у поясе. Тады ён прыйшоў да маёй бабкі, якая, між іншым, зналася на дамовых сродках, і прасіў леку, але з умовай, каб яго не трэба было піць ці прынамсі каб ён не быў горкім. Падумаўшы крыху, бабка парадзіла яму палажыць нанач *сагравальны кампрэс*. Пасля доўгіх выясненняў дзед урэшце зразумеў, што на балючыя месцы трэба пакласці змочаны ў вадзе і складзены ў некалькі разоў ручнік, а зверху — тое, што не прапушчае паветра, далей

^{*} *Świętych obcowanie* (польск.) — грамада святых.

укруціць яшчэ чымсь цёплым, напрыклад, ваўнянай хусткай, пасля ўхутацца ў коўдру і легчы ў пасцель.

Пад вечар таго ж дня на нашым падворку з'явіўся раз'юшаны дзед Ярох.

— Дзе тая дактарыца праклятая? — крычаў ён. — Крыстына, хадзі сюды, кажу табе!

Калі ўрэшце не на жарты перапуджаная бабка з'явілася на панадворку, Ярох, аж тупаючы нагамі ад злосці, накінуўся на яе:

— Дзякую, дзякую, суседачка, што хацела мяне збавіць з свету. Пры-ду-ма-ла ля-карст-ва! У-у, нягодніца! Ледзь з лесу вярнуўся!

Перапалоханая да смерці бабка пачала апраўдвацца, і толькі пасля выяснілася, што Ярох заместа ручніка намачыў у цабэрку мяшок з-пад бульбы, акруціў ім, нацягнуў наверх дзве пары тоўстых суконных портак, апрануў паўшубак ды зверху яшчэ армяк і, падперазаўшыся, паехаў у лес. Мароз таго дня быў даволі востры, так што дзеду не давялося і насекчы поўнага воза дроў, бо трэба было як мага хутчэй вяртацца дахаты.

Дзед Ярох быў жанаты, здаецца, аж тры разы, але толькі ад другой жонкі меў двух сыноў. Старэйшы, Пётра, быў таксама даўгавечным, як бацька, але не такім здаравяком. З гэтай прычыны дзед яго часамі падсмейваў, хоць і не злосна. І апошняя дзедава жонка, Тэкля, была хваравітай, але з яе дзед ніколі не смяяўся.

Перад самай смерццй Тэкля хварэла так, што некалькі тыдняў зусім не ўставала з ложка. Калі ж ёй на астатку зрабілася ўжо зусім дрэнна, то ў хату да Ярохаў сабраліся ўсе старэйшыя суседкі, каб маліцца пры ёй з кантычкі⁵⁹.

Тут я мушу зрабіць пэўны водступ і выясніць, што ў нашай акаліцы быў звычай: калі хтосьці ўміраў ці быў безнадзейна хворым, дык без розніцы, быў ён каталіком ці праваслаўным, маліліся з кантычкі, каб Бог паслаў яму лягчэйшую смерць. Тое самае адбывалася і на паховінах, з тэй толькі розніцай, што цяпер ужо маліліся за супакой яго душы. Цікава, што малельнікі ў большасці былі праваслаўнымі.

Так яны маліліся і над Тэкляй — ужо амаль цэлы дзень, а смерць усё не прыходзіла. Урэшце аднаго вечара, блізка пад поўнач, дзед, злезшы з печы, заявіў ім:

— Ідзеце, суседачкі, дадому. Што вы тутака будзеце марна-травіцца? Ідзеце здаровенькі з Богам, а як будзе трэба, я вас усіх паклічу.

Ужо досвіткамі, каля гадзіны пятай, у наша вакно пачуўся стук і Ярохаў голас адазваўся:

— Крыстына, уставай! Тэкля памерла ўжо.

Нягледзячы на тое, што дзед ніколі гэтага па сабе не паказваў, аднак пасля смерці Тэклі ён засумаваў: страціў апетыт і ахвоту да працы, а нават праз некалькі дзён не злазіў з печы. Суседкі вырашылі, што смерць прыбліжаецца і да яго. Паклікаўшы адна другую, яны сабраліся ў Ярохавай хаце, каб пачаць спяваць, аднак пабачыўшы, што дзеда на ложку няма, пачалі радзіцца, ці наагул яшчэ не зарана пачынаць свае песні. Тымчасам Ярох ціхенька ляжаў на печы, прыкрыўшыся кажухом і не падаючы знаку жыцця.

Нарэшце адна з найбольш адважных падышла да печы і, добра прыгледзеўшыся, пабачыла Ярохавы ногі. Падышоўшы яшчэ бліжэй, яна лёгенька дакранулася да дзедавых пятак і зашаптала:

— Ах, мае сястрыцы, сцюдзёныя! Дальбог жа сцюдзёныя!

Крыху пачакаўшы, яна мацней паклікала:

— Янка! Га, Яначка!

Не дачакаўшыся адказу, яна падміргнула сяброўкам, і толькі тыя пачалі «*Pod Twoją obronę*»⁶⁰, дзед, трымаючы адной рукой порткі, саскочыў з печы, схопіў з качарэжніку чапалю⁶¹ і, размахваючы ёй, закрычэў:

— Прэч усе адгэтуль! Каб вашага і следу тут не было! Тэклю без пары на гэты свет адправілі, дык мяне хочаце? Яна, бядачка, можа б яшчэ і жыла, але яны ўсё спяваюць і спяваюць... Нехаця памрэш, — ужо лагаднейшым голасам дадаў ён, пабачыўшы, што спявачкі расступіліся перад ім, як куры перад каршуном...

Няма чаго і казаць, што ўсе суседкі тут жа паразбягаліся. Аглянуўшыся па нейкім часе, дзед без паспеху зачыніў дзве-

ры, пасля апрануўся, памыў твар ды рукі і, выцягнуўшы з-за засланкі ладную місачку бліноў, хуценька ўправіўся з імі, запіўшы гэта паўквартовым⁶² кубкам квасу, далей апрануўся ды пайшоў па сваіх справах. І больш ён ужо не сумаваў.

Апрача «ляшчынавай канцылярыі» на пазычанае насенне, дзед таксама вёў сваю «метэаралагічную станцыю». Кожны дзень зіму і лета — дакладней сказаўшы, круглы год — ён зазначаў пагоду на такім самым кійку, толькі значкі рабіў, здаецца, крыху іншыя. Пасля ж кожны дзень адчытваў, якая пагода будзе назаўтрае. Якія вылічэнні ён пры гэтым ужываў, яму толькі ведама, але, бывала, казаў сваім:

— Заўтра зрання ідзіце і крыху пакасіце, бо будзе невялікі дожджык, а пасля паўдня распагодзіцца і будзе горача.

Пры гэтым ён мыліўся не менш і не больш за прафесійных метэаролагаў, хоць не ўгадваў пагоды на далейшыя некалькі дзён.

Памёр дзед таксама не так, як усе людзі. Зранку ён схадзіў у лазню (бо гэта было ў суботу), выдаў загады, каму і што рабіць, а калі ўсе разышліся, загадаў унуку:

— Хуценька схадзі і пакліч гэтага дармаеда (гэтак ён называў святароў). Трэба паспавядацца, бо я ўжо буду ўміраць.

Калі ўнук запярэчыў, дзед злосна на яго прыкрыкнуў і загадаў рабіць, што ён кажа. Пакуль прыйшоў святар, дзед паспеў пераапануцца ўва ўсё чыстае і сеў каля стала, на якім паставіў запаленую грамніцу⁶³. Святар жывіў зусім недалёка, таму прыйшоў ён хутка і, пабачыўшы дзеда каля стала, нават паспрабаваў абурыцца, думаючы, што тэй з яго жартуе. Але калі дзед запэўніў яго, што гэта не жарты і ён сёння нават не снедаў, рыхтуючыся да споведзі, святар згадзіўся, паспавядаў Яроха ды, адмовіўшы яшчэ некалькі належных у падобных выпадках малітваў, пайшоў дадому. Калі святар выйшаў, дзед паклікаў да сябе ўнука і, пацалаваўшы яго, сказаў:

— Ну, ты даруй мне, старому, можа, калі накрываў на цябе непатрэбна, або нават і пасцебаў. Не крыўдуй на мяне, бо я ўжо больш не буду гэтага рабіць.

Пасля гэтага ён загасіў грамніцу і, хрысцячыся ды шэпчучы малітвы, лёг на ложак. Унук пабег на вуліцу да сяброў. Калі

нехта са старэйшых за якое паўтадзіны зайшоў у хату, дзед ужо не жыў.

Паводле аблічэння* старэйшых людзей, дзеду ў дзень смерці было больш як 130 год, але вялікае дзіва — выглядаў ён на гадоў 65—70.

Бабка Крыстына

Апавядаючы пра дзедзю Яроха, я толькі крыху ўспамінаў маю родную бабуку Крыстыну, але дзеля таго, што яна была таксама надзвычайнай жанчынай, пастараюся апісаць і яе.

Невысокага росту і худзенькая на целе**, яна да самай смерці захавала рухавасць, дзявочую жвавасць і добры гумар, хоць у апошніх гадах свайго жыцця шмат недамагала, але старалася гэтага не паказваць па сабе, каб не рабіць лішняга клопату сям'і, ці, як яна гэта называла, *неціхотаў*. Да самай смерці бабка курыла, чым выклікала пэўнае незадавальненне свайго мужа, а майго дзедзю — Базыля, які кінуў курыць яшчэ ў маладых гадах па загаду доктара. Бабуля Крыстына, паводле яе ўласных слоў, навучылася курыць у часе пошасці халеры, калі людзі верылі, што дым з тытуню можа адагнаць гэтую хваробу.

У часе тэй жа пошасці памерлі бабуліны бацькі, а хутка пасля гэтага старэйшыя браты амаль сілком выдалі яе замуж, хоць у тым часе яна не мела яшчэ поўных 17 год. Аднак, нягледзячы на гэта, яна засталася вернай праз усё жыццё свайму Базылю, а ён захаваў для яе таксама чулыя паблагліва-пяшчотныя, амаль бацькоўскія пачуцці.

Прыйшоўшы ў чужую сям'ю як маладое і шмат у чым яшчэ неразумнае дзяўчо, шмат гора перацярпела яна ад старэйшага мужавага брата Якуба, а асабліва ад ягонай жонкі Алёны — сварлівай кабеты, якая не пераносіла супраціву. Хоць Базыль быў для яе вельмі добры і спагадлівы, але, паводле існых тады звычаяў, ён ва ўсім павінен быў падпарадкоўвацца старэйшаму брату і ягонай жонцы.

* Аблічэнні — падлікі.

** На целе — цэлам.

Дэспатычная ж Аленка была сапраўднай гаспадыняй у хаце і трэсла ўсёй сям'ёй: толькі адна яна выдавала загады ўсім, у тым ліку і Якубу. Аб існых у хаце адносінах і аб жыццёвым дасведчанні ў тым часе маладзенькай Крыстыны гаворыць наступнае здарэнне, аб якім апавядала яна сама.

Неяк ужо больш за два ці тры гады пасля вяселля з Базылём тэй па доўгіх спрэчках і ўгаворах здолеў пераканаць Якуба, каб на Вялікдзень справіць Крыстыне чаравікі, мажліва, першыя ў жыцці — найдзешавейшыя, з нефарбаванай цялячай скуры. Пагатоў сам ён быў шаўцом, дык неадкладна ўзяўся за працу. Калі чаравікі былі амаль гатовымі, аб гэтым неяк даведалася Аленка. Яна стварыла ў хаце сапраўднае пекла, дамагаючыся, каб гэтыя чаравікі былі прададзеныя на кірмашы, а грошы ўжытыя на хатнія патрэбы. Відаць, чаравікі прадалі б, каб не адважная пастава Базыля ды хістанне Якуба, які ў душы прызнаваў рацыю брату і Крыстыне, нягледзячы на тое, што як агню баяўся свае Аленкі. Але і Аленка ў сваю чаргу так лёгка не паддалася: яна вымагла на мужчынах*, каб неяк дасаліць Крыстыне, каб тая ў часе велікоднай усяночнай засталася дома і даглядала яеных, Аленчыных, дзяцей.

Заплаканая бядачка была змушаная пагадзіцца. Застаўшыся адна дома, яна крыху паплакала, наракаючы на сваю долю, але нарэшце паставіла аказаць супраціў існым парадкам і сказаць усю праўду ў вочы Аленцы і Якубу. І хоць спакуса выказаць праўды была вялікая, падумаўшы яшчэ, яна ўсё ж такі дайшла да высновы, што ў яе на гэта не хопіць адвагі. Урэшце яна дадумалася, што п'яныя людзі стаюцца больш адважнымі за цвярозых. Але як зрабіцца на якое паўгадзінкі п'янай?

Вырашэнне прыйшло само сабой. Бабка прыпомніла сабе, што за некалькі дзён перад Вялікаднем Якуб прынёс з карчмы вялікую бутэльку гарэлкі на свята. Але дзе ён схаваў яе? Напэўна ж, у Аленчынай скрыні — вырашыла бабка і, адчыніўшы скрыню, пабачыла паміж сувоямі палатна поўную пляшку. Трэба дадаць, што бабка добра і не ведала смаку гарэлкі, бо нават на сваё вяселле за слязьмі яна наўрад ці выпіла кілішак.

* Вымагла на мужчынах — тут: адыгралася праз мужчынаў.

Але вось ізноў перашкода: не разгавеўшыся пасля велікоднага посту, не можна ж піць гарэлкі. Тады бабка, памаліўшыся шчыра, дастала з паліцы хоць і не свянцонае, але пафарбаванае яйцо ды кавалак хлеба, а з Аленчынай скрыні — бутэльку і пачала разгаўляцца, выпіваць. Аднак пацягнуўшы добра некалькі разоў з бутэлькі, яна не адчула ніякага хмелю. Тады ёй узбегла на памяць, што п'яных людзей гарэлка горш *разбірае*, калі яны знаходзяцца ў цяпле. Схаваўшы недакончаную бутэльку назад у скрыню, бабка ўзлезла на печ і, адкінуўшы лахманы, якія гэту печ прыкрывалі, легла на голай цэгле. Пралежаўшы так добрых пару гадзінаў, аж да прыходу сям'і з царквы, яна і далей чакала, пакуль яе паклікаюць разгаўляцца, а тады яна пачне выкладаць свае крыўды.

Так яна праяжала, аж пакуль усе, вярнуўшыся з царквы, не селі за стол разгаўляцца. Тады Базыль, падышоўшы да печы, паклікаў яе, але яна нічога не адказала. Аленка, не ўцерпеўшы, выскачыла з-за стала, падбегла да печы і засакатала:

— Ну, паненка, ідзі ўжо снедаць! Ці, можа, цябе пад рукі трэба падводзіць да стала?!

Тады Крыстына, саскочыўшы з печы, плаксівым голасам выказала:

— Можа я і не паненка, але і не твая прыгонная! Досыць ужо вам з Якубам здзекавацца з мяне! Я вас нікога ўжо не баюся, бо я п'яная!

Далей з-за слёзаў яна не магла гаварыць. Усе са здзіўленнем пачалі дапытвацца, дзе яна ўпілася. Калі ж маладзіца ўрэшце заявіла, што ўзяла гарэлку з Аленчынай скрыні, тут ужо не ўцерпеў Якуб і накінуўся на Аленку з лаянкай, што яна таемна перахоўвае ў сваёй скрыні гарэлку, ды, можа, і выпівае. Тая пачала бажыцца і прысягаць, што ў яе скрыні ніякай гарэлкі не было. Тады Крыстына, падбегшы да скрыні, адчыніла века і выцягнула недапітую пляшку. Тут пачуўся дружны рогат, бо ўсе пазналі бутэльку са свянцонай вадой, якая сапраўды перахоўвалася ў Аленчынай скрыні; праўдзівую ж гарэлку Якуб быў схаваўшы ў іншым месцы.

Хоць бабку Крыстыну доўга яшчэ дражнілі п'яніцай, бо Аленка не прамінула, каб усё расказаць суседкам, але з таго дня яе становішча ў сям'і крыху паправілася, бо і Базыль зразумеў, што ён таксама можа паставіцца перад старэйшым братам і заступіцца за жонку, калі ёй дзеецца крыўда, — абы толькі хапіла адвагі. А Крыстына паказала на прыкладзе, што адвагу можа мець не толькі мужчына. У дадатку, ад таго дня Базыль з Крыстынай пачалі сур'ёзна думаць, каб зусім аддзяліцца ад Якуба і жыць асобна. Што праўда, да гэтага дайшло толькі праз некалькі год, калі ў бабкі было ўжо, здаецца, трое дзяцей. Яна мела ўсяго дзесяцёра дзяцей, але да дарослага веку дажылі толькі чацвёра, апошнія ж паўміралі ў дзяцінстве.

Бабка была вельмі добрай гаспадыняй. Ніхто з усяго хіба мястэчка не ўмеў заквасіць смачнейшай капусты, гуркоў ці буракоў. Ніхто не рабіў лепшага квасу з раўгені⁶⁴ або з недаспелых жытніх каласоў. Ну, а бабчын хлеб ведалі ўсе. Відань, з гэтай прычыны яна нікому не пазычала хлебнай дзяжы, каб «не сапсавалі кіслі».

— Ты мне лепш прынясі мукі, а я табе спяку хлеб, але дзяжы не дам.

Яна і сапраўды часамі пякла суседкам хлеб: тыя, спадзеючыся якіхсь гасцей ці якогась банкету, заўсёды прасілі бабку напачы печыва. Таксама яна ахвотна памагала ўсім суседкам рабіць каўбасы, бо ўсе ведалі, што Крыстыніны ўсім смакавалі не толькі свежыя, але і маглі перахоўвацца гадамі.

Пагадаваўшы дзяцей, бабка пачала браць на харчаванне *сталаўнікоў*, г. зн. людзей, якія харчаваліся ў яе за пэўную аплату, — местачковых урадаўцаў і паліцыю. Дзеля таго, што яна смачна гатавала і не брала высокіх цэнаў, сталаўнікоў у яе ніколі не бракавала, і матэрыяльнае становішча сям'і значна паправілася. Дзеля гэтага яны з дзедам маглі даць такую-сякую асвету двум сынам, а таксама ці не першымі ў мястэчку з людзей сялянскага стану паслалі ў школу і дачок. Спярша гэта было выклікала пэўныя насмешкі местачкоўцаў, але праз колькі год у школу хадзілі ўжо пару дзясяткаў дзяўчат.

Бабка Крыстына не пераносіла ніякіх плётак, і калі якаясь суседка, прыйшоўшы да яе ў хату, пачынала апавядаць нешта «па сакрэце», яна знаходзіла прычыну, каб «у вельмі пільнай справе» выйсці з хаты, або папросту казала, што яна не хоча слухаць плётак. Нягледзячы на гэта, яна з гумарам апавядала ўсялякія даўнейшыя гісторыі і здарэнні, не баючыся ў іх закра-нуць нават прысутных пры гэтым людзей.

Бабка ведала мноства старых песняў і, маючы даволі прыемны голас, ахвотна спявала іх. Я нават падазраю, што некаторыя з гэтых песняў яна ўкладала сама, бо ні ад каго больш я іх ніколі не чуў.

Доўгімі зімовымі вечарамі, прадучы, яна апавядала нам, унукам, цудоўныя казкі, ці *байкі*, але звычайна не паўтарала іх два разы, а калі і паўтарала часамі, дык уводзіла ў іх новыя вобразы, якія зусім змянялі змест. У яе казках як дзейныя асобы выступалі дзяўчаткі-сіроты, мужыкі-сяляне, жыды, паны, папы і ксяндзы, а часам, рэдка, нячысцікі-чэрці. Аднак у эпілогах гэтых казак мужык заўсёды быў паказаны як найразумнейшы ці найхітрэйшы, бо абдурваў іншых персанажаў, а сірата заўсёды ўзнагароджваўся за перажытыя ім крыўды.

Але хіба найбольш яна любіла апавядаць кароткія жарты-маналогі, у якіх высмейвала паноў і сваіх братоў сялян, што хацелі выдаць сябе за палякаў і шляхту. Вось пара з гэдакіх жартаў засталася ў маёй памяці.

У хату такога ўяўленага шляхціца заходзіць сусед, прыглядаецца і нікога не бачыць, аднак вітаецца:

— *Дабрыдзень у хату.*

Аказваецца, што на печы сядзяць дзеці, якія адказваюць:

— *Не ў хату, а ў афіцыну*.*

— *О, я і не бачу вас, рабяткі**,* — *кажа дзядзька.*

— *Мы не рабяты, мы панічы.*

— *Калі ж вы панічы, то чаго ж вы седзіце на пячы?*

* Афіцына (офісуна ад лац. *officina*) — флігель, асабняк.

** У нашай ваколіцы на дзяцей казалі *рабяты*, але не ў значэнні расейскага *ребята* (заўв. аўт.).

- Не на пячы, а на шыпецку*.
- А чаму не на пячы?
- Бо ззаду штонікі падзёртыя, дык горача.
- Ці ваш бацька ўдома?
- Не бацька, а ягомасць.
- Дык дзе ж ваш ягомасць?
- Пайшоў жыду-рандару кідаць воз гною за кавалак лою.
- А дзе ж ваша матка?
- Не матка, а імасць.
- Дзе ж ваша імасць?
- Пайшла жыдоўцы паласкаць хусты за качан капусты.

Або вось наступны.

Дзяўчына і хлапец хочуць удаваць апалячаных шляхцюкоў:

— Пыле, пыле на бялэй кабыле, дык я пралку пад лаўку, тшэвікі на пентакі дый выходза з хаты**.

— Дзень добры паненцы!

— Я не паненка, а мосці панна. У нас паненкі толькі ў пакоях прыбіраюць ды на кухні працуюць.

— Дзе ж мосці панны татуленька?

— Не татуленька, а пан ойцец. Татуленькі толькі ў мужыкоў.

— Дык дзе ж пан ойцец мосці панны?

— Орае (гарэ).

— А братуленька мосці панны ўдома?

— Не братуленька, а пан брат. І яго нема, ён барнавае (барануе).

— А матуленька мосці панны ўдома?

— Не матуленька, а пані матка. Дык яна ўдома.

— Што ж яна робіць?

— Кросны ткае.

— А сяструленька мосці панны ўдома?

— Не сяструленька, а панна сёстра.

— Дык дзе ж сёстра мосці панны?

* На прыпечку.

** Тшэвікі на пентакі — чаравікі на пяткі — тут і далей імітаванне польскай гаворкі.

— Яна дзесьці каля дому, пэўна за вуглэм с...

Аднаго разу маці-шляхцянка паслала дачку да сваёй сястры ў другую вёску пазычыць хлеба. Вярнуўшыся дадому, дзяўчына застала ў хаце шляхцюка, які прыйшоў да яе ў залёты. Хочучы перад ім пахваліцца, што ўмее гаварыць па-польску, яна і кажа яму:

— Шлэм, шлэм ад цётунькі то цалы час под гура, нёслэм в тэрбе хляб такі велькі, як рэшэто, і такі ценжскі, аж мне лындзі заболялы*.

Або вось маналог селяніна-мужыка пра спатканне з панам ды іхную размову.

Ішоў я лужком-беражком, знайшоў я табаку з ражком⁶⁵. Аж ідзе мужык-чухнак⁶⁶ і просіць табакі зажыць. Я яму даў, ён зажыў, ражок у кішэню ўлажыў і сам у кусты. Я яго даганяю, на кіёк налягаю:

— Каб ты за рог табакі прапаў замест сабакі!

Аж насустрач мне ідзе пан, ды такі важны, у капелюшы, з сабакам і стрэльбаю. Ён затрымаўся і пытае ў мяне:

— Ах ты мужык, ах ты дурак, куды ты прэіся?

— Дык вось, панок, ішоў я лужком-беражком, знайшоў я табаку з ражком. Аж ідзе мужык-чухнак і просіць табакі зажыць. Я яму даў, ён зажыў ды ражок у кішэню ўлажыў і сам у кусты. Я яго даганяю, на кіёк налягаю: «Каб ты за рог табакі дый прапаў замест сабакі!»

— Але ж і дурны ты, мужык. Скажы мне, чаму вы ўсе дурныя?

— Гэта, паночку, за тое, як Бог розумы дзяліў, дык мы на паншчыне былі, а пазней, калі прыйшлі, дык усё роўна паны так ціснуліся першыя, што аж пупы трашчалі. Вось нам, мужыкам, трэба было браць толькі тое, што ад вас засталася.

— Ах ты мужык, ах ты дурак, ці не Вельканац у вас сёння?"

— А з чым жа яго ядуць, гэты Вельканац, паночку?

* «Я ішла, ішла пад горы, несла ў торбе хлеб, такі вялікі, як рэшата, і такі цяжкі, аж мне ногі забалелі» — псеўдапольская мова, беларуска-польская трасянка з памылкамі ў польскіх формах.

** Г.зн. ці не праваслаўны Вялікдзень сёння? Вельканац (ад польск. *Wielkanoc*) — Вялікдзень.

— Вось ты ёлуп! Я пытаюся, калі ў вас свята Вялікая ноч?

— Вялікая ноч, паночку, бывае перад Калядамі, асабліва калі газы няма за што купіць і ў хаце сцюдзёна, бо дроў няма.

— Ах ты мужык, ах ты дурак, а калі ў вас Вялікі дзень?

— Найбольшыя дні бываюць, паночку, перад Юр'ем, калі яшчэ трава не вырасла і няма чаго даць скаціне, а ў хаце ані цыбуліны, ані ў што ўкрышыць.

— Ах ты мужык, ах ты дурак, хто ў вашай вёсцы старшы?

— Напэўна, панок, дзед Ахрэм, бо ён ужо гадоў дзесяць таму ад старасці здзяцінеў.

— Ну, і што мне рабіць з гэтым хамам? Скажы мне, хто ў вас найбольшы?

— Ёсць, паночку, у нашага суседа Пракона парабак Аўдзей, дык ён большы за ўсіх людзей.

— Каго ж вы баіцеся, дурыла ты несусветны?!

— Ёсць у нашага суседа Тодара сучачка Шчабятушка, хоць і маленькая, але вельмі ўжо заядлая. Так што мы ўсе, калі Тодараў панадворак мінаем, дык і па кіёчку ў руках трымаем.

— Боўдзіла ты дурное. Я пытаю, каго вы слухаеце?

— О, паночку! Кожную вясну жаўрукоў і зязюлю ўдзень, а салавейку ўночы. Ну, а зімой, напэўна ж, ваўкоў. Мы нават клікаем іх «зімовыя салаўі».

— Скажы ты мне, боўтка дурны, ці не можна тут у вас штосьці перакусіць?

— Панок, чаму ж не! Вунь за гэным баром, за Чырвоным Два-ром, ляжыць вол пячоны, а пад хвостом перац таўчоны. Туды такія паны, як пан, з'язджаюцца, вала сабе па кавалку адразаюць, ды і пад хвост у перац мачаюць. Ну, бывай, пан, здароў, бо мне няма часу, можа, яшчэ таго мужыка даганю.

А вось апавяданне, як каваль Юрка ашукаў гандляра Шлёму:

Аднаго разу зімой каваль Юрка паехаў па вуголле, патрэбнае яму ў кузню, у адлеглую за вёрст дзесяць смалярню. Як ад'ехаў ён пару вёрст, захацелася яму закурыць. Набіўшы люльку і выняўшы з кішэнні крэсіва, ён з прыкрасцяй пабачыў, што дзесь вытрас губку. Гэтая няўдача папсавала яму настрой, бо ён быў заядлы курэц,

а да смалярні было яшчэ каля дзесяці вёрст. Праехаўшы яшчэ з вярсту, ён пабачыў, што з бакавой дарогі ідзе ў яго кірунку знаёмы жыдок Шлёма, які гандляваў з сялянамі рознай дробяззю, як: іголки, ніткі, гузікі, сярнічкі, табака і т. п. Усё гэта ён выменьваў на яйкі, масла, а часам і курыцу.

Узрадаваны Юрка ўстрымаў каня і пачакаў, пакуль Шлёма падыдзе бліжэй, спадзеючыся, што ў яго дастане сернік, каб прыкуруць люльку. Праз якіх 10 хвілін Шлёма быў каля яго, але калі каваль напасіў у Шлёмы агню, тэй адказаў:

— Вось і добра, Юрацка*, гэта мае заробаткі, гэта мой хлеб. Знацыцца, мой тавар — твая заплата. За карабок сернікаў ты мне дасі ўсяго тры яецкі, як я буду ў васай вёсцы. Гэта з не дорага, Юрацка, га?

— Дык па якога чорта мне поўны карабок?! — узаваўся Юрка. — Мне ж каб толькі прыпаліць люльку.

— Уй, Юрацка, — загегетаў Шлёма, — ну, і сто ты з-пад сябе думаеш? Ці пазней нейкі дурны будзе купляць у мяне пацаты карабок сернікаў, калі я прыпалю табе люльку? Уй, халера на твая галава, ці ты ўбіваеш камусь задарма хоць адзін ухналь у падкова?

— Ды яно сабе і праўда, — змякчэў крыху Юрка, — і табе ж з тваімі жыдзянятамі трэба жыць. Але ці ты не ведаеш маёй жонкі Праксэды?! Што, ты думаеш, яна скажа, калі ні з таго ні з сяго я дам табе аж тры яйкі?!

— Ну, з разумным цалавекам добра і наспрацацца. Я табе скажу, Юрацка, ты мяне падвязеш да Луцайкі, а я дам паўнюсенькі карабок сернікаў. Адным словам, як казалася мая Гэстарка, будзе гасцінец за гасцінец.

— Ай, каб ты апруцянеў, — разлаваўся ізноў каваль, — дык да Лучайкі ж вёрст з пяць будзе, а ў дадатку мне не па дарозе, бо я еду ў смалярню па вуголле.

— Во-во, Юрацка, ой ты разумны цалавек, дык чаму ж ты ў смалярні не прыпаліш сваю люльку, ці там мала вагню?

— Сядай, чорт ты лазаты, — крыкнуў даведзены да адчаю Янка, — ці ты не ведаеш, што да смалярні яшчэ далей, чым да Лучайкі?

* Імітуецца габрэйскі акцэнт — замена шыпячых гукаў на свісячыя.

— Ведаю, ведаю, Юрацка, таму і гавару, — зарагатаў Шлёма і выняў са свайго мяха карабок сернікаў, але, не аддаючы іх кавалю, усё яшчэ дражніўся: — Толькі ты добра паганяй сваю кабылу, а то я і на сабас не буду дома.

— Ну і нячыстая сіла, сядай ужо і давай сернікі, а то я магу асіраціць тваіх жыдзянят!

Каваль аж распірала злосць на Шлёму, аднак ён нічога больш не казаў і толькі заядла смактаў сваю люльку. Праз некаторы час яны ўехалі ў лес, які цягнуўся аж да самай Лучайкі⁶⁷. І вось тут Юрку прыйшла ў галаву думка, каб адпомсціцца Шлёму за ашуканства. Дык ён і пытае Шлёму:

— Ці ты не чуў, што на тым тыдні ў гэтым лесе бандыты забілі шаркаўскага⁶⁸ жыдка-гандляра? — бачачы, што Шлёма аж змяніўся з твару ад страху, дадаў: — Ну, але гэта нічога, я цябе схавая так, што ніякія бандыты цябе не знойдуць. Кладзіся вось на дол саней, а я прыкрыю цябе гэтымі мяхамі з-пад вуголля. Толькі не адзывайся — нават і тады, калі б табе трохі балела.

Шлёма паслухмяна лёг, ляскаючы са страху зубамі, а Юрка ўхутаў яго чорнымі ад сажы мяхамі. Па пэўным часе змененым голасам ён закрычэў па-маскоўску*:

— Стой, куда ты едеш, проклятый мужик! Деньги имеешь? — апошнія словы замацаваў яшчэ трохпавярховым маскоўскім слоўцам, якім яны звыклі вітацца са знаёмымі і незнаёмымі.

— Якія там дзеньгі, паночкі, — адказаў ужо сваім голасам каваль, — вазіў вось у мястэчка на продаж у Лужкі пустыя бутэлькі, ды не прадаў — вельмі ж мала даюць, — а пачакаўшы крышку, ізноў зменным голасам зароў:

— Проклятый мужик! А ну, ребята, разбейте ему эти бутылки! — і, ухапіўшы пугаўё за ценкі канец, пачаў лупцаваць па мяхах, што аж сажы закурылася. Шлёма ж за кожным ударам паўтараў цененькім галаском: «дзы-ы-ынь, дзы-ы-ынь», а калі тэй лупіў хутчэй, тады: «дзынь-дзынь-дзынь!».

Спагнаўшы такім чынам злосць на Шлёму, каваль сцягнуў са Шлёмы мяхі і, удаючы перапуджанасць, сказаў:

— Ну, вылязай, ужо тыя бандыты-маскалі пайшлі.

* Па-расейску.

Хоць і чорны ад вугальнага пылу, як нячысік, але ўзрадаваны, Шлёма доўга дзякаваў Юрку, што тэй выратаваў ягонае жыццё і на развітанне даў яму яшчэ пачак табакі-шарашэўкі⁶⁹.

Адзін даволі заможны, але страшэнна скупы шляхціц меў прыгожую дачку Марысю. Дзеля таго, што больш дзяцей у яго не было, Марыся лічылася зайдзроснай партыяй, бо пасля смерці бацькоў уся гаспадарка і зямля пераходзіла на яе. Але вось бяда: усе кандыдаты на зяцёў, паводле думкі старога бацькі, былі недастаткова ашчаднымі, а напросту кажучы нават не такімі скупымі, як ён сам, бо ён хацеў зяця яшчэ скупейшага за сябе.

Ведама ж, сярод акалічных шляхцікоў былі таксама не абыякія скнэры, але ці вы знойдзеце дурня, які паказаў бы нагонкі сваю скупасць перад дзяўчынай ці яе бацькамі. Што ж датычыць сялянскіх сыноў, дык стары і слухаць не хацеў аб «хлопах». Так што хоць шляхціцава дачка была і прыгажуня, але яна ўсцяж сядзела ў дзеўках, а ёй было ўжо пад трыццатку.

У недалёкай ад шляхціцавага засценку вёсцы жыў прыстойны і недурны дзяцюк Міхась. Ён таксама, як Марыся, быў у бацькоў адзіным сынам, а яго маці, бо ў тым часе ягоны бацька быў ужо памёршы, лічылася найзаможнейшай гаспадыняй у вёсцы. Міхасю таксама даўно ўжо трэба было жаніцца, але ён усё яшчэ выбіраў, не могучы знайсці сабе дзяўчыны да густу. Праўду кажучы, ён даўно меў вока на Марысю, але, не будучы шляхціцам, хоць у сапраўднасці каталіком быў, не меў адвагі пасватацца да яе.

Аднаго разу на вечарынцы Міхась, нібы жартуючы, спытаў яе, ці пайшла б яна за яго замуж.

— А чаму ж бы не, — адказала дзяўчына, зачырванеўшыся, як півоня, — але мой татка ніколі не аддасць мяне за цябе, бо, папершае, ты не шляхціц, а па-другое, ён хоча зяця, скупейшага, чым ён сам.

— Гэта ўсё не бяда, — адказаў Міхась, — грунт*, каб ты не была супроць, а з таткам мы неяк дагаворымся. У наступную суботу не ідзі на вячоркі, а будзь удома, бо я прыеду да цябе ў сваты.

* Грунт — тут: галоўнае.

На наступны дзень хлапец выпрасіў у маці збанок мёду і фаску⁷⁹ масла ды пайшоў да ксяндза. Якая размова адбылася паміж імі, нікому не вядома, аднак праз пару гадзін Міхась вяртаўся дадому, трымаючы за пазухай дакумент, з якога было відаць, што ўсе дзяды і прадзеда хлапца былі szlachetnie urodzonymi⁸⁰.

Не далей як у суботу, калі толькі сцямнела, нехта пастукаў у шляхціцава вакенца. Калі тэй выйшаў за вароты, то пабачыў прыгожага жарабца, але запрэжанага ў простыя развалкі⁸¹. У развалках сядзеў малады хлапец, апрануты ў дзіравы кажух і падперазаны саламяным вязьмом, у дзіравай шапцы. Дык шляхціц і пытае, чаго тэй хоча.

— Я чуў, што васпан маеш дачку на выданні, — адказвае Міхась, — вось я і прыехаў у сваты.

— А дзе ж васпанаў сват? — здзівіўся шляхціц. — Хто ж гэта ездзіць у адзіночку па сватах?!

— А пашто мне тэй сват, — адказвае хлапец, — толькі гарэлкай надарма паіць. Ён жа мне не зверне грошай, калі васпан не аддасі за мяне сваю дачку.

Узрадаваны такімі словамі, шляхціц ужо хацеў запрасіць яго ў хату, аднак для фасону дапытваўся далей:

— Дык кажаш, вашэця, што прыехаў у сваты да маёй дачкі, дык чаму ж у развалках ды ў старым кажуху? Ці не лічыш гэта абразай для майго дому?

— Што вашэця кажаш, — запярэчыў Міхась, — вось калі дагаворымся, дык на вяселле запрагу і новыя санкі, і кажух апрану новы. А сёння дзеля чаго ж яго драць ці растрасаць па выбоінах санкі? На ўсё павінна быць пара!

Задаволены такім адказам, стары хуценька адчыніў вароты і ўпусціў хлапца на панадворак. Спарадкаваўшы пад паветкай жарабка, яны ўвайшлі ў хату. Тут Міхась, каб не было ніякіх сумліваў, сунуў пад нос будучаму цесцю «дакумант», і тэй, дастаўшы з-за абраза акулера, пачаў сілабізаваць⁸² яго пры святле малосенькай лямпкі-смаркачкі. Гэта трывала добрую чвэрць гадзіны, бо шляхціц чытаў бойка толькі кантычку, ды і то сваю, а вось суседскую —

* Высакароднага паходжання (польск.).

** Сілабізаваць — чытаць па складах (сілабах).

дык ужо не ахці. Аднак у канцы ён усё ж такі скумекаў, што не-
рад ім стаіць тэй, чые продкі як з аднэй, так і з другой стараны
былі szlachetnie urodzone. Пасля гэтага ён ужо з пашанай запрасіў
Міхася сесці, бо да таго хлапец стаяў каля парогу. Сядаючы за
стол, ён выцягнуў з-за пазухі пачатую сотку⁷² гарэлкі.

— Чаму ж так мала гарэлкі? — спытаў шляхціц.

— А гэта ж во я, бачыце, быў два тыдні таму ў сватах пад
Залессем, але там нічога не дагаварыліся, дык я забраў гарэлку
і паехаў дамоў.

Пасля гэтых слоў шляхціцу аж вочы засвяціліся ад радасці, яму,
як тэй казаў, бы хтосьці маслам па душы памазаў, але ён яшчэ
не наказваў свайго задавалення навонкі. Пацягнуўшы па глыт-
ку гарэлкі і закусіўшы цыбулінай, якую стары ў міжчасе прынёс
і палажыў на сталае побач сухога акрайца хлеба, яны пачалі раз-
мову пра гаспадарку, якую Марыся атрымае пасля смерці ста-
рых. Шляхціц усё яшчэ стараўся не наказваць свайго задавалення,
якое аж падкідала яго на лаўцы. Перагаварыўшы ўсё галаўнейшае,
Міхась аглянуўся кругом дый кажа:

— Вось каб прыйшла маладуха, глянуў бы, як выглядае, дый
можна было б і лямпу гасіць.

— Як-то лямпу гасіць?! — абразіўся шляхціц. — За каго, ва-
спан, маеш маю дачку? Адным словам — вон з маёй хаты ды ўсё!

— Проша васпана супакоіцца. Я вельмі паважаю вашэцэву дач-
ку, але я б толькі паглядзеў на яе, дый няхай бы ішла ў сваю камо-
ру, а мы з вашэцем маглі б пагаварыць і ўпоцёмкі, пагатоў мы ўжо
бачылі адзін аднаго, дык пашто газу пераводзіць?

Узрадаваны такой гаворкай, шляхціц кінуўся цалаваць хлапца,
называючы яго наймілейшым зяцем, а пасля паклікаў Марысю.
Тая, увайшоўшы ў хату, удавала, што бачыць Міхася першы
раз у жыцці, і зачырванеўшыся скромненька стаяла ў куточку,
а бацька сказаў:

— Ну, дзеткі, няхай вам Бог дае шчасця. А цяпер, Марыська,
ідзі ізноў да маці, а мы з панам Міхалам яшчэ павінны аб чым-
колечы паталкаваць.

Далей яны выпілі апошняю гарэлку, якая яшчэ заставалася
ў сотцы, і закусілі тэй жа недаедзенай цыбулінай. Пасля гэтага

стары згасіў лямпу-смаркачку, і яны засталіся ўпоцемкі. Далей хлапец кажа:

— Ведаеш, пане цесцю, ты мяне ўжо бачыў, і я цябе бачыў, а без святла яшчэ прыемней гаварыць, але пашто мы, седзячы на лаўцы, толькі па-пустому дзяром порткі? Так і так ніхто нас не бачыць. Давай здзенем іх дыш будзем сядзець у сподніках.

У адказ на гэтае шляхціц борздзенька ізноў запаліў лямпу і, паклікаўшы жонку і дачку, заявіў, што заўтра ж раніцой яны ўсе разам паедуць да ксяндза, каб даць на запаведзі, а з панядзелка ўжо будуць шыкавацца да вясялля.

Праз некалькі тыдняў адбылося і вясялле. Не трэба дадаваць, што праўдзівы характар зяця шляхціц пазнаў ужо пасля вясялля, але было ўжо позна.

Толькі сёння, праз некалькіх дзясяткаў год пасля смерці бабкі Крыстыны, можна сабе ўявіць, якой скарбніцай фальклору яна была, але, на вялікі жаль, ужо запозна, бо ўсё: чудаўныя казкі і байкі, а перадусім незлічоныя і нідзе ўжо цяпер не чутныя песні — яна забрала з сабой у магілу: у тэй час не знайшлося нікога, хто б мог запісаць за ёй і перахаваць гэта для будучых пакаленняў.

Памерла бабка Крыстына без лішніх мукаў, як кажуць, хадзяча, і, пэўна, такая смерць была ўзнагародай за яе цяжкое сіроцкае дзяцінства, маладосць, а пазней і пачаткі замужства. Сваю смерць яна прадчувала і ўжо за некалькі месяцаў перад ёй усё цвердзіла, што хутка пойдзе да свайго Базылькі. Нараніцы, калі старэйшыя паехалі ў поле капаць бульбу, а я, чуючыся нездаровым, не пайшоў у школу і, седзячы дома каля стала, працаваў над заданнямі, адрабляў лекцыі, бабка няньчыла колькімесячнага ўнука, сына майго дзядзькі, трымаючы яго на руках. Раптам яна змянілася на твары і знакам паказала мне, каб я ўзяў ад яе дзіцё, а сама яшчэ змагла падысці да ложка і легчы на пасцель. Пакуль я праз суседзяў наказаў старэйшым, прайшло больш за паўгадзіны. Выклікалі доктара і святара, і яшчэ праз якой паўгадзіны бабкі не стала.

Апрача бабкі Крыстыны, на нашай вуліцы жылі яшчэ некалькі незвычайных людзей, але апісанне іх заняло б зашмат

месца і часу, дык дзеля гэтага абмяжуюся толькі некаторымі з іх, а менавіта: Ігнатам Крыўкам, па мянушцы Буры, Аляксандрам Вершылоўскім, па мянушцы Гасподаж*, які даводзіўся бацькам успомненаму раней Віцьку Вершылоўскаму, а таксама цёткай Юлькай і сям'ёй Івашкевічаў па мянушцы Моспядзі.

Буры

Ігнат Крыўка, па мянушцы Буры, заўсёды быў паважным, хоць і ў яго часамі мільгалі іскаркі вострага і непаўторнага гумару. Ён уважаўся за свайго роду местачковага «адваката», хоць не можна сцвердзіць напэўна, што ён меў хоць пачаткі сярэдняй асветы. Гаворачы аб асвеце, я маю на думцы афіцыйную асвету, бо неафіцыйна ён, напэўна, быў больш асвечаны ад большасці тых польскіх міжваенных урадаўцаў, прысланых соткамі ці тысячамі на «крэсы», якія ўсяго толькі і ўмелі, што адыгрываць вялікіх паноў. Справа ў тым, што Крыўка вучыўся ўсё сваё жыццё: кожную вольную ад сялянскай працы хвіліну ён праводзіў на чытанні. А чытаў ён даслоўна ўсё, што пападалася яму ў рукі, пачынаючы ад старых расейскіх і польскіх газет, часопісаў ды календароў і канчаючы камуністычнымі ўлёткамі і жыццямі святых. Але ён сваім простым сялянскім розумам дасканала разбіраўся, дзе праўда, а дзе мана.

У выніку з дзядзькам Ігнатам можна было пагаварыць на любую тэму, і тэй, хто не ведаў яго, выносіў уражанне, што мае перад сабой высокаадукаванага чалавека. Буры меў таксама фенаменальную памяць, і тое, што ён прачытаў нават некалькі год таму, мог кожнай хвіліны паўтарыць амаль даслоўна. Апрача гэтага, ён меў невытлумачальныя здольнасці да моваў. Ніколі не ведаўшы польскай літаратурнай мовы, ён за пару год сам праз сябе настолькі апанаваў яе, што сяляне з мясцовай і суседніх гмінаў карысталіся ягонай дапамогай у пісанні розных просьбаў, петыцыяў і паданняў** да ўладаў.

* Гасподаж (ад польск. *gospodarz*) — гаспадар.

** Паданне — прашэнне.

Калі хтосьці патрабаваў праўнай парады, звяртаўся да Бурага, а тэй, пайшоўшы ў гміну, вельмі часта знаходзіў патрэбны параграф у «*Dzienniku Ustaw*»⁷³ і даваў трапную раду.

За свае паслугі Крыўка браў мінімальную аплату, дый то найчасцей у *натуры*, г. зн. разлічваючыся ў ведамай Нінкі, што не выклікала асаблівага захаплення ў ягонай жонкі — бясконца добрай Марылькі.

Буры памагаў іншым, але сам меў несупынныя канфлікты і непаразуменні з паліцыяй і толькі дзякуючы свайму адвакцтву неяк бараніўся ад гэтых паліцыйных нападак, ніколі не быў караны арыштам, а ў большасці грашовымі карамі. Справа ў тым, што ён з'яўляўся падпісчыкам усёй даслоўна беларускай прэсы, якая выходзіла ў тыя часы ў Польшчы, і часткова тэй, што выходзіла па-за яе межамі. Ведама, што гэта не падабалася адміністрацыі, і тая насылала на яго паліцыю, а тая сыпала на яго пратаколы, як тыя прымаўкавыя *шышкі*, што, паводле тэй жа прымаўкі, сыпаліся на ягонага іменніка Ігната⁷⁴. Ведама ж, у гэтых пратаколах ніколі не казалася, што прычынай іх ёсць беларускасць Бурга: то яго комін быў не настолькі белым, як гэтага хацелася Славою-Складкоўскаму⁷⁵, або на гародзе не красавалася пэўная збітая з дошак «установа агульнага ўжытку»⁷⁶, то дошкі на ходніку былі няшчыльна дапасаваныя, а то карове здарылася затрымацца і пакінуць пасведку свайго пабыту не там, дзе трэба, — за ўсё адказваў бедны Ігнат.

Часамі, баронячыся ад чарговай нападкі, ён едка высмейваў паліцыю, што ў рэзультате прыносіла новыя пратаколы. Мне прыпамінаецца, як ягоная карова некалькі дзён важна хадзіла па вуліцы з кардонавай шыльдай на рогах, на якой выразнымі літарамі было напісана:

Сяброўкі!

Калі вашыя гаспадары

чытаюць «Беларускую Крыніцу»⁷⁷,

не паскудзьце дзе папала,

бо за вас будучь адказваць яны.

* Іменнік — цёзка.

Будучы сам каталіком, ён, аднак, ніколі ані адным словам не заікнуўся пра вышэйшасць каталіцкае веры, а ў дадатку не прамінаў ні аднэй нагоды растлумачыць сваім братам-каталіком, што іх вера не ёсць *польскай*, як гэтага хацелася ксяндзам, а толькі каталіцкай, а таксама што вера іх суседзяў не ёсць *рускай*, але праваслаўнай.

Ад Бурага я (ды ці толькі адзін я!) атрымаў маё першае ўсведамленне аб маёй нацыянальнай апрычонасці ад расейцаў і палякаў ды аб прыналежнасці да беларускага народу. І думаю, не толькі ў мяне, але і ў іншых гэтая сведамасць засталася на ўсё жыццё.

Адзіным недахопам дзядзькі Бурага было тое, што ён часамі любіў кульнуць лішняю чарку. Але, выпіўшы, ён ніколі не гаварыў непатрэбшчыны і наагул стараўся, каб па ім не можна было нічога пазнаць.

Усю прэсу, што выпісваў, ён даваў чытаць іншым і толькі вельмі сердаваў, калі яму вярталі часопіс або газету паплямленую ці з пазаварочванымі вугламі.

Часамі, асабліва даўгімі зімовымі вечарамі, да яго ў хату збіраліся мужчыны ды маладзейшыя хлапцы, каб паслухаць, калі ён чытаў на голас часопіс ці газеты, але з умовай, што яго не будуць перабіваць і зашмат курыць. Ягонае чытанне было таксама асаблівае, бо ён пачаўшы ад загалоўку газет чытаў усё чыста, не выбіраючы цікавейшых артыкулаў. Напрыклад, ён пачынаў:

— «Беларуская Крыніца», орган беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў, — і закончваў тым месцам дзе было: — Наклад... экз. Друк... Вільня, Завальная...

Цікава, што моднага ў тыя часы захаплення Саветамі, нібы там «будуецца Беларускі Дом», дзядзька Ігнат не падзяляў, а толькі, усміхаючыся пад сівымі вусамі, казаў тым, хто асабліва актыўна выяўляў сваю захопленасць:

— І чаго ты скачаш? Не скачы загадзя. Пажывём — пабачым, што яно і як.

Так, дарагі дзядзька Ігнат, праўда была на Тваёй старане. Толькі цікава, скуль ты гэта ведаў? Мы ўсе пабачылі ў 1939 го-

дзе, чаму ты не меў прычынаў да перадчаснага захаплення. Але Усёмагутны пашкадаваў цябе і захаваў ад здзекаў чарговага захопніка. Ігнат Крыўка памёр на другі дзень пасля «освобождения».

Гасподаж

Як супрацьлегласць да Крыўкі быў іншы наш сусед — Аляксандр (ці, як у нас казалі, Алёкса) Вершылоўскі па мянушцы Гасподаж, бацька Віцькі, якога Баліцкі выгнаў са школы. Трэба зацеміць, што Віцька быў у сям’і Вершылоўскіх «вырадкам». Уся сям’я лічыла Віцькавы праявы беларускай сведамасці ледзь што не камунізмам. Ягоны ж бацька ставаўся пад уплывам ксяндзоўскіх нагавораў, узмоцненых яшчэ і тым фактам, што жонка Гасподажа Анэта здавён-даўно належала да закону тэрцыярак⁷⁸, а для іх кожнае ксяндзоўскае слова было святым. Ужо адразу пасля першага прыходу палякаў [у 1919 годзе] Гасподаж цешыўся, што прыйшла «нашая вера і нашае права». Менавіта з тых часоў і пайшла ягоная мянушка Гасподаж, бо ён рэкамендаваўся кожнаму польскаму жаўнеру: *«Jestem gospodarz tego domu»*^{*}. На гэтым, здаецца, і канчаліся ягоныя веды польскай мовы.

Што праўда, пад канец польска-савецкай вайны Гасподажу прыйшлося перажыць даволі прыкрае і балючае для яго здарэнне. Але яно не здолела змяніць ягоных патрыятычных перакананняў.

Прычыніўся да Гасподажавай бяды польскі 7-ы полк пяхоты, аб якім я ўжо ўспамінаў напачатку. Жаўнеры гэтага палка забралі ў яго падцёлка і, тут жа на Рынку зарэзаўшы яго, зварылі *зулу*^{**}. Прытым, падобна, у часе гэтай кантрыбуцыі Гасподаж штурхануў аднаго з жаўнераў ды яшчэ гразіўся пажаліцца самому Пілсудскаму. Ведама, што яму звярнулі гэты штуршок з вялікім апрацэнтаваннем, што ў тых ваенных часах не было ніякім дзівам, і, каб не заступніцтва ксяндза, маглі

* Я гаспадар гэтага дому (польск.).

** Зупа — суп.

б і застрэліць. А так, на Гасподажава шчасце і дзякуючы гэтаму заступніцтву, яго толькі забралі ў жандармерыю, улілі *двадзесця пенць*^{*} і адпусцілі дадому. Пасля таго ён штосьці з паўгода хадзіў збочыўшыся. Аднак гэтыя *двадзесця пенць* балелі яму менш, чым успамін пра месца, дзе ён іх атрымаў, у Шылаватцы.

Тут я павінен зрабіць кароткі водступ, каб вытлумачыць, што такое Шылаватка і чаму Гасподаж яе так ненавідзеў. На вулгу Рынку і Маставой вуліцы стаяў даволі вялікі дом уласнасці жыдоўскай сям'і Шэнкманаў; ён быў дзіўнай — высокай і вузкай — пабудовы, і местачкоўцы празвалі яго *Шылаваткай*. У гэтай Шылаватцы за царскіх часоў змяшчалася гарэлачная крама, так званая *манаполька*. Памятаю, яшчэ нават за маіх дзіцячых часоў на яе сцяне красаваўся выцвілы ад сонца і дажджоў надпіс: «Распівочно и на вынос».

Таму, што Гасподажу як мужу аднэй з найгалаўнейшых тэрцыярак не выпадала піць гарэлкі (некаторыя казалі, што толькі купленай за свае грошы), Шылаватка не карысталася ў яго сімпатыяй. Аднак жа з большай агідай ён адносіўся да праваслаўнай царквы, якая стаяла на другой старане Конскага рынку, якраз супроць Шылаваткі. І нягледзячы на тое, што іншыя жыхары мястэчка праяўлялі вялікую талеранцыю да іншаверцаў, Гасподаж у сваёй нянавісці да іх часта казаў, што, праходзячы праз Конскі рынак, ён лепш глядзіць у старану Шылаваткі, чым царквы. Пасля ж атрымання ў Шылаватцы *двадзесця пенць* ён радыкальна змяніў свой погляд і казаў, што цяпер, можа, яму нават прыемней глянуць на царкву.

Некалькі год пазней і мне давялося быць удзельнікам ды, можна сказаць, аднэй з дзейных асобаў трагікаедыі, якая разыгралася на ганку тэй жа Шылаваткі з тым жа Гасподажам.

У Лужках з даўных часоў быў звычай супрацьпажарнай начной варты. Абавязак вартавання мелі ўсе ўласнікі дамоў за выняткам пажарнікаў, урадаўцаў, духоўных асобаў, настаўнікаў і дактароў. Звычайна на варту ішлі ўдваіх найбліжэйшыя суседзі. Да іх абавязкаў належала вечарам запісацца ў паліцыі, а пасля

^{*} Двадзесця пенць (ад польск. *dwadzieścia pięć*) — дваццаць пяць бізуноў, палак, розгаў ці да т. п.

вартаваць да ўсходу сонца. Вартаўнікі мелі з сабой адмысловую трашчотку, якая, калі яе пакруціць за ручку, выдавала гукі, вельмі падобныя да выстралаў з аўтамата, чаго местачкоўцы наслухаліся пару дзясяткаў год пазней. Ужываць трашчотку вартаўнікі мелі права толькі ў выпадку пажару, трылогі ці якое іншае бяды, ды таксама калі паліцыя спраўджала, ці яны не спяць, свішчучы ў паліцыйны свісток, — на гэты свісток вартаўнікі мелі абавязак адказаць гукамі трашчоткі.

Майму дзядзьку, у якога мы жылі пасля смерці дзеда, заўсёды выпадала вартаваць з Гасподажам, бо беспасрэдня суседзі — таксама Вершылоўскія, Гасподажавы браты — былі пажарнікамі. Але вось аднаго разу здарылася так, што дзядзька захварэў, і мая маці ўпрасіла Гасподажа, каб ён згадзіўся вартаваць са мной, у тэй час 13—14-гадовым хлопцам. Ён згадзіўся не вельмі ахвотна, а пасля доўга бурчэў на мяне, нібы я яму ніякая дапамога, бо мне яшчэ самому трэба няньку. Гэта вельмі ўжо раніла маю амбіцыю. Усё было даволі добра да якой гадзіны першай па паўночы, калі Гасподаж заявіў, што ён досыць напрацаваўся за дзень і цяпер павінен адпачыць, а я павінен вартаваць адзін, далей не адыходзіць ад яго і, барані Божа, не заснуць, каб своечасова адказаць на паліцыйны свісток. На мае рашучыя пратэсты ён адказаў, што я магу сабе ісці дадому, але тады ён пойдзе ў паліцыю і заявіць, што я ўцёк з варты. Ведама ж, выслухаўшы такія пагрозы, я быў змушаны без далейшых нараканняў падпарадкавацца. Пасля гэтага Гасподаж узлез на высокі ганак Шылаваткі, паставіў высокі каўнер свайго кажуха і, падлажыўшы замест падушкі пад галаву нападзменены дзяркач, які тут жа бадзяўся, даў такога храпуна, што я баяўся, каб не пачула паліцыя, якая змяшчалася з супрацьлеглай стараны Рынку.

Прызнаюся, што мне аднаму было трохкі маркотна і боязна, каб якіясь *шышы*, як у нас называлі бандытаў, не напалі на мяне і не падпалілі мястэчка. Але найгорш я баяўся, каб не задрамаць і не праслухаць паліцыйнага свістка. Праўда, праз якую гадзіну з лішкам ён абазваўся, і я хуценька адказаў трашчоткай. Нават гук трашчоткі не разбудзіў Гасподажа, і ён далей

хроп, як кавальскі мех. Праз якой паўгадзіны пачаліся досвіткі, і ў хуткім часе развіднелася зусім, але Гасподаж спаў далей. Пасядзеўшы яшчэ крыху пры ім, я вырашыў пабудзіць яго, але мае намаганні не прынеслі вынікаў, бо ён, толькі захінуўшы шчыльней палу кажуха, хроп далей, як тэй дзіравы кавальскі мех у ягонай кузні (Гасподаж крыху займаўся кавальствам). Тады мне прыйшла ў галаву зласлівая думка, каб пакінуць яго на людскі смех спаць далей, а самому ісці дадому. Праз пару хвілінаў я задумаўся, што, можа, і нядобра так насміхацца са старэйшага чалавека, але прыпомніўшы, як ён гразіўся заявіць у паліцыю, што я ўцёк з варты, спакуса перамагла, і я ўсё ж такі накіраваўся дадому.

Быў нядзельны пагодны ранак ранняй восені. Ужо каля гадзіны восьмай пачаўся большы рух на вуліцы, але ніхто не звяртаў увагі на чалавека, якому ўздумалася адпачываць на шылаваткаўскім ганку. Анэта, жонкі Гасподажа, таксама не клапацілася, дзе падзеўся яены муж, думаючы, што пасля непраспанай ночы ён, пэўна, заваліўся спаць на сене ў пуні.

Я таксама спакойна спаў сабе на духмяным сене. Каля гадзіны дзясятай я прачнуўся і толькі падумаў, каб ісці ў хату ды паснедаць нядзельнымі блінамі, калі на панадворку адазваліся ўзбуджаныя галасы маёй маці і нейчы яшчэ, якія аб чымсь голасна дыскутавалі. Праз хвіліну маці пачала клікаць мяне. Злезшы з сена і праціраючы заспаныя вочы, я праз пэўны час не мог зразумець, чаго яны хочуць ад мяне. Урэшце я пабачыў Анэту, якая нешта крычэла сярдзітым голасам. Калі ж я зразумеў, што яна не можа нідзе знайсці свайго Алёксы, я выявіў прыпушчэнне, што ён, пэўна, яшчэ спіць на шылаваткаўскім ганку. Пасля гэтага Анэта, абазваўшы мяне і ні ў чым не павінную маю маці даволі блягімі польскімі словамі, віхром панеслася на Рынак. Праз пару хвілін яна паказалася ў канцы вуліцы, гонячы перад сабой беднага Гасподажа, сыплючы пры гэтым на яго галаву самую адборную лайанку і прычытанні, з якіх вынікала, што ён навек абняславіў сям'ю Вершылоўскіх. Яшчэ ім было мала гэтага камуністага Віцькі, а ўжо цяпер ім не можна будзе паказацца ў касцёл, бо людзі скажуць, што ён п'яны качаўся па ганку.

Сам Гасподаж маўчаў і толькі злосна памахаў кулаком у старану нашай хаты. Толькі праз некалькі дзён ён з'явіўся на нашым панадворку і, не зайшоўшы нават у хату, не зважаючы на просьбы маці, заявіў, што гэта ўсё *кацапскія штукі*, скіраваныя на тое, каб абняславіць яго — шчырага паляка і каталіка. Не выслухаўшы ані слова з апраўданняў маёй маці, ён плюнуў і накіраваўся да солтысавай хаты, там ён дамогся, каб у будучыні яго не вызначалі на варту з гэтымі недаверкамі, не могучы забыцца знявагі, якая спаткала яго ад «гэтага крывого д'ябла», г. зн. ад мяне. Прызнаюся, што з гэтай змены я быў вельмі задаволены, бо цяпер мы вартавалі з Ігнатам Крыўкам, Бурым, які, па-першае, нічога не меў супраць майго таварыства, а па-другое, доўгімі начама апавядаў мне шмат цікавага пра нашую слаўную мінуўшчыну.

Алёкса ж Гасподаж ніколі не забыўся прычыненай яму знявагі і адудзячваўся* за маю правіну не толькі мне, але ўсім суседзям-«кацапам» хоць тым, што заўсёды знаходзіў сабе нейкую працу на праваслаўныя святкі, чаго не рабіў ніхто з каталікоў ува ўсім мястэчку.

Трэба сказаць, у Лужках ад няпамятных часоў існаваў звычай, што як каталікі, так і праваслаўныя стараліся ўшанаваць святы іншых. Прынамсі не вывозілі ў гэты дзень гною, або калі і ехалі працаваць у поле, дык рабілі гэта ўнепазнакі**, стараючыся выехаць з мястэчка па загуменні, ці, як у нас казалі, *нацянькі*. Але Гасподаж рабіў гэта дэманстрацыйна, а калі не меў ніякай працы, дык ішоў у кузню, клаў на кавадла кавалак бляхі ды лупіў у яе молатам. Дарэчы сказаўшы, каваль з яго быў ніякі.

Што да Віцькі, то, скончыўшы сельскагаспадарчую школу ў Лучаі, ён ніколі дадому не вярнуўся, бо не мог зносіць дацінкаў*** сям'і, якая бачыла ў ім ледзь не бандыта з прычыны яго беларускасці. Перад самай вайной ён працаваў дзесьці ў ваколіцах Вільні, пазней аб ім не было ніякіх чутак. Старых жа Гасподажаў і трох іхных дачок бальшавікі вывезлі ў Казахстан. Далейшы іх лёс таксама няведамы.

* Адудзячвацца — дзякаваць наўзаем.

** Унепазнакі — незаўважна, цішком, пакрыёма.

*** Дацінкі — папрокі; дацінаць — папракаць.

Цётка Юлька

Цётка Юлька даводзілася братавай маёй бабцы, дык фактычна яна была мне бабкай у другім калене, але дзеля таго, што амаль цэлае мястэчка называла яе цёткай Юлькай, дык і я буду прытрымоўвацца гэтага назову.

Яна была майстрыхай на ўсе рукі. За недахопам кваліфікаваных акушэрак, а то і гледзячы на матэрыяльны бок справы, яна асіставала пры нараджэнні добрай паловы ўсіх местачковых дзяцей. Іншым абавязкам цёткі Юлькі было асіставаць, калі хтосьці з яе *абходу* — а ён быў даволі вялікі — пакідаў назаўсёды гэтую краіну слёзаў. І вось гэтым кандыдатам на нябожчыкаў толькі цётка Юлька ўкладала грамніцу ў халадзеючыя пальцы. Таксама яна зналася на дамовым лячэнні без дапамогі дактароў і аптэкарскіх лекаў, усялякія недамаганні яна лекавала простымі сродкамі, а ў большасці зёлкамі. Цікава, аднак, што яна не ў прыклад іншым дамовым лекарам даволі скептычна адносілася да заговораў ды іншых забабонаў. Яшчэ яна кастравала, ці, як у нас называлі, *выкладала* парасят, баранаў і нават пеўняў. Нарэшце яна была свайго роду аўтарытэтам у часе вяселляў, хрысцінаў ці пахавінаў і звязаных з гэтым абрадаў.

Выконваючы абавязкі акушэркі, цётка Юлька вельмі рэдка мела нейкія фаховыя камплікацыі*, а калі нешта і здаралася, то яна прадбачыла гэта загадзя і загадзя ж адсылала пацыентку да сапраўднага доктара ці акушэркі.

Каталічка паводле веравызнання, яна, не ў прыклад некаторым яе адзінаверцам, шанавала і праваслаўныя святкі, а святароў абодвух веравызнанняў называла *войчанькамі*, дадаючы для дакладнейшага акрэслення *рускі ці польскі*.

Маючы трох жанатых сыноў, яна, аднак, жыла асобна, бо любіла незалежнасць і не хацела, як сама гэта акрэслівала, «мяшаць у чужым гаршку». Яе паслугі людзям прыносілі ёй пэўныя матэрыяльныя карысці, і таму яна не вельмі аглядалася на ссыпку⁷⁹, якую ёй давалі сыны⁸⁰. Кожны год цётка Юлька

* Камплікацыя — складанасць, цяжкасць.

выкормлівала ладнага кабанчыка і мела зазвычай добрую карову. Дзеля гэтага мы, падшыванцы, часта ласаваліся цётчынымі цудоўнымі сырнікамі, білінамі і клёцкамі з душамаі⁸¹. Мяне чамусьці яна любіла (пэўна, дзеля майго калецтва) ці не больш за сваіх родных унукаў, якіх мела каля паўтара дзясятка. І не было выпадку, каб яна, пабачыўшы мяне, не паклікала ў хату і не пачаставала чымсь на праўду смачным. Адна толькі бяда: жартуючы, яна называла мяне *зяцёк*, што прыводзіла ў небывалае захапленне іншых яеных *сталаўнікоў*, а мяне даводзіла да чорнай роспачы. Колькі разоў я даваў сабе слова ўжо ніколі не зайсці ў яе хату, а то нават і на панадворак, але жаданне перакусіць чагосьці смачнага заўсёды перамагала.

Прычына, чаму цётка Юлька называла мяне зяцем, была наступная. Цётка мела дачку Маню — дзяўчыну сапраўды вельмі прыгожую. Тая, хоць перад замужжам жыла пры братах, але спала зазвычай у матчыным пакойчыку. І вось у Маню, якая даводзілася мне дваюраднай цёткай, я, маючы шэсць год, быў без памяці закаханы.

Прыходзячы ў іх пакойчык, я часта ўкрадам клаў на яе ложак кветку ці хоць які лісток. Думаю, Маня гэта заўважала, але ніколі не давала гэтага па сабе заўважыць, а толькі таямніча ўсміхалася. Найбольшай прыемнасцяй для мяне было, калі яна дазваляла часамі ў суботу, калі яна збіралася на вечарыну, сесці каля стала і прыглядацца, не спускаючы зроку, як яна адмысловымі абцужкамі, награванымі над лямпай, накручвае валасы. Тады я забываўся аб цэлым свеце і глядзеў толькі на яе. Часамі я нават не заўважаў, што яна ўжо скончыла свой занятак і, пасміхаючыся, глядзіць на мяне. Бывала, у такіх момантах яна дапускала нявінны, хоць для мяне крыўдны жарт: пабачыўшы, што я ўжо некалькі часінаў гляджу на яе, не спускаючы вачэй, яна гарэзліва праводзіла пальцам па маёй губе ніжэй носа і выцірала гэты палец, нібы ён быў мокры. Але трэба сказаць, яна ніколі гэтага не рабіла, калі яшчэ хтосьці быў у хаце. Праўда, я ніколі не зважаў на яе за зняважлівы жарт, хоць ён выдаваўся мне як удар нажом у маё шасцігадовае сэрца.

«Трагедыя» прыйшла крыху пазней, калі да яе пачаў сватацца Жэнька Лютынскі, які толькі што вярнуўся з вайны і жыў на нашай вуліцы адзін у хаце, якая засталася яму па смерці цёткі. Жэнька быў даволі прыстойны, прыгожы з аблічча, жыў на гаспадарцы, хоць і запушчанай, але атрымоўваў ад польскага ўраду інвалідскую рэнту, а да гэтага не толькі што добра граў на *баяне* (расейскі акардэон), але і вырабляў гэтыя баяны сам, прадаючы іх пазней за досыць вялікія грошы. Вышэй паказанае рабіла Жэньку салідным кавалерам, і дзяўчаты ліплі да яго як мухі да мёду. Тое ж, што Жэнька быў інвалідам (меў перабітую ніжэй калена нагу, якая ніколі не зраслася) і амаль кожнага дня п'яны, не рабіла на іх асаблівага ўражання. Дзякуючы сваёй прыгажосці Маня хутка перамагла іншых канкурэнтак. Што праўда, цётка Юлька спярша ўпіралася, але пад ціскам сыноў, якім хацелася збыць хутчэй з хаты сястру, дый самой Мані, якой імпанавалі Жэнька — прыгажун, а да гэтага яшчэ не абы-які музыкант, — урэшце пагадзілася. Толькі я сваім дзіцячым розумам і сэрцам прадчуваў, што Мані не чакаць дабра ад Жэнькі.

Праз пару тыдняў, калі ўжо амаль усё было гатова да вяселля, я даведаўся ад сваёй маці, што я і мой траюрадны брат Янка Юхноўскі будзем дружкамі і ў часе шлюбу ў касцэле будзем стаць адразу ж за маладымі, папярэдджаючы яшчэ некалькі пар дарослых дружбантаў. Я, ведама ж, катэгарычна адмовіўся, але маці сказала голасам, які не прадвяшчаў нічога добрага:

— А вось пабачым, як яно будзе!

У дзень вяселля мне загадалі адпаведна адзецца, і маці, узяўшы мяне за руку, павяла да Донькавых (так звалі сям'ю маладой, Юхноўскіх). Там мяне ўжо чакала шасцігадовая чарнавокая і чорнавалосая, як жучок, Туська з белай кветкай, якую яна мне прышпіліла да грудзей. Гэтага ўжо было зашмат! Я сарваў кветку, кінуў яе на зямлю і, абазваўшы ні ў чым не павінную Туську *паскудніцай*, пабег дадому і, забіўшыся ў запечак, даў волю слязам. За некалькі хвілін вярнуліся дадому маці і дзядзька, выцягнуўшы мяне з запечку, улілі мне добрую порцыю *гарачых* пры помачы дзядзькавай вайскавай дзягі і за-

гадалі вярнуцца назад, перапрасіць Туську і больш не рабіць падобных *цятраў*. Тады я, даведзены да роспачы, закрычэў:

— Ну добра, я перапрашу Туську, але што будзе, як гэты кавяля і п'яніца заб'е цёцю Маню?

Назваваючы Жэньку *кавялой*, я меў на ўвазе ягонае калецтва ды не мог і думаць, што за некалькі месяцаў і я буду такім самым калекам, як і ён. На гэтае маё разуманне мне адказалі, што я яшчэ замалы і каб не мяшаўся ў справы, якіх я не разумею і не павінен разумець. Пры гэтым настаўленні ледзь што не далажылі дадатковую порцыю гарачых. Воляй-няволяй, размазваючы бяссільныя слёзы, я быў змушаны выканаць тое, чаго ад мяне патрабавалі: вярнуцца на вяселле, а там — о, ганьба! — пацалаваць Туську. Што праўда, крыху пазней мы з ёй як бы ні ў чым не бывала стаялі, узяўшыся за рукі, у касцэле, а потым елі з аднаго куска вясельны каравай. Аднак нянавісьць да Жэнькі заставалася ў маім дзіцячым сэрцы яшчэ праз некалькі год.

Ужо пазней, калі я сам акалечыў нагу, мне часамі ўзбегала на думку, што гэта, пэўна, Бог пакараў мяне за тое, што я называў Жэньку кавялой.

Мае панурыя прадбачанні збыліся вельмі хутка, хоць і не ў поўнай меры: Жэнька не забіў Маню, але ўжо ў вельмі кароткім часе пасля вяселля пачаў даваць волю кулакам, галоўнае тады, калі вяртаўся з гулянку з сябрамі. А гулянкі гэтыя адбываліся вельмі часта таму, што, як я ўжо ўспамінаў, Жэнька заўсёды быў пры грашах. Таму бедная Маня хадзіла часта то з падбітым вокам, то з прыпухлым носам. І так цягнулася больш за год, пакуль у акцыю не ўвайшла цётка Юлька.

Аднаго суботняга вечара Жэнька адправіўся на звыклую п'янку. Нехта загадзя паведаміў цётцы Юльцы, якая прыйшла ў іх хату ды затаілася дзесь у запечку, маючы пад рукамі таўкач, якім таўкуць бульбу. Недзе каля паўночы Жэнька з'явіўся дамоў, але як на злосць не пачынаў ніякай авантуры і ўжо нават збіраўся класціся спаць. Тады Маня высунуўшы галаву з-пад коўдры запытала ў яго, чаго ён наагул вяртаецца дамоў, бо мог бы ўжо і начаваць там, дзе п'е. Не прызвычаены да такіх прывітанняў, Жэнька мігам сцягнуў з яе коўдру і пачаў дубасіць

кулакамі. Але цётка Юлька тут жа выскачыла з запечку са сваім таўкачом і справіла яму такую лазню, што ён праз некалькі наступных дзён не мог паказацца ў людзі. Мала таго, у дадатку яна яшчэ ўгаварыла Маню, каб тая зрабіла старанні перад уладамі аб тым, каб ягоную інвалідскую пенсію выплачвалі ёй, а не яму. Пасля некалькіх месяцаў улады пайшлі на ўступку і праўда — выплачвалі гэтыя грошы толькі ў прысутнасці іх абаіх. Не трэба і казаць, што Маня, не пытаючыся нават ягонай згоды, забірала грошы сабе. Хоць у тыя часы польскія маркі не былі вартыя амаль нічога, але хутка прыйшла валютная рэформа⁸², і Маня пачала даставаць больш як 100 злотых на месяц, так што праз пару год выбудавала даволі прыгожы домік, які заўсёды здавала ў арэнду польскім урадаўцам. Жэнька ж мусіў задаволіцца тымі даходамі, якія ён меў з вырабу баянаў, а таксама за гранне на вечарынах і вяселлях. Трэба дадаць, што, нягледзячы на гэтыя непаладкі, Лютынскія мелі аж шасцёра даволі ўдалых дзяцей.

Цётка Юлька, хоць асабліва не любіла плётак, але занадта іх і не высцерагалася, а калі ў іх было хоць крышачку праўды, дык не стыдалася паўтарыць іх нават у прысутнасці тых, каго яны датычылі, не аглядаючыся на тое, якія гэта будзе мець наступствы. З гэтай прычыны яна даволі часта ўпадала ў канфлікты з суседкамі. Асабліва не любілі яе жанчыны, якія заўсёды ахвотна пляткавалі аб іншых, але сябе выдавалі ледзь што не святымі.

Памерла цётка Юлька таксама, як і мая бабка, без асаблівых цярдзенняў, але гадоў хіба на дзесяць перажыўшы яе.

Моспядзі

Праз вуліцу ад Донькавых, г. зн. ад цёткі Юлькі, жыла цікавая сям'я Івашкевічаў па мянушцы Моспядзі — усяго пяцёра: дзве сястры і тры браты; найстарэйшаму з іх, Алёксу, было пад 80, а наймаладзейшаму, Ігналю, — за 60. Сярэднімі былі дзве сястры-блізнючкі — Юлька і Гануся, а крыху старэйшы за

* Наследкі — наступствы.

іх — Юзік, па мянушцы Медыцына. Гэтага дадатковая мянушка паходзіла ад таго, што ён у японскую вайну быў санітарам, а вярнуўшыся дамоў спрабаваў (зрэшты, без вялікіх поспехаў) лекаваць даверлівых суседзяў. Юльку ж і Ганусю дражнілі *На піражок*. Алёкса быў калісьці жанаты, але жонка ўцякла ад яго, не вытрымаўшы дзівацтваў ягоных братоў і сяспёр.

Моспядзі мелі ладны кавалак зямлі, але, нягледзячы на сваю старасць, ніколі не наймалі нікога дзеля дапамогі, а стараліся ўправіцца самі нават у касавіцу ці жніво — на пілыніцу. Дзеля гэтага яны былі хіба што найбольш запрацаванымі людзьмі ў мястэчку — ніхто не пачынаў працы ў полі раней за іх і ніхто не вяртаўся дадому пазней. Толькі адзін дзед Ярох, ды і то не заўсёды, перамагаў іх у працавітасці.

Трэба сказаць, працавала іх толькі чацвёрка, бо Алёкса быў ужо зусім старым, а наймаладзейшы, Ігналя, быў калекам з дзяцінства (меў прыкурчаную ў калене нагу) і дзеля гэтага не мог выконваць больш складаных сялянскіх працаў, як кашэнне, гаранне ды іншыя, а толькі даглядаў коней ды іншую жывёлу, якой, дарэчы сказаўшы, Моспядзі мелі больш ад суседзяў.

Колькі якой жывёлы яны мелі, ніхто дакладна не ведаў. Часта, прадаўшы жывёлку на мяса колькігадовага быка ці падцёлка, яны давалі яму магчымасць першы і апошні раз у жыцці глянуць на навакольны свет, бо ён, выгадаваны ў цёмным хляве, не бачыў нічога і нікога акрамя сваіх гаспадароў. Не трэба дадаваць, што, пабачыўшы святло і незнаёмых людзей, няшчасная жывёліна захоўвалася*, як дзікая, і бедныя жывёлы мелі сапраўдны клопат давесці яе да местачковай бойні.

Аднаго разу даволі вялікі і добра адкормлены бык, параніўшы рогам аднаго са сваіх пераследвальнікаў ды параскідаўшы на бакі двух іншых, сам ускочыў на калючы дрот, паламаў сабе нагу і разадраў чэрава, так што выкліканы паліцыянт быў змушаны яго застрэліць, каб далей не мучыўся.

Прычына, чаму Моспядзі гадавалі жывёлу запертую, была ў тым, што яны панічна баяліся розных уроцаў** і *благаго вока*.

* Захоўвацца — паводзіцца.

** Уроцы — сурокі.

Яны слепа верылі, што іхную жывёлу, а асабліва маладняк, могуць *счараваць* або і ненаўмысна пашкодзіць ёй, глянуўшы на яе з зайздрасцю. І вось гэтая іх вера і даводзіла да таго, што большасць сваёй жывёлы яны трымалі зіму і лета ў хлявах, што давала повед месацковым падшыванцам бясконца здэкавацца з іх. Напрыклад, адна з сясцёр, Юлька, гоніць на поле свіней, а гэтыя падшыванцы пачынаюць на голас іх лічыць і абавязкава налічаць больш, чым у сапраўднасці. Бедная жанчына не ведае, што рабіць са страху, бо гэтакае лічэнне, напэўна, пашкодзіць яе парасятам. Спачатку яна раіць сваім пераследвальнікам палічыць свае зубы, потым абзывае найгоршымі словамі, якія толькі былі ў лексіконе тагачасных нашых людзей, пасля просіць Бога паслаць на іх найгоршыя пошасці і нечуваныя хваробы, у канцы з ласкі просіць іх перастаць і не рабіць яе парасятам крыўды. І калі нічога не памагае, яна ўжывае апошняга сродку, які, на яе думку, можа ахараніць яе парасят ад уроцы: падымае спадніцу і паказвае рагатлівай зграі *адваротны бок медаля*.

Або ізноў жа Юзік едзе з поля, седзячы конна на сапраўды прыгожай кабыле, а дзвюх іншых трымаючы на поведзе. Ты ж самыя або і іншыя падшыванцы пачынаюць ні з таго, ні з сяго хваліць ягоных кабыл: якія яны сытыя і прыгожыя. Адзін з іх кажа:

— Ну паглядзіце вы на гэтую гнядую, ну проста лава!

— І не дзіва, — адказвае другі. — Дык ён жа корміць яе адным аўсом ды адборнай канюшынай.

— А ўначы апасвае чужыя ўзмежкі! — дадае трэці.

— Але гэта яму так не пройдзе, — умешваецца ў гаворку чацвёрты, — чужое можа пашкодзіць.

Гэтай апошняй заўвагі Юзік ужо не можа сцярапець. Ён сакаквае з кабылы, выломвае з найбліжэйшага плоту добры калок і гоніцца за падшыванцамі, якія, ведама ж, не чакаючы на развязку гульні, рассыпаюцца па вуліцы, як вераб'і перад каршуном. Насуліўшы ім розных пошасцяў і ўспомніўшы розныя правіны іхных бацькоў, а асабліва матак, Юзік ловіць сваіх кабыл, якія ў міжчасе разбрыліся па вуліцы, і адпраўляецца дадо-

му, плюючыся на ўсе староны і жагнаючыся, як перад нячыстай сілай.

Апрача лічэння і хвалення моспядзеўскай жывёлы, падшыванцы забаўляліся з імі і ў інакшы спосаб. Напрыклад, у адзін з цёмных восеньскіх вечароў, калі ў Моспядзіў ужо пагасне святло (а клаліся яны спаць зарання), гэтая ж дзетвара, падышоўшы пад іхнае вакно, стукала ў яго і змененым грубым і моцным голасам крычэла:

— *Co to jest do cholery jasnej! Czy wy nie wiecie, że jutro trzeciego maja?! Zaraz wywiesić chorągiew i po dwie świece na okno!**

Тым, хто не жыў у міжваеннай Польшчы, не лішнім будзе патлумачыць, што дзяржаўнае свята — угодкі Канстытуцыі 3 траўня — абыходзіліся там вельмі ўрачыста, а вечарам папярэдняга дня ўлады загадвалі ладзіць «ілюмінацыю» — асвятляць франтовыя вокны ў дамах свечкамі.

Перастрашаныя Моспядзі, не вельмі разбіраючыся, што «3 мая» не можа быць увосень, хуценька вывешвалі польскі сцяг і палілі на вокнах з недахопу свечак маленькія лямпачкі, так званыя *смаркачкі*.

Іншым, даволі такі непрыемным для Моспядзіў жартам было тое, што ўлетку, зазвычай у суботу вечарам, гэтыя малыя шкоднікі знімалі з плоту посцілкі і радзюжкі, якія Юлька з Ганусяй, памыўшы, вывешвалі сушыць, і завешвалі гэтымі посцілкамі ўсе вокны ў Моспядзіў. Тыя, як звычай, уставалі зранку, калі толькі пачынала віднецца, бо ў хаце ніколі не было гадзінніка. Напрацаваўшыся ў полі, яны былі здаволеныя, што так доўга не віднеецца на дварэ і яны могуць паляжаць даўжэй у пасцелях. Праз посцілкі святло амаль што не прабівалася ў хату, і так яны спалі да якой гадзіны 9-ай ці нават 10-ай, аж пакуль Ігналя не прыязджаў з начлегу. А ведама, што ў нядзелю коні не былі патрэбныя, то ён вельмі не спяшаўся ехаць далому і прыязджаў толькі тады, калі добра згаладаў. На гэтую хвіліну і чакалі тыя, хто пазавешваў вокны. Яны збіраліся на другой старане вуліцы і загадзя цешыліся з таго, якія *цятры* пачнуцца.

* Што гэта такое, халера ясная! Ці вы не ведаеце, што з'яўра трэціга траўня?! Зараз жа вывесіць харугву і па дзве свечкі на вакно! (польск.)

калі Ігналя пабудзіць сваіх братоў і сясцёр. І сапраўды гэта былі *ціятры*, калі ўсе Моспядзі ў даўгіх да пят кашулях насіліся па панадворку, праклінаючы сваіх ворагаў і адзін аднаго.

З бедным Ігналем аднаго разу таксама сталася бяда, якой ёй не мог забыцца праз даўжэйшы час. Хоць зазвычай падшыванцы дакучалі яму менш, чым іншым, хіба шкадуючы яго за ягонае калецтва. Але аднаго разу дасталася і яму. Як ведама, начлежнікі, у большасці хлопцы-падлеткі, карыстаючы з таго, што пад восень у садах пачынаюць даспяваць яблыкі, грушы, слівы, а ў гарадах падрастаюць гуркі, рэпа, — часта залазяць не ў сваё і ласуюцца чужым, не зважаючы на права ўласнасці; пагатове* і ночы ўжо робяцца даўжэйшымі, так што часу хапае на ўсё. Старэйшыя мужчыны, у якіх не было сыноў або ўнукаў адпаведнага веку і якія таму самі ездзілі на начлег, — былі заўсёды супроць такога дробнага зладзейства. Але не Ігналя! Тэй, наадварот, заўсёды сам падбухторваў іх, каб схадзілі ў здабычу.

— Тоісь-то, малыцы (*тоісь-то* — Ігналева прымаўка, якую ён вельмі часта паўтараў у размове, а *малыцамі* ў нас называлі хлопцаў), — казаў ён, — схадзіце ў здабычу, а я і вашых коней прыпільную, і бульбачкі вам напяку.

Прынёсшы здабычу, хлопцы добрасумленна дзяліліся ёй з Ігналем.

І вось аднаго разу, едучы на начлег, хлопцы заўважылі праз адчыненае ваконца на Моспядзевым гарышчы, што там, разложаныя на спецыяльных палічках, вяляцца сыры. Дык вось, неўспадзеўкі здабычай на гэты раз былі не яблыкі ці гуркі, але духмяныя, у меру падсушаныя, з бурштынавага колеру скарупкай** масла навокал, сыры. Ведама ж, і Ігналя дастаў сваю частку, асабліва не дапытваючыся, у каго гэтыя сыры прапалі. Ды каб і дапытваўся, то, напэўна, ніхто не сказаў бы яму праўды.

Ядучы гэты сыр, Ігналя хваліў яго і хлопцаў:

— Вось дык зухі вы, малыцы! Але ж і сыр! Вялы сыр. Відаць, добрая гаспадыня яго рабіла і не пашкадавала смятаны. Каб ёй добра было, дый вам малыцы, тоісь-то!

* Пагатове — балазе, добра што, тым больш.

** Скарупка — скарынка.

Праз пару дзён Юлька ці Гануся, панёсны на гарышча новую партыю сыроў, адкрыла крадзеж і нарабіла страшэннага вэрхалу. На скорую руку праведзенае даходжанне сярод сяброў сям'і выкрыла, што ў апошнім часе Ігналя быў страціўшы апетыт і мала еў за сталом. Гэты доказ быў папросту наклёнам на беднага Ігналю, бо ён пад'еў сыру толькі раз і дзеля гэтага не мог наесціся на некалькі дзён. Але, як кажуць, факты — рэч упартая, і як на злосць у часе асабістай рэвізіі, праведзенай на жаданне Юлькі, у кішэні Ігналевага каптана знайшлі сырныя крошкі. Гэтага было даволі, каб не толькі давесці Ігналеву віну, але яшчэ і прыпісаць яму іншую, што ён, ведама, не мог за кароткі час з'есці такой колькасці сыроў, дык відавочна прадаў іх або перадаў іх некаму іншаму. Колькі ён, бядак, ні прысягаў і ні заклінаўся аб сваёй нявіннасці, ніхто яму не паверыў. Самасудам і ўсёй сям'ёй Моспядзі так адлупцавалі яго, што праз пару тыдняў ён хадзіў з сінякамі пад вачыма і падрапаным тварам. Але фізічныя цяргенні былі нічым у параўнанні да маральных, бо сапраўдныя злачынцы яшчэ праз даўжэйшы час здзекаваліся з яго, нахабна пытаючыся, ці любіць ён вялы сыр. Аднак праз некаторы час усё забылася, і Ігналя як ні ў чым не бывала нагаворваў мальцаў на здабычу.

Сёння мы часта наракаем на сучасную моладзь за яе паводзіны і самавольства. Але калі мы звернемся памяццю на некалькі дзясяткаў год у мінулае, дык пабачым, што і тады моладзь была мала лепшай. А што б было, каб у тыя часы яна мела такія выгады, якія мае сучасная моладзь?

Ужо перад самай польска-нямецкай вайной Юзік, ломячы сямейныя законы, ажаніўся з маладзейшай ад сябе больш чым удвая дзяўчынай, Надзжай. Перабраўшыся ў сям'ю, Надзя адразу ж павяла свае парадкі, змяніла ўсё моспядзеўскае жыццё і сталася фактычнай гаспадыняй, нягледзячы на пратэсты Моспядзяў. Былі чуткі, што яна выманіла ў іх «панчоку золата», складанага ўсёй сям'ёй праз доўгія гады.

Яшчэ прыпамінаецца мне адно маленькае здарэнне, якое трапілася Алёксу ў нашай хаце. Тады за Алёксаву нязграбнасць атрымалі ў скуру мае сёстры і я.

Моспядзі даводзіліся далёкай раднёй маёй бабцы Крыстыне, і з гэтай прычыны Алёкса як найстарэйшы і, трэба прызнаць, найбольш паважны ў сям'і часамі прыходзіў у госці да яе, ці дакладней да нашай сям'і. Бабка Крыстына, будучы вельмі гасціннай, заўсёды частавала яго. І вось аднаго разу ён трапіў да нас якраз на вячэру. Вядома, запрасілі і яго. Пасля вячэры бабка падала на стол каву, а дзеля таго, што гэта было коратка пасля заканчэння вайны, дык былі цяжкасці з цукрам. Заміж цукру бабка падала ў малым сподку драбкі сахарыны. Сахарыну ўсе бралі пальцамі, але Алёкса, відавочна хочучы паказаць сваю выхаванасць, узяў мокрую лыжачку з кубка і пачаў у яе набіраць сахарыну. Укапаўшы з вялікай цяжкасцю пару драбкоў у лыжачку, ён не заўважыў, што на дно мокрай лыжачкі прыклеілася іх пэўна з дзесяць. І вось, калі ніхто са старэйшых не заўважыў гэтага, дык нам малым гэта было добра відаць, бо нашыя вочы былі амаль што на ўзроўні стала, і таму мы бачылі, як выглядае спод лыжачкі з прыклеенымі драбками сахарыны. Алёкса тымчасам размешваў іх у каве, а мы з нецярплівасцю чакалі, што будзе далей. Трэба сказаць, смак сённяшняй сахарыны далёка адбягае ад тагачаснай. Калі б сёння камусьці трапіўся такі выпадак, то ўсё-такі гэтую каву можна было б выпіць. Але не тады! Адным словам, Алёкса пасмакаваўшы гэтай кавы скрывіўся, як серада на пятніцу, а мы ўсе трое паднялі дружны рогат. Наследкаў не трэба было доўга чакаць, бо мы маланкава апынуліся ў кухні, дзе ў ход пайшла дзядзькава дзяга.

Цяжкія жыццёвыя абставіны ды раскулачванне, якое наступіла ў хуткім часе, за пару год звяло ў магілы ўсіх Моспядзяў. Засталася толькі Надзя з малым сыном, якому суседзі запярэчвалі Юзікава бацькоўства.

Мае дзядзькі

Канчаючы апісанне нашай вуліцы, я павінен успомніць таксама і маіх дзядзькоў — Уладзімера і Лявона Канановічаў, у доме якіх прайшлі мае дзіцячыя і юнацкія гады пасля смерці майго бацькі. Што праўда, яны не вызначаліся нічым асаблівым

сярод сваіх суседзяў, апрача таго, што мелі такую-сякую адукацыю і сапраўды здаровы сялянскі розум. Аж да канца Першай сусветнай вайны яны абодва працавалі на пошце, а пазней, ужо пры Польшчы, аселі на невялікай гаспадарцы — спадчыне па бацьку, а маім дзеду Базылю.

Дзякуючы прыродным здольнасцям і незвычайнай працавітасці яны жылі, у параўнанні з суседзямі, адносна добра, але паўтараю, што не цураліся ніякай працы ці занятку, які б памог ім лягчэй пражыць. Узімку яны рабілі колы і палазы, а таксама займаліся сталяркай. Улетку ж арандавалі або бралі ў запашку кавалкі зямлі ад іншых суседзяў. Адзін толькі дзед Ярох жыў больш заможна за іх. Калі ў 1930-х гадох граф уладзіў у сваім млыне электроўню, яны працавалі пры праводцы электрычнай лініі, а пасля — пры ўладжванні ўнутранай інсталяцыі ў дамох. Таксама заўсёды трымалі, аднаго прынамсі, *выязнога* каня і зараблялі, возячы вайскоўцаў з мясцовых казармаў КОП на чыгуначныя станцыі ў Глыбокім ці Палівачах. Высадзіўшы пасажыра на станцыі, яны заўсёды стараліся падшукаць іншага, каб не ехаць дадому паражняком, а калі гэта ім часамі не ўдавалася, прывозілі розныя тавары для мясцовых крамнікаў.

Так што, жывучы ў іхным доме, нашая сям'я ніколі не адчувала сапраўднай бяды ці асаблівых недахопаў. Яны клапаціліся аб нас, як аб родных дзецях. Асабліва добрым для нас быў старэйшы — Уладзімер, ці, як яго называлі ў сям'і, Валодзя. Калі я скалечыў нагу, то ён даглядаў мяне, як роднага сына і, не зважаючы на стомленасць пасля цяжкой сялянскай працы, праводзіў доўгія гадзіны пры маім ложку. Было нават дайшло да таго, што я, моцна схварэўшы і спешчаны ягонай да мяне ўвагай, не дазваляў нікому, уключаючы маці, паправіць мне пасцель ці падаць лекаства, але чакаў на яго. І такі стан трываў амаль чатыры гады. Будучы даволі прыстойным і маючы поспех у жанчын, ён не жаніўся аж да таго часу, пакуль мы [не] падраслі і, як кажуць, [не] сталі на ногі.

Дзядзька Валодзя меў сваю жыццёвую філасофію, якой сцісла прытрымоўваўся ў жыцці. Ён вельмі рэдка сварыўся ці

спрачаўся з суседзямі, стараючыся зрабіць так, каб ягоны апанент у канцы зразумеў, што ён не мае рацыі.

Некаторыя ягоныя жыццёвыя парады я памятаў праз усё жыццё і сёння ўпэўнены, што каб сцісла прытрымоўваўся іх, то, напэўна, у сваім жыцці здолеў бы пазбегнуць шмат якіх расчараванняў і непаводжанняў*.

Не буду апавядаць аб іх шырэй, успомню толькі пару. Гэта ягоныя жыццёвыя парады *на штодзень*. Між іншым ён заўсёды казаў:

— Не старайся ніколі пераспоруць дурнога, бо іншыя могуць падумаць, што ты дурнейшы за яго.

Або:

— Не ганяйся за вельмі прыгожымі дзяўчатамі — яны не для цябе. Застаў іх напраўду прыгожым і здаровым хлапцам, бо для цябе яны прынясуць толькі расчараванні.

Калі я хацеў купіць сабе штосьці з вопраткі ці абутку і пытаў ягонай парады, ён заўсёды радзіў, каб я не ганяўся за лішняй дзешавізнай, і казаў:

— Ніколі не купляй *барахла*. лепш пачакай і, сабраўшы больш грошай, купі штосьці лепшае. Дзешавізну застаў для багацейшых, бо яны могуць спраўляць сабе вопратку па некалькі разоў на год, а гэта недаступна для цябе. Дык купі сабе штосьці лепшае, каб хапіла на пару год.

Гарэлкі ён амаль што не піў. Калі ж гэта часамі здаралася з нейкай аказіі, то ён пазней стараўся, каб гэтага ніхто не заўважыў: не падымаў голасу, не аказваў збытняй** вясёласці і г.д. Адно, што ён сабе дазваляў у падобных выпадках, — гэта браў гітару, сядаў дзесьці ў непрыкметным кутку і граў чудаўных, ніколі не чуваных мелодыі.

Дзядзька Валодзя быў у мястэчку агульна шанаванай асобай, і яго часта выбіралі на розныя месцячковыя пасады, але з узгляду на прыроджаную скромнасць ён стараўся ад іх адмовіцца. Памятаю толькі, што ён быў праз даўжэйшы час царкоўным старастам, і хоць пры кожных выбарах стараўся адмовіцца ад

* Непаводжанне — няўдача.

** Збытні — залішні.

гэтага становішча, аднак парафіяне амаль што пад прымусам перавыбіралі яго на наступную кадэнцыю.

Пасля прыходу бальшавікоў у 1939 годзе ён ізноў быў вярнуўся да сваёй улюбёнай працы на пошце, але з прычыны дурных бальшавіцкіх *планаў і лімітаў* не знайшоў у ёй спадзяванага задавалення. У дадатку пасля прыходу немцаў у 1941 годзе яго былі абвінавачлі ў супрацоўніцтве з камуністамі і нават арыштавалі, але з браку хоць бы найменшых доказаў ягонай віны ў хуткім часе выпусцілі.

Памёр дзядзька Валодзя ў 1948 годзе, але ў маім сэрцы ягоная памяць застаецца да канца маіх дзён.

III

*Дзісенская вуліца. — Народны дом. — Суд. —
Трэфнае. — Пітныя ўстановы. — Айцец Язэп
Гармановіч. — Балаховічыха. — Касцельная вуліца. Два
Людвікі. — Босы ды Кум. — Тры-Пуды-Галава. Кушняры.
Пан Жаба. — Млынская вуліца. — Врублеўскія. —
Гэрцыкавы гусі. — На рацэ Мнюце. — Прудавік
і здані. — Маставая вуліца. — Мотка. — Мае сябры. —
Жыдоўскі магільнік. — «Радзіва». — Жынгелёва вулка. —
Валачобнікі. — Тумалёнкава вулка*

Дзісенская вуліца

Дзісенская вуліца была галоўнай вуліцай у Лужках дзеля таго, што дамы на ёй былі нейк больш прыгажэйшыя, ды і таму, што вяла яна ў павятовы горад Дзісну. Што праўда, пасля ўсталявання польска-савецкай мяжы павятовым горадам Дзісна засталася толькі з назову, бо з прычыны яе становішча на самай савецкай граніцы ўсе павятовыя ўрады і ўстановы знаходзіліся ў Глыбокім, аднак Дзісна была Дзісной.

На Дзісенскай вуліцы знаходзіліся ўсе важнейшыя месцачковыя ўстановы: пошта, праз пэўны час — паліцыя (пазней перанесеныя на Касцельную), шпіталь, чамусьці зачынены

польскімі ўладамі ў канцы 1920-х. На Дзісенскую вуліцу адным канцом выходзіў Народны дом (называны палякамі *Людowym*), а супраць яго быў суд. Далей ішлі: рэстаран-бар «Подъ букетомъ», рэстаран-піўная Сцяпана Мяцеліцы «Варшавянка», адна з не шматлікіх у мястэчку хрысціянскіх крамаў, а ў дадатак не найгоршая — крама Рудака. Да Дзісенскай вуліцы таксама даходзіў адным бокам — на працягу нейкіх 200—250 метраў — вялікі ксяндзоўскі сад, у глыбі якога стаяў даволі прыгожы дамок — клябанія. Аб клябаніі, або, дакладней, аб тым, хто ў пэўным часе жыў там, аб а. Язэпу Гармановічу⁸³ — у жыхароў мястэчка засталіся вельмі прыемныя ўспаміны, але аб гэтым пазней. Нарэшце на самым канцы вуліцы пры выхадзе яе на дзісенскі гасцінец, высаджаны векавымі бярозамі, знаходзіўся каталіцкі магільнік.

Гэты магільнік быў значна пабольшаны ў часе і хутка пасля польска-бальшавіцкае вайны, калі палякі залажылі на паўночна-ўсходнім яго баку вайсковы магільнік, на якім было больш за 200 магіл.

Народны дом

Народны дом быў пабудаваны мясцовай адміністрацыяй у 1930-я гады. Гісторыя яго пабудовы даволі цікавая, так што я хацеў бы на ёй крыху затрымацца. Нягледзячы на тое, што войты павінны былі ўзначальваць «самаўрадавыя» ўстановы^{*}, іх прызначала старства. Гэтыя прысланыя людзі не ўмелі, не дбалі ды і не хацелі дбаць аб гміннай гаспадарцы. А нават калі б яны і хацелі штосьці добрае рабіць, то ў іх не хапала на гэта ані розуму, ані кваліфікацыі. Прычынай, чаму яны апыналіся на гэтым як-ніяк паплатным^{**} становішчы, былі іхныя (зрэшты, вельмі няпэўныя) «ваенныя заслугі», а найчасцей — сваяцтва ці сяброўскія павязанні з мала за іх лепшымі павятовымі старастамі або нават і ваяводамі.

* Самаўрадавыя ўстановы — установы самакіравання.

** Паплатны — прыбытковы.

Вось адзін з гэткіх гора-войтаў задумаў будаваць школу ў засценку Ізабэліна. Можа б хто падумаў, што ў гэтым засценку жыло шмат дзяцей або паблізу былі іншыя населеныя пункты, у якіх жылі дзеці школьнага ўзросту. Нічога падобнага! Што праўда, за якія тры кіламетры на поўдзень ад Ізабэліна была даволі вялікая вёска Рубашкі, а за кіламетры чатыры на паўднёвы ўсход маскоўская (стараверская) вёска Кушлева. Але вучні з гэтых вёсак не маглі наведваць ізабэлінскай школы з тэй простаю прычыны, што іх ад Ізабэліна аддзяляла непраходнае балота, якое замярзала толькі ў самыя суровыя зімы. У дадатку стараверы пагаджаліся плаціць грашовыя кары або адседжваць у гмінным арышце, абы толькі не пасылаць дзяцей у *ерэціцкую* школу. Так што вучні з Рубашак і пасля пабудавання школы хадзілі і надалей у адлеглае за шэсць кіламетраў Парэчча, а дзеці з Кушлева не хадзілі нікуды. Праўда, недалёка на паўночны захад ад Ізабэліна быў яшчэ адзін засценак з пераважна каталіцкім насельніцтвам — Кузьмічова⁸⁴, і адтуль да школы можна было дабрацца па сушы, але ўсіх вучняў у Кузьмічове можна было палічыць па пальцах.

Паміма ўсяго школа ў Ізабэліне была пабудаваная. Дый яшчэ не абы-якая, праўда, драўляная, але двухпавярховая, з вялікімі вокнамі, кафлянымі печамі, пад дахам з чырвонай бляхі. Унізе было некалькі класных пакояў, а на паверсе — памяшканні для настаўнікаў. Але так гэтая школа і прастаяла амаль пустая праз пару навучальных год, а калі нейкім цудам нарэшце войтам стаў мясцовы чалавек, Мяцеліца, ён настаяў на тым, каб гэтую школу разабралі, перавезлі ў Лужкі і пабудавалі з яе Народны дом.

Яшчэ адзін цікавы факт: жыхары Ізабэліна прысягалі, што калі школа была на месцы, то ў ёй страшыла, ці, як у нас казалі, *здаваліся страхі*. Тое ж самае пацвярджаў (можа, працягваючы традыцыю) і вяртаўнік Народнага дому ў Лужках. Ніхто гэтаму моцна не верыў, але калі гэта праўда, то хіба так адзываліся сялянскія грошы, заробленыя крывавымі мазалямі і легкадумна марнаваныя ўсялякімі прыблудамі з Пазнаншчыны ці іншых мазоўшаў.

Як бы там ні было, але Лужкі здабыліся на свой Народны дом. У ім на нізе змяшчаліся: даволі вялікая, на 200—250 асобаў, тэатральная зала са сцэнай; пакой, у якім наладжваўся ў часе розных імпрэзаў і баляў буфет; далей пакой, дзе адбываліся розныя нарады, курсы і лекцыі, і ўрэшце невялікая кухня. На паверсе было некалькі пакояў, у якіх жылі настаўнікі з памешчанай побач пачатковай школы.

У тэатральнай зале найчасцей адбываліся ўсялякія пастаноўкі і танцавальныя вечарыны, ці, як казалі палякі, *забавы*, ладжаныя рознымі арганізацыямі. Часамі паказвалі таксама тэатральныя пастаноўкі, а пазней у панядзелкі дэманстраваліся фільмы. Іх паказваў глыбоцкі кінатэатр «*Polonia*», які пару год пазней замяніла кіно «*Corso*». Перад кожным сеансам апаратура прывозілася з Глыбокага і ўстанаўлялася ў спецыяльнай прыбудовы ў канцы тэатральнай залы. Адразу ж пасля заканчэння сеансу яна ізноў ладавалася на фурманку і адпраўлялася ў Глыбокае. Дзеля гэтага ў глыбокім кіно «*Corso*» было ў панядзелкі зачынена.

Наведваць гэтыя імпрэзы я меў змогу вельмі рэдка, бо ў кішэні звычайна — апрача алавіка, некалькіх недакуркаў ды часамі і дзіркі — не было больш нічога.

Усе, хто памятае кіно ў Народным доме, хіба памятае і *Максімаву лаўку*. Чаму яна называлася *Максімавай*, я пастараюся кароценька расказаць.

Уласнік кіно «*Polonia*» зрабіў умову з гмінай, што ён будзе паказваць фільмы кожнага тыдня. Ведама, што пры падпісанні ўмовы ён уплаціў адпаведны задатак з тым, што зала будзе гатова на паказаны тэрмін. Урачыстае адкрыццё сезону мела адбыцца на працягу трох дзён: у суботу, нядзелю і панядзелак. Таму зала, паводле ўмовы, павінна была быць закончанай на акрэслены, як бы па-сённяшняму кажучы, канцатыдзень*. Яшчэ раніцай у суботу сталяры пад наглядам старога Максіма сканчалі неабходныя дэталі ў тэатральнай зале. Уласнік кіно паляк Хмялеўскі з задаваленнем паціраў рукі, спадзеючыся мець поўную залу глядачоў. Бо і не жарты! Ужо за якіх дзён дзесяць

* Канцатыдзень — канец тыдня, ўікенд.

перад гэтай суботай парасклеівання па ўсіх вуліцах мястэчка афішы абвяшчалі жыхарам, што іх спаткала шчасце пабачыць сенсацийны і незабыўны фільм «Тарзан — уладар джунгляў», а ў дадатак яшчэ і другі, на якім мелі быць паказаныя танцоркі з амерыканскага гораду Атлантык-Сіці.

І вось як зала была ўжо гатова і да пачатку сеансу застава-лася некалькі гадзін, здарылася неспадбачаная няўвязка. Ка-лі ўстанавілі апаратуру ў прыбудовы, аказалася, што акенца, прызначанае для рэфлектара, прасечана пад няправільным кутом, і дзеля гэтага святло ад апарата падае не на экран, але дзесь у куток пад самым сталаваннем. Аказалася, што трэба вы-разаць у сцяне новыя акенцы, а часу заставаўся не ахці што. Неадкладна выклікалі Максіма, і ў выніку кароткіх перагавораў ён пагадзіўся прарэзаць новае акенца, але не ручаўся скончыць працу на час, бо выявілася, што таксама трэба змяніць і ўзровень падлогі ў прыбудовы. Тады Хмялеўскі паабяцаў Максіму і яго-ным памагатым пару літровкаў *40-працэнтнай* і каўбасу ад немца Мільвіца — найлепшага ў Лужках каўбасніка, а таксама дармовы ўступ у кіно — абы толькі ўсё выканалі на час. І яны пастараліся так, што яшчэ за паўгадзіны перад пачаткам сеансу яны ўжо мелі падвечорак — выпівалі сабе па чарцы і закусвалі.

Тымчасам публіка запоўніла залу. Перад самым пачаткам добра выпіўшага Максіма і ягоных хлопцаў Хмялеўскі з мілай усмешкай ветліва пасадзіў на найдаражэйшых месцах, г.зн. у апошніх радок. Максіму, ведама ж, не вельмі спадабалася, што местачковая басота і падшыванцы сядзяць у першых ра-дох, а ён, паважны майстра, недзе паназаддзі. Тое, што каля яго сядзелі нейкія афіцэры, паны і панюсі, не рабіла на яго ніякага ўражання. Калі стушылі святло, ён, забурчэўшы не-шта сабе пад нос аб ашуканстве, пачаў упоцёмку прабірацца да першых радоў. Не зважаючы на пратэсты тых, каго ён штоўхаў або каму наступаў на ногі, Максім нарэшце дабраўся да першай лаўкі, якую ад экрану аддзяляла толькі пара метраў. Ён умясціўся на ёй, пры гэтым не вельмі ветліва падцясніўшы 10-грашовую і столькі-ж-гадовую публіку, і з задаваленнем пачаў глядзець кіно.

Можа б усё і скончылася на гэтай Максімавай вандроўцы, калі б на экране не з'явіліся тыя ведамыя танцоркі з амерыканскага гораду Атлантык-Сіці. Вось тут і пачалося! Няведама, што больш падзейнічала на Максіма, ці выпітая *40-працэнтная*, ці ножкі танцорак, якія матляліся ў яго перад вачыма, але ён зусім страціў галаву: ускочыў на лаўку і пачаў разводзіць рукамі па экране, стараючыся злавіць гэтых прыгажунь. Гэтага было ўжо зашмат, і ўся зала пачала голасна выяўляць незадавальненне з Максімавай эквілібрыстыкі. Тут жа як з-пад зямлі вырас рослы паліцыянт Пэльц, які, спрытна схапіўшы таксама не заморка Максіма адной рукой за каўнер, а другой за порткі ніжэй паясніцы, хуценька павалок таго да выхаду. Усё пайшло даволі спраўна, хоць і Максім таксама быў нязломак, толькі што, выходзячы (не можна сказаць, што па сваёй волі) праз дзверы на калідор, ён даволі-такі моцна грывнуў галавой аб вушак, уласнаручна ўстаўлены пару тыдняў перад гэтым. Ужо ў калідоры ён даў выраз свайму незадавальненню, абзываючы вельмі папулярнымі словамі (якія прыйшлі да нас ад усходніх братоў) Хмялеўскага, Пэльца і ўсіх тых, хто ходзіць у гэтыя *дурныя ціятры*, пасля чаго як ні ў чым не бывала адправіўся дамоў у недалёкую вёску Пўтраніцу, адкуль ён і паходзіў.

Максімава лаўка засталася ведамай для ўсіх наведвальнікаў кіно, і калі на якойсь вельмі ўжо папулярны фільм не хапала білетаў, дык касірка-жыдовачка нясмела прапаноўвала:

— А можа на Максімаву лаўку?

Акрамя кіно, танцаў ды іншых імпрэзаў, уключаючы ўрадавыя акадэміі, за пару год перад Другой сусветнай вайной местачкоўцы мелі нагоду аглядаць на сцэне Народнага дому сапраўды мастацкія, беручы пад увагу местачковыя варункі, спектаклі ўкраінскага вандроўнага тэатру Тэадоры Рудэнко.

Нягледзячы на адносна невялікую сцэну, а таксама малы пакойчык за кулісамі, дзе адразу маглі змясціцца толькі некалькі чалавек, артысты гэтага тэатру здолелі паставіць такія рэчы, як аперэты «Запарожац за Дунаем»⁸⁵, «Наталка Полтавка»⁸⁶ або апрацаваныя для сцэны захапляльныя, зразумелыя таксама для беларускага гледача творы Гоголя: «Вій», «Майская ноч, або

Утопленица», «Ноч перад Калядамі» ды іншыя. Падобна, найлепшай іх пастаноўкай быў «Тарас Бульба» таго ж Гогаля, але дзе-ля выразнага антыпольскага характару гэтай п'есы кіраўніцтва тэатру ніколі не змагло атрымаць дазволу на яе паказ. Для жыдоўскіх глядачоў яны мелі ў запасе «Мірэлэ Эфрос» Шолам-Алэйхэма і яшчэ пару рэчаў, назовы якіх не ўтрымаліся ў маёй памяці. На працягу некалькіх тыдняў перабывання гэтага тэатру ў Лужках зала Народнага дому была заўсёды перапоўненая, а некаторыя аматары тэатру, да якіх, прызнацца, належаў і я, адмаўлялі сабе ў найбольш неабходных рэчах, а часамі нават залазілі ў даўгі, абы толькі не прапусціць ніводнага спектаклю.

Наагул з Народным домам у мяне звязана шмат успамінаў — лепшых і горшых. Лепшых — як толькі што сказанае, а горшых — у тым сэнсе, што нагадваюць няспоўненыя надзеі і мары. Як сёння памятаю зырка асветленую залу, гукі аркестру, танцуюць пары, а ў мяне, як на злосць, паміма колькіразовых падлікаў, бразгацця 20- і 10-грашовікі, якіх не набярэцца і на поўную залатоўку*. Або яшчэ горшая сітуацыя: у запросінах стаіць выразна «вечаровыя ўборы», а тут чалавек мае адзіны, і то даволі паджылага веку гарнітур, а да таго яшчэ шэрага колеру, і кашулю (собіла ж такую купіць) у нейкія паскі. І трэба ж таго няшчасця, што на апошняй вечарыне Марыся ці іншая Гануся шчыра ці няшчыра запэўнівала мяне, што нібы, нягледзячы на скаленчаную нагу, я танцую лепш за іншых здаровых. Адным словам, зусім «файна». Ізноў жа ў панядзелак, судзячы па афішах, будзе высветлены сенсацийны фільм з Грэтай Гарбо⁸⁷ ў галоўнай ролі. Як бы прыемна было запрасіць на яго тую Марысю ці Ганусю. Але ізноў праклятая няпоўная залатоўка!

Суд

Насупраць Народнага дому, у Мураванцы, змяшчаўся мясцовы суд. Зала судовых паседжанняў была ў глыбі будынку, але канцылярыя сваімі вокнамі выходзіла на Дзісенскую вуліцу. І пад адным з гэтых вакон меў сваё месца сакратар суда

* Залатоўка — злоты.

Адамовіч — выснены ў снах-марах ідэал мясцовых дзяўчат. І трэба прызнаць, што прыгажэйшага за яго хлопца не было хіба ў цэлым павеце, а можа і ваяводстве. Але вось бяда — ён не звяртаў амаль ніякай увагі на аматарак рамансаў*, і Лёня Катушонак, якая працавала з ім, апавядала ўсім (між іншым пад вялікім сакрэтам), што ён у адносінах да дзяўчат *палена-паленам*. Але гэтая яе апінія не змяншала сімпатыі дзяўчат да яго, і ўсе яны: прыгожыя, менш прыгожыя і зусім брыдкія, хрысціянкі і жыдовачкі — лічылі пунктам свайго гонару хоць раз на тыдзень прайсціся пад вокнамі суда спецыяльнай плаўнай паходкай, з паднятымі ў неба вачыма, і то без розніцы, ці там тырчэў нованароджаны маладзічок, свяціла сонцейка, імжыў дожджык ці церушыў сняжок. (Не сцвярджаю гэтага з пэўнасцю, але я недзе чуў, што жонка адваката Урбановіча, падобна, дасягнула свайго і без шпацыраў пад вокнамі суда).

Другой, так сказаць, фігурай у судзе пасля Адамовіча быў вартаўнік ці, як казалі палякі, *возьны*. Гэтую пасаду ў Лужках усе называлі *коззі дырэктар*. І то не *казіны*, але *коззі*. Мянушка гэтая, па-мойму, расшыфроўвалася вельмі проста: *возьны* было папросту збеларушчана на *коззі*, ну а *дырэктар* дабаўлялася хіба для большай павагі. Тытул паслядоўна перадаваўся ў спадчыну чарговаму наступніку — ад аднаго *возьнага* другому. Да абавязкаў *коззяга дырэктара* належала не толькі даглядаць за чысцінёй і парадкам у судовым будынку, але таксама асіставаць у часе судовых працэсаў, выклікаць у залу патрэбных сведак і да таго пад. Часамі яму трэба было ўжываць свайго аўтарытэту, а нават і сілы пры выдаленні з залы непажаданых асобаў, дзея гэтага ён пры выкананні службовых абавязкаў апранаў чорную, падобную да паліцыйнай уніформу і для большай важнасці да боку прычэпліваў пісталет; праўда, хадзілі плёткі, што гэта была толькі пустая кабура. Як дзяржаўны ўрадавец, ён займаў у местачковым грамадстве далёка не апошняе месца.

За маіх часоў *коззім дырэктарам* быў Стэфан Нядзельскі, даволі прыстойны хлапец. Мясцовыя плеткары цвердзілі, што ён быў пабочным сынам суддзі ці, можа, вышэйшага судова-

* Раманс — тут: любоўны раман.

га ўрадаўца і дзеля гэтага атрымаў такую зайздросную пасаду настала. Ён хоць афіцыйна і не пацвярджаў сваёй беларускай нацыянальнасці, але і не запярэваў ёй і па-за судом гаварыў на чысцюсенькай беларускай мове, нават і ў судзе часамі дапамагаў дзядзькам, якія не зусім разумелі па-польску. Затое ягоныя маці і сястра — чорненькая, як жучок, прыгожанькая Марыся — лічылі сябе чыстакроўнымі полькамі і заўсёды гэта падкрэслівалі. Але гэта, між іншым, не перашкаджала ягонай маці гаварыць на такім польска-беларускім жаргоне, што яго, напэўна, не пастыдалася б і *цётка Альбінова* — персанаж з віленскага радыё, у асобе якой палякі падсмейвалі беларусаў.

Коззі дырэктар быў хлапцом таварыскім і хадзіў на ўсе вечарыны, якія адбываліся ў мястэчку, а нават у бліжэйшых вёсках, што мясцовыя дамарослыя палякі лічылі для сябе табу. На вечарынах ён часта фундаваў выпіўку для сваіх сяброў, і дзеля гэтага «сяброў» у яго ніколі не бракавала. Аднак шмат хто з іх задумваўся, як гэта ён можа на сваю заработкавую плату, няхай сабе і дзяржаўную, утрымаць маці і сястру, прычым апошняя была заўсёды апранутая з шыкам — так, што ёй зайздросцілі мясцовыя модніцы, — і прынамсі раз на пару тыдняў выдаваць па пару дзясяткаў злотых на папойкі. Выясненне гэтай справы прыйшло пазней.

Справа ў тым, што старая Нядзельская мела пэўныя ашчаднасці ў залатых царскіх рублях, перахоўваных у толькі ёй вядомым патаемным месцы. Будучы жанчынай непісьменнай, яна толькі час ад часу правярала колькасць манетаў на лік і цешылася з выніку інвентарызацыі, бо лік манетаў заўсёды згаджаўся. Але хіба няма на свеце тайніцы, якая б раней ці пазней не сталася ведамай іншым. Вось і аб гэтай матчынай схованцы даведаўся Стэфан, а будучы хлопцам недурным, ён пачаў праводзіць інвентарызацыю на свой лад, заменяючы манеты большай вартасці на дзешавейшыя: спярша 25-рублёвыя на 15-ці, пазней на 10-ці, і калі ў мястэчку ці панчосе засталіся адны пяцёркі і не было чаго выменьваць, ён адважыўся браць па адной без ніякай замены. І вось пры чарговым падліку Нядзельская хутка агледзелася і была

спачатку нарабіла вэрхалу, але пазней адумалася, што гэтым справы не палепшыш, а толькі можаш пагоршыць Стэфану кар’еру, а гэта можа адбіцца на дабрабыце ўсёй сям’і, і старалася гэтую справу затушаваць. Аднак Марыся была менш стрыманай, і таму хутка аб усім даведалася Стэфанава начальства.

Некалькі тыдняў пазней сям’я Нядзельскіх выехала ў няведамы кірунку, а на месца Стэфана прыслалі новага *коззяга дырэктара* — чалавека ўжо ў старэйшым веку і вельмі панурага характару, які дабыў на гэтым становішчы аж да прыходу бальшавікоў. У часе першага вывазу⁸⁸, 14 лютага 1940 года, разам з тысячамі іншых палякаў і беларусаў ён паехаў у Котлас⁸⁹ ці іншую гіблую мясціну *необъятной*.

Часамі, маючы вольны час, я цікавіўся пайсці ў суд і паслухаць усялякіх спраў, як цывільных, так і дробнакрымінальных. Гаворачы пра дробнакрымінальныя справы, я маю на ўвазе такія, якія падлягалі гродскаму суду: крадзяжы, бойкі ці справы за абразу або інакшую знявагу (больш паважныя справы, як забойствы, разбіраліся ўжо акружным судом у Глыбокім). Некаторыя з гэтых справаў яшчэ да сёння захаваліся ў маёй памяці. Напрыклад, прыпамінаецца вялікае здзіўленне асуджанага за знявагу былога жыхара Пецяўбургу Уладзімера Крыўкі, калі суддзя пабачыў злачынства ў тым, што ён пяшчотна назваў прыгожую дачку суседа *простытутчай*, бо, паводле Крыўкавых слоў, так называлі ў тым жа Пецяўбурзе вельмі прыгожых і добра апранутых дзяўчат.

Суд быў адзінай урадавай установай, дзе афіцыйна дазвалялася гаварыць па-беларуску тым, хто не ў дастатковай ступені валодаў польскай мовай. Таму дыялогі, якія вяліся паміж суддзёй і абвінавачаным, абвінавальнікам або сведкамі на дзвюх мовах, таксама былі вельмі цікавымі.

Вось адна цётка выступае як сведка ў справе бойкі паміж суседзямі і, пакуль пачаць фармальныя допыты, суддзя задае ёй пытанне:

— *Świadek była karana sądowo?**

* Сведка, ці каралі вас у судовым парадку? (польск.)

— Не, паночку, — хуценька адказвае цётка. — Хто ж там мяне караў бы! Я ж ніколі нікому вады не замуціла. Ці ж я такая, як гэна вунь плётка Праксэда? Дык за што ж мяне караць, панок, міленькі?

Суддзя тымчасам углядаецца ў паперы перад сабой і кажа:

— *Niech świadek dobrze pomyśli, a może kiedyś i była karana, bo ja tu tam wszystko zapisane*.

Цётка чырванее на твары і сапраўды прыпамінае сабе, што свайго часу была караная судом.

— *Za co?*^{**} — цікавіцца суддзя.

— Ах, паночку міленькі! Тут папросту няма чаго і гаварыць, адным словам, бабскае непаразуменне дый годзе, курак пакрала ў суседняй вёсцы.

Суддзя відавочна злуецца і ўжо павышаным голасам пытае далей:

— *Ile kur skradła?*^{***}

— Шэсць, паночку.

— *Ile miesięcy dostałaś?*^{****} — крычыць суддзя.

— Шэсць месяцаў, паночку, але дальбог несправядліва! Бо якія там куры былі — адно няшчасце, скажу табе, паночку залаценькі! Дзве ліліся^{****}, адна шурпатая^{*****}, адна з перабітай нагой, а дзве дык зранку да вечара крычэлі немым голасам, як петухі. Добра, што яшчэ я ў пару схамянулася дый паспела паскручваць галовы, а то, крый Божа, маглі б яшчэ якога няшчасця наклікаць.

Хоць і чырвоны ад злосці, але рагочучы з усёй залай, суддзя адхіляе сведку — на яе вялікае здзіўленне.

Ведама, што найбольшую цікаvasць у глядачоў, падобных да мяне, выклікалі справы аб аліментах, але перад іх пачаткам, за

* Няхай сведка добра падумас, можа, некалі і каралі, бо ў мяне тут усё запісана (польск.).

** За што? (польск.)

*** Колькі курэй ты ўкрала? (польск.)

**** Колькі месяцаў ты атрымала? (польск.)

***** Кура лісца, г.зн. нясецца яйкамі без шкарлупіння.

Шурпатая — тут: натапыраная, са стаячымі пёркамі, што лічылася для куры кепскім.

малымі хіба выключэннямі, суддзя загадваў *коззям у дырэктару* ачысціць залу ад глядачоў, што тэй дакладна і выконваў.

Прызнаюся, што і мне выпала — дый то два разы — выступаць у судзе. Першы раз у ролі абвінавачанага, а другі — сведкі. Мож падацца дзіўным, але маё першае выступленне было для мяне шмат прыемнейшым за другое. А чаму гэтак сталася, паспрабую расказаць.

Хтосьці з местачкоўцаў (здаецца, ці не ўспамінаны ўжо Ігнат Крыўка, Буры) у часе рамонту мясцовага касцёлу знайшоў быў у падзямеллі старую нападзбуцвелую грамату, выданую местачкоўцам продкамі графа Плятэра. Са зместу дакументу было відаць, што ён даваў прывілей выпасу жывёлы на панскім свежым, не старэйшым за 10 дзён, іржышчы. Чаму, за якія заслугі гэты прывілей быў выдадзены, сёння ўжо не памятаю; досыць таго, што выдаваўся ён «па вечныя часы мяшчанам і іх нашчадкам». Калі гэта дайшло да шырэйшага ведама, дык у найбліжэйшую нядзелю, пасля Багаслужбы ў святых, на рынку адбыўся даволі людны і шумны сход, дзе вырашылі неадкладна, назаўтрае ж выкарыстаць гэты прывілей, балазе панскія парабкі толькі што закончылі прыбіраць з поля жыта і пшаніцу.

З прычыны адлегласці графскага іржышча ад местачковых палеткаў кароў прагнаць на яго было нельга, дык дзеля гэтага вырашылі ехаць туды з коньмі на начлег. Ізноў жа прывілей прывілеем, але кожнаму было ясна, што ў разе чаго польскае права не стане па старане местачкоўцаў. Таму ў гэты вечар на начлег выехала дзетвара, найстарэйшаму з якой не было і поўных 17 год. Рабілася гэта з таго разліку, што, маўляў, судзіць дзяцей, як дарослых, не будуць, а калі і будуць, то толькі за выпас на чужым полі, а старэйшым могуць прыпісаць камунізм.

Спачатку ўсё ішло гладка. Графскія парабкі і цівуны толькі прыглядаліся здалёку, як з паўсотні хлапцоў-падросткаў з песнямі і жартамі рушылі грамадой, каб пакарміць крыху лепш сваіх адвечных кармільцаў. Ніхто нават не сказаў благога слова. Прыехаўшы на месца, мы папуталі коні, разлажылі вогнішча, напаялі бульбы (хто яе меў) і пасля жартаўлівых пагрозаў у тую старану, дзе ляжаў панскі маёнтak, улегліся

спаць. Праз якуюсь, аднак, гадзіну ці паўтары нас разбудзілі нейкія несамавітыя гукі, якія даносіліся з тэй стараны, дзе пасвіліся коні. Ускочыўшы на ногі, мы пабачылі, што нейкія людзі, чалавек 30, акружылі нашых коней і гоняць іх, нават не распутаных, у старану маёнтку. Мы, ведама, кінуліся, каб гэтаму перашкодзіць, але аказалася, што наша вогнішча абкружылі дзясятка або і больш паліцыянтаў са стрэльбамі, гатовымі да стрэлу. Сярод іх палова была зусім нам незнаёмая, з чаго вынікала, што паліцыя была ўжо загадзя прыгатаваная і ведала аб нашай эскападзе і выклікала сабе дапамогу з суседніх пастарункаў. Ззаду за паліцыяй блішчэлі *ажэлкі* і шарэлі злёнёныя ўніформы жаўнераў мясцовага аддзелу КОП. Вось табе і грамата, вось табе і прывілей!

Паліцыянты загадалі нам сесці на зямлю і сашчапіць рукі на карках, пасля чаго пачалі допыты. Пыталі імя і прозвішча, адрас і чаго аказаўся тутак на графскім полі. Таму, што я сядзеў з самага краю і найбліжэй да таго паліцыянта, які вёў допыты, дык ён і звярнуўся да мяне першага. Я адказаў па парадку імя і адрас, а на пытанне, чаго прыехаў сюды, не даваў ніякага адказу. Паліцыянт замахнуўся на мяне гумовай палкай, але не ўдарыў і пачаў пытаць наступнага — майго сваяка і аднагодка Янку Юхноўскага, які сядзеў каля мяне. Тэй таксама адказаў толькі на першыя два пытанні, але на гэтым допыт і закончыўся, бо адважнейшы ад нас усіх 16-гадовы Стась Воўк крыкнуў:

— Чаго вы да нас прычапіліся?! Вы маеце нашых коні і па іх заўтра прыйдуць нашыя бацькі, ад іх і даведаецца нашых прозвішчаў. — Далей, ужо звяртаючыся да нас: — Малыцы! Не адказвайце ім ані слова! Яны нам нічога не могуць зрабіць!

У адказ на Стасевы словы, паліцыянт, які стаяў каля яго, крыкнуў:

— *Мільч, ты, камуністо!** — і ўдарыў Стася па шчацэ.

— Ах ты, гультай! — зароў Стась. — Ты ведаеш, што мой брат служыць маёрам у польскім войску?! (Паліцыю ў нас называлі *гультаямі*, а брат Стася, Юзік, сапраўды служыў у польскім войску).

* Маўчы, ты, камуніст! (польск.)

Гэта зрабіла пэўнае ўражанне на паліцыю, і больш Стася не білі, аднак, наладжыўшы на рукі ланцужкі, пад канвоем жаўнераў павялі ў бок маёнтку. Пасля гэтага пшадоўнік некалькі разоў абазваў нас бальшавіцкай бандай і камуністамі і паабяцаў, што мы згніём у турме, пасля чаго загадаў нам ісці дамоў.

Не трэба і казаць, што наш паварот дамоў быў невясёлы. «А хто яго ведае, — казалі найбольш разважлівыя з нас, — можа, нас і сапраўды пасадзяць, прыпісаўшы камунізм?»

Пакуль мы дайшлі да мястэчка, развіднела зусім, і калі мы адзін па адным пачалі разыходзіцца па хатах, з іх выбягалі перапалоханыя старэйшыя і доўга распытваліся, што сталася. Коні звярнулі ўласнікам аж пасля паўдня. Некаторыя з іх былі пакалечаныя, бо іх гналі папутанымі добрыя пару кіламетраў, а пасля збілі каля 75 коней у стайню, дзе на вялікае^{*} было месца на якіх паўсотні.

Эпілог справы адбыўся пару месяцаў пазней у судзе. Хоць перад працэсам усе мы крыху баяліся, аднак нас з Янкам Юхноўскім аж распіраў гонар, бо падумаць толькі — у судовых павестках ясна стаяла: «*Sprawa Bazylego Stomy, Jana Juchnowskiego i 47-iu innych oskarżonych o bandycki najazd*»^{**}.

Хіба памагла крыху і прадстаўленая ў суд грамата, так што ўсе абвінавачаныя былі звольненыя ад віны і пакарання, аднак на будучыню суд папярэдзіў, што падобныя праступкі будуць разглядацца як бандытызм. Цікава і тое, што Стась Воўк таксама не атрымаў ніякага пакарання, нягледзячы на тое, што паліцыя ўвесь час абяцала пасадзіць на даўжэйшы час у турму гэтага *выўратоўца*^{***}. Мажліва, нейкую ролю тут адыграў афіцэрскі мундзір з адзнакамі і медалямі Стасевага брата Юзіка, які ўвесь працэс сядзеў у судовай зале, аднак гэта для яго не мінула без наследкаў, бо праз некалькі месяцаў яму ветліва запрапанавалі перайсці ў «стан адпачынку».

Хоць апрача маёра Ваўка фактычна ніхто не быў пакараны, але местачкоўцы справу прайгралі; гэта лішні раз даказва-

* На вялікае — як найбольш, максімум.

** «Справа Базыля Стомы, Яна Юхноўскага і 47-мі іншых, абвінавачаных у бандыцкім налёце» (польск.).

*** Выўратовец (ад польск. *wywrotowiec*) — дыверсант.

ла тэй факт, што польскае права шануе старадаўнія граматы толькі ў тым выпадку, калі яны выгадныя для пануючага класу, або так званага польскага *stanu posiadania*. Затое мы з Янкам Юхноўскім яшчэ доўгі час пачуваліся героямі. Трэба ж падумаць! На судзе мы рэпрэзентавалі ўсё мястэчка!

Другое маё выступленне на судзе было менш ганаровае, ды што казаць — папросту агіднае; праз некаторы час я не мог аб ім успамінаць без сораму і крыўды. Нават яшчэ сёння я згадваю пра тое з пэўнай прыкрасцяй нягледзячы на тое, што я выступаў толькі ў ролі сведкі.

У тэй час мне было гадоў 19–20. Праходзячы неяк раз па вуліцы, я мімаволі чуў сварку паміж полькай Аннай Галецкай і яе кватаранткай — жыдоўкай Хайкай Цэпэлевіч. Ведама, я стараўся як найхутчэй мінуць іх і не звяртаць на іх асаблівай увагі. Аднак калі я мінаў іх, то яны абедзве амаль адначасна крычэлі:

— Вы будзеце сведкам, як гэтая сука зняважыла мяне! — крычэла Галецкая.

— А ці вы не чулі, што гэтая зараза казала пра мяне?! — адказвала Хайка.

Трэба зазначыць, што «сука» і «зараза» з іх вуснаў гучалі папросту пяхотна ў параўнанні з тымі эпітэтамі, якія яны перад гэтым адпускалі на адрас адна аднае, — як тэй казаў, аж вушы вялі. У дадатку, гэтыя эпітэты былі пераплятаныя такім маскоўскім колькіпавярховым, што яго не пастыдаўся б найбольшы знаўца гэтага мастацтва ўсходніх братоў. На тэй час я не звярнуў на гэта ніякай увагі, бо абедзве гэтыя асобы былі знаныя ўсяму мястэчку як асабліва языкатыя.

Аднак жа праз некалькі тыдняў я атрымаў судовую павестку аб тым, што ў назначаны дзень маю з'явіцца ў суд у якасці сведкі ў справе знявагі, нанесенай Аннай Галецкай Хайцы Цэпэлевіч, а можа і наадварот — сёння ўжо дакладна не памятаю. Калі ў паказаны дзень я ішоў у суд, да мяне падбегла Анна і прапанавала зайсці ў рэстаран, каб падмацавацца перад працэсам. Не паспеў я, хоць і з вялікім высілкам, адмовіцца ад гэтага, як да мяне віхром падляцела і Хайка, прапануючы тое

самае. Мая катэгарычная адмова нават загневала яе, і яна з сумам зрабіла заўвагу, што ніколі не спадзявалася, каб я да гэтае ступені ненавідзеў жыдоў.

Калі я ўвайшоў у судовую залу, то пабачыў, што яна незвычайна перапоўненая публікай. Спыраша я падумаў, што гэта справа Анны і Хайкі выклікала гэтае зацікаўленне. Нічога падобнага! У гэты дзень разбіралася нейкая даволі паважная і зацягнутая справа аб спадчыннай маёмасці, і таму ў зале было шмат асобаў, якіх яна беспасрэдна датычыла, а таксама сведкаў і наагул цікаўных. Паміж імі я пабачыў дзяўчыну, якая толькі пару месяцаў таму пераехала з сям'ёй у Лужкі і да якой я адчуваў вялікую сімпатыю. Гэты факт сапсаваў мой і да гэтага не вельмі ўзняты настрой, аднак я яшчэ меў надзею, што нашая справа не будзе разбірацца першай, а пазней Зіна (так называлася дзяўчына), можа, Бог дазволіць, пасля заканчэння першага разгляду выйдзе з залы.

На шчасце, справа аб маёмасці разглядалася першай, і на жаданне адной са старон была адложена дзеля прадстаўлення дадатковых доказаў. За некалькі хвілін зала апусцела амаль напалову, аднак я са страхам заўважыў, што мая сімпатыя і не думае выходзіць. Наадварот, яна нешта з ажыўленнем гаварыла да старэйшай жанчыны, якая сядзела побач, і, як мне выдавалася, зрокам паказала на мяне. Гэтага ўжо сапраўды было зашмат! «Вось дык папаўся», — думаў я.

Нарэшце пачалася справа Анны і Хайкі аб абразе. Адразу на пачатку допытаў я, як галоўны сведка, атрымаў загад выйсці ў суседні пакой і чакаць там, аж пакуль мяне паклічуць. Неўзабаве *коззі дырэктар* урадавым голасам выклікаў мяне перад аблічча суддзі. Увайшоўшы ў залу, я адразу з прыкрасцям заўважыў, што Зіна са сваёй старэйшай суседкай змянілі месца і цяпер сядзелі каля бакавой сцяны амаль на ўзроўні суддзёўскага стала. Так што калі я стаў перад суддзёй, звернены бокам да публікі, яны глядзелі проста мне ў твар. Я пачуў, што чырванею, аднак пакуль не траціў адвагі.

Пасля звыклых асабістых пытанняў — аб маім прозвішчы, адрасе і эвентуальнай* судовай каральнасці, суддзя загадаў *коз-*

* Эвентуальны — магчымы, імаверны.

зяму дырэктару прачытаць тэкст прысягі, які я слова ў слова паўтарыў. Калі ж наступнае пытанне суддзі было, што я ведаю ў гэтай справе, я пачырванеў яшчэ больш і, блытаючы словы, адказаў, што вельмі мала. Тады ён канкрэтна запытаў, ці я чуў, што казала абвінавачаная на абвінавальніцу таго памятнага дня. Калі я адказаў сцвярдзальна, ён загадаў мне паўтарыць перад судом слова ў слова, што я чуў.

Дрыготкім голасам я папрасіў яго, каб ён дазволіў напісаць гэта на паперы, бо я не магу паўтараць гэтага публічна. Тутака ўжо суддзя, у сваю чаргу пачырванеўшы, закрычэў, што не дазволіць рабіць кпінаў з суда і што я маю паўтарыць дакладна ўсё, што чуў. Я скіраваў вочы ў тэй бок, дзе сядзела Зіна, і, як мне выдалася, пабачыў на яе твары насмешку. Тады, заплюшчыўшы вочы, я сыпануў самымі адборнымі слоўцамі, пераплятанымі маскоўскай лаянкай*. Калі я скончыў сваю тыраду, у мяне толькі шумела ў вушах і я стараўся, каб не глянуць нікому ў вочы. Да пэўнай раўнавагі прывёў мяне штуршок пад локаць, якім коззі дырэктар звяртаў маю ўвагу на тое, што суддзя задае мне наступнае пытанне: што на тое адказвала другая жанчына? Гэтага я ўжо напраўду не спадзяваўся. Ці не досыць было ўжо стыду для мяне? І тады, ізноў заплюшчыўшы вочы і набраўшы ў лёгкія паветра, як перад скокам у халодную ваду, я паўтарыў толькі што сказанае, з малымі хіба зменамі і дапаўненнямі.

Далей ужо як праз сон я чуў, што суддзя загадаў мне сесці, але не выходзіць з залы, бо, можа, я яшчэ буду патрэбны. Амаль што вобмацкам я дабраўся да апошняй лаўкі пад самай сцяной і сеў там, просячы Бога, каб гэтая брудная справа нарэшце ўжо скончылася. Нейкі час я сядзеў, спусціўшы вочы ў падлогу, і калі іх незнарок падняў, дык пабачыў, што Зіна глядзіць на мяне і ў далейшым неяк загадкава ўсміхаецца. «Дык вось у якім таварыстве ты абарачваешся!» — здаецца, казаў яе погляд. Мне ж жывым хацелася схвацца пад зямлю. Урэшце суддзя прачытаў прысуд, з якога вынікала, што, паводле сцверджання галоўнага сведкі (гэта нібы мяне), абедзве стараны паносяць

* Маскоўская лаянка — мат.

аднолькавую віну і таму прыгаворваюцца на тры дні арышту кожная, а дадаткова па 10 злотых судовых коштаў. Не памятаю, як я выскачыў з судовай залы на вуліцу, і аглянуўся толькі ў пэўнай адлегласці ад будынку. Тое, што я пабачыў, крыху ацверазіла мяне і прывяло не ў абы-якое здзіўленне: Анна з Хайкай стаялі побач як ні ў чым не бывала і, дружна пагражаючы ў маю старану заціснутымі кулакамі, нешта выкрыквалі на мой адрас. Зместу іхных пагрозаў я не чуў, бо быў ужо на даволі вялікай адлегласці ад іх, але не думаю, што мне лёгка абышлося б, калі б іхныя пагрозы спраўдзіліся. Што да Зіны, то пры першым нашым спатканні яна ўдала, быццам нічога не сталася, аднак у пазнейшым часе напаўжартам прыпомніла мне мае судовыя выступленні.

Трэфнае⁹⁰

Як ісці ад Рынку па Дзісенскай вуліцы, наступным за Народным домам быў дом Абрама Казлінера — дзеда майго школьнага сябры Абы Казлінера. Гэта быў даволі вялікі, хоць і драўляны, але двухпавярховы будынак. Як у нас казалі, на *партэры* месцілася вялікая крама сельскагаспадарчых прыладаў, уласнікам якой намінальна лічыўся дзед, але фактычным кіраўніком і ўласнікам быў бацька Абы, па імені таксама Абрам. Дзед жа толькі часамі, галоўнае ў кірмашовыя дні, з'яўляўся ў краме і заводзіў гутаркі, а часцей напаўжартаўлівыя сваркі з пакупнікамі-сялянамі. Гэтыя ягонныя візіты ў краму не вельмі падабаліся сыну, бо стары пасля такой спрэчкі з пакупніком, каб прыдобрыцца да яго і прыкрыць благое ўражанне, часта спускаў на пару злотых з раней запрошанай цаны. У падвале гэтага самага дому мясцілася невялікая фабрычка газаванай вады і ліманаду, якой таксама валодалі Казлінеры. Так што іхная сям'я была аднэй з найзаможнейшых у мястэчку.

З Абам я сябраваў праз усе школьныя гады і пазней. Хоць мая прыязнь да яго не апіралася выключна на матэрыяльнай старане, але з прычыны таго, што ён заўсёды меў грошы ў кішэні, сяброў у яго не бракавала. Маё сяброўства з ім пра-

цягвалася найдаўжэй з усіх, бо між намі амаль ніколі не было ніякіх супярэчнасцяў, а калі і заходзілі якія дробныя непаладкі, то адзін з нас заўсёды ішоў на саступкі. Трэба прызнаць, Аба, будучы багацейшым, заўсёды памагаў мне матэрыяльна пры куплі падручнікаў або школьных прыладаў, але рабіў гэта вельмі далікатна і ніколі нічым не ўразіў маёй асабістай годнасці. І я са свайго боку стараўся таксама ні ў чым не ўразіць яго.

Як я ўжо ўспамінаў раней, што седзячы па лекцыях, пакінутыя Баліцкім за ўжыванне беларускай мовы, мы дзеля прыліку перапісвалі па пару разоў кару, наложаную на Абу нароўні з намі, але затое пазней аб'ядаліся яблыкамі і грушкамі-дзічкамі, якія прадаваліся на Рынку на меркі. Калі ж Аба быў у лепшым фінансавым становішчы, то мы ласаваліся булкамі і абаранкамі. Усё гэта за пэўную суму, уплачаную Абам як заплата за фатыгу, дастаўляў нам Красівенькі.

Я вельмі часта бываў у доме Казлінераў, таксама і Аба любіў заходзіць да нас, дый не толькі заходзіць: ён ніколі не адмаўляўся ад трэфных страваў, калі мая маці частавала яго. Асабліва любіў ён вэнджаную каўбасу і дранныя бліны з салам. Ведама, аб гэтым ведалі толькі мы ўдваіх і мая маці. Памятаю, аднаго разу ў часе жыдоўскіх святкоў Пэйсаху я быў у Абы, і ягоны дзед, частуючы мяне паводле звычаю дамовага вырабу віном і мацой, напаўжартам зазначыў:

— Я ведаю, што, бываючы ў вас, мой Аба жарэ сала і каўбасы. Ну, і цорт яго бяры, усё роўна ён не пайсоў па Казлінерах. Але памятай, каб ты не паглядаў ласым вокам на Соньку (Сонька — малодшая сястра Абы), бо я табе другую нагу адкруцу.

Заўвага старога моцна закранула мяне, і я адказаў:

— Калі я магу есці вашу рэлігійную мацу і піць пэйсахавае віно, то і Абу нічога благога не станецца ад сала і каўбас. Што ж датычыць Сонькі, то яна, калі захоча, знайдзе прыгажэйшага і здаравейшага за мяне *гоя* — і то без вашага дазволу.

Мой адказ, відаць, спадабаўся старому, бо ён, нічога не сказаўшы, толькі махнуў рукой, усміхнуўся і выйшаў з пакою. А Аба яшчэ праз доўгі час перапрашаў мяне за нетактоўнасць дзеда.

Між іншым Соньку ў даволі хуткім часе выдалі амаль што сілком за ў два разы старэйшага за яе і брыдкага з выгляду адваката з Глыбокага. Калі праз некалькі год яна, ужо маючы двое дзяцей, гасціла ў бацькоў у Лужках, дык я, спаткаўшы яе, спытаў, як ёй жывецца замужам. Яна, зрабіўшы нейкую жаласную міну і крыху падумаўшы, адказала:

— Жыву добра, як тэй казаў, як у таты (па-мойму гэта быў намёк на век яе мужа). Вось бачыш, маю двое дзетак. Вось так і жыву...

Абу таксама ажанілі са старэйшай за яго, хоць і даволі прыгожай дачкой буйнога гандляра збожжам — Шэнкмана. Пасля ягонага жанітва нашае сяброўства паслабела, хоць мы заўсёды былі рады бачыць адзін аднаго і пры спатканні дзяліліся сваімі радасцямі ды бедамі, але гэта ўжо было далёка не тое, што даўней.

Усе Казлінеры злажылі свае галовы пад кулямі гітлераўцаў разам з тысячамі сваіх суродзічаў недзе напрыканцы 1942 года.

Пітныя ўстановы

Наўскос ад дому Казлінераў па другой старане вуліцы месціўся рэстаран былога царскага палкоўніка Гаваровіча — «Подъ букетомъ», дзе зазвычай збіралася месчачковая «смятанка»: панкі, урадаўцы і вайскоўцы з мясцовага КОП. Звычайныя ж месчачкоўцы яго абміналі, па-першае, дзеля высокіх цэнаў, а па-другое, што *гаспадзін палкоўнік* (як ён між іншым вымагаў тытулаваць сябе) быццам знарок абгаворваў публіку, якая стаяла на *ніжэйшай грамадскай прыступцы*, прыпісваючы яе прадстаўнікам розныя несусвецціцы і распаўсюджваючы аб іх розныя небыліцы. Напрыклад, ён гаварыў, што ні адзін з іх не ўмее карыстацца за сталом відэльцам і нажом або што яны любяць піць лікёр пад селядзец. Ведама, што няцяжка было разгадаць такія паводзіны нядаўняга прадстаўніка пануючай нацыі не толькі тутака, на акупаванай Беларусі, але яшчэ і далей ад яе межаў на захад. Па-першае, яму хадзіла аб тое, каб паказаць сваю вышэйшасць, а па-другое, каб гэта

публіка, барані Божа, чым-небудзь не ўразіла сённяшніх ягоных хлебадаўцаў, на якіх, між іншым, пару дзясяткаў год ён паглядаў з пагардай як на *инородцев* (так да нядаўна называлі мясцовае насельніцтва в *матушке России*). А сёння як-ніяк ад патомкаў тых жа *инородцев* ён атрымаў немаведама за якія заслугі кавалак хлеба — і то не абы-які — у выглядзе права на *wyszynk napojów alkoholowych**.

Рэстаран «Подъ букетомъ» праіснаваў каля дзесяці год, а пасля нейкай няяснай рамантычнай авантуркі паміж палкоўнікам і ягонай ні то адаптаванай дачкой, ні то падчарыцай зачыніўся. Сам жа палкоўнік і ягоная невялікая сям'я раз-веяліся, як тэй дым.

А прасцейшыя людзі знаходзілі сабе прыпынак у даволі добрай піўной Сцяпана Мяцеліцы «Варшавянка» або ў най-больш папулярнай установе гэтага тыпу — у піўнушцы ў Нінкі. Абедзве гэтыя ўстановы знаходзіліся па тэй жа старане вуліцы, што і рэстаран палкоўніка, і на недалёкай адлегласці, але, здаецца, ніколі не сварыліся за кліентаў.

Гады за два-тры перад Другой сусветнай вайной Нінка была паставіла ў сваёй інстытуцыі аўтаматычны бильярд, наяўнасць якога значна падняла колькасць наведвальнікаў. Але вось з аўтаматам дык выйшла няўвязка, і то на некарысць Нінкі. Справа ў тым, што аўтаматычны бильярд працуе на тых прынцыпах, што выкідвае бильярдныя кулі** пасля таго, як у адмысловую дзюрачку ўкідваецца адпаведнай вартасці манета, у дадзеным выпадку — 20-грашовая, а кожная куля затрымваецца пасля таго, як падае ў лузу і адтуль скочваецца ў сярэдзіну бильярда. І вось, выбіраючы кожны дзень грошы з аўтамата, неяк Нінка заўважыла, што з кожным днём іх становіцца менш, а ў канцы і зусім перарваліся на некалькі дзён, хоць ахвотнікаў пагуляць наагул не бракавала. Пакліканы механік не знайшоў ніякай няспраўнасці ў аўтамаце, таму што кулі выпадалі толькі пасля аплаты гульні. Тады бедная Нінка спрабавала сачыць за гульцамі з суседняга пакою, пракруціўшы ў дашчанай сцяне

* Продаж алкаголю на разліў (польск.).

** Куля — шар.

дзюрачку. Але і гэты, здавалася б, пэўны крок не прынёс жаданых вынікаў. Апрача таго, ад натужливага ўглядавання ў гэтую дзюрачку ў беднай Нінкі аж вочы сляпіліся, але апрача таго, што пасля кожнай гульні хтосьці ўкідваў у аўтамат манету, яна не магла пабачыць нічога. Урэшце яна пачала думаць, што, пэўна, нехта падабраў ключ да скрыначкі, куды звальваліся грошы, і таму, паклікаўшы майстра, прыладзіла на ёй новы вісцыя замок. Але і ад гэтага грошай не пабольшала.

Некалькі тыдняў пазней, калі Нінка мела ўжо шчыры намер прадаць більярд, бо апрача выдаткаў на аграванне і прыбіранне пакою ён не прыносіў нічога, — справа выкрылася неспадзявана. Старая Марыля, што прыбірала Нінчыну ўстанову, прынесла ёй 20-грашовую манету з прылітаваным да яе цянюсенькім, пэўна, адкручаным ад радыёвай антэны, медным дроцікам з пятлёй на канцы. За гэтую пятлю 20-грашоўка была павешана на цвічку, убітым у сцяну за більярдам. Аказваецца, гульцы праз няўвагу забыліся забраць з сабою пры канцы гульні доказ свайго ашуканства. Дык вось праз некалькі месяцаў яны кідалі ў аўтамат манету з дроцікам, і калі тэй адчыняўся, асцярожненька выцягвалі яе навонкі і вешалі на цвіку да наступнага разу. Пасля гэтага Нінка дала строгі выгавар сваім кліентам, і даходы ад більярду адразу прыйшлі да нормы.

Як я ўжо ўспамінаў, на Дзісенскай вуліцы знаходзіліся таксама пошта і будынак колішняга шпіталю. У гэтым будынку пасля ліквідацыі польскімі ўладамі шпіталю праз пэўны час змяшчаўся суд, а пасля перанясення суда ў Мураванку жыў, як пан у маёнтку, суддзя ўспомненага суда. Кажучы *як пан у маёнтку*, я маю на ўвече* тое, што будынак знаходзіўся ў садзе і быў абнесены высокай злезнай агароджай. У самым жа будынку было каля 10 даволі вялікіх пакояў. А ў дадатку, калі ён нешта і плаціў за гэты будынак у гмінную касу, то аплата была мізэрная.

* Мець на ўвече — мець на ўвазе.

Айцец Язэп Гармановіч

Па другой старане вуліцы ад гэтага будынку быў вялікі ксяндзоўскі сад, у глыбі якога стаяла даволі прыгожага выгляду клябанія. Аб адным з яе рэзідэнтаў, гэта аб а. Язэпу Гармановічу, у мяне засталіся самыя добрыя ўспаміны. Будучы ўжо большымі хлопцамі, я і мае сябры часта наведвалі а. Язэпа, нібы «прыпадкова» зайшоўшы ў клябанію. Дзеля гэтага, ідучы са школы, мы «скарачалі» дарогу, а фактычна рабілі кіламетра паўтара круга, абы толькі зайсці да а. Язэпа. Ён жа заўсёды спатыкаў нас з прыветнай усмешкай і зараз жа выносіў для кожнага вялікую лусту хлеба, насмараваную духмяным мёдам, і спорны чырванабокi яблык. Мы, ведама, не вельмі адмаўляліся ад пачастунку, а ў міжчасе а. Язэп жартаваў з намі, апавядаючы ўсякія смешныя гісторыі, дэкламуючы беларускія вершы або тлумачачы нам, хто мы такія і чым мы рознімся ад палякаў і расейцаў. Урэшце, як бы штосьці прыпомніўшы, ён неяк ласкава ўсміхаўся і казаў:

— А можа б вы зайшлі ў касцёл і памаліліся, малітва нікому не зашкодзіць.

Тады некаторыя з нас адказвалі, што мы праваслаўныя. А. Язэп на гэта казаў з мілай усмешкай:

— Для Хрыста няма ні праваслаўных, ні каталікоў, трэба толькі моцна верыць у Яго, а Ён сам разбіраецца, якая вера больш правідловая* і справядлівая.

— Ну, а як будзе з Абам? — не ўнімаліся мы. — Ён жа не верыць у Хрыста.

Айцец Язэп на хвілінку задумваўся, а пасля з прыемнай усмешкай казаў:

— Аба няхай моліцца свайму жыдоўскаму Богу, Ён пачуе ягоныя малітвы і ў каталіцкім касцэле. Толькі няхай не забудзецца зняць шапку, уваходзячы ў святыню, — дадаваў ён, ужо зусім смеючыся.

Часта ў святочныя дні, праходзячы каля касцёлу, можна было пабачыць на цвінтары групу людзей, якія чамусьці не заходзілі

* Правідловы — правільны.

ў касцёл, хоць там адбывалася Божая Служба. Праз некаторы час яны, як бы кімсь пакліканыя, гурмай валілі ў касцёл. Справа тлумачылася вельмі проста: гэта мясцовыя ўрадаўцы, панкі і падпанкі, а таксама іх падпывалы выходзілі з касцёлу, калі а. Язэп пачынаў казанне па-беларуску, і вярталіся назад, калі ён гэтае казанне канчаў.

Апрача нацыянальна ўсведамляльнай працы, а. Язэп праводзіў таксама і дабрадзейную*, хоць і моцна абмежаваную, дзякуючы мясцовым спецыфічным умовам і ваража настаўленаму да яго пануючаму, а тым самым і больш заможнаму класу, ад якога ён у сваю чаргу не мог чакаць ніякай дапамогі. Так што гэтая дзейнасць апіралася выключна на яго ўласныя матэрыяльныя сродкі. Аднак трэба зазначыць, што ён ніколі іх не шкадаваў для людзей у патрэбе.

Лужацкая рымска-каталіцкая парафія была адной з найбольшых у акрузе, бо да касцёлу ў Гарманавічах было каля 12 кіламетраў, у Задарожжы — каля 15, а ў Язне — і цэлых 25. Так што пробашчы, якія былі перад ім і пасля а. Язэпа, жылі, можна сказаць, больш чым заможна. Часта можна было бачыць, як яны ехалі на парцы коні, дый з фурманам, і наагул у клябанні аж мітусілася ад службы. А а. Язэп хадзіў заўсёды ў пацыраванай сутане і пакрыўленых стаптаных чаравіках. Але калі камусь з местачкоўцаў здаралася бяда, то ў першую чаргу шукаў паратунку ў а. Язэпа і, нягледзячы на тое, ці быў ён каталіком, праваслаўным ці нават жыдам, заўсёды атрымоўваў дапамогу ў меру магчымасцяў гэтага сапраўды Добрага Пастыра.

Ясна, што пробашча з такім характарам не маглі цярпець ні свецкія, ні духоўныя ўлады, і ён неўзабаве апынуўся ў Друі, а крыху пазней у Харбіне, аб чым ён дакладна апісаў у сваёй кніжцы «Кітай—Сібір—Масква»⁹¹. На ягонае месца быў прысланы беларусаед Стэфан Астаневіч, аб якім я ўжо ўспамінаў, апісваючы судовы працэс паміж ім і доктарам Шыраном.

У канцы ксяндзоўскага саду знаходзіўся кавалак зямлі — каля сямі-васьмі гектараў, напалавіну ворнай і сенажаці, — званы *Ксяндзовай аселицай*. Аселица была аб'ектам зайздрасці

* Дабрадзейны — дабрачынны.

местачкоўцаў (асабліва праваслаўных, бо каталікі лічылі б гэта вялікім грэхам), бо гэта быў надзвычайна ўрадлівы кавалак зямлі. Качаны капусты, якія вырасталі там, а таксама буракі, гуркі і гарбузы заўсёды бралі першыя ўзнагароды на павятовых сельскагаспадарчых выстаўках. Трава на сенажаці расла да пояса высокага мужчыны, і касілі яе бадай што тры разы на год.

Сканчалася аселіца забалочаным выганам, які належаў ужо да мястэчка; пасярод выгану было ўспамінае мною Азёрка. Гэты выган і Азёрка ўжо не даходзілі да вуліцы, а на ёй з правага боку яшчэ было некалькі дамоў, а далей на ўзгорку пачынаўся ўжо так называны *Кацярынінскі тракт*, ці, як у нас казалі, *гасцінец*. Гэты гасцінец быў высаджаны па абедзвюх старонах падвойнымі радамі векавых бярозаў і цягнуўся аж да самай Дзісны — каля 40 кіламетраў. Па левай жа старане вуліцы знаходзіўся даволі вялікі рымска-каталіцкі цывільны і вайсковы магілён.

Гаворачы аб канцы Дзісенскай вуліцы, не можна не ўспомніць вялікага і прыгожага дому мясцовага кавала Міхала Ярмаловіча, пабудаванага па правай старане вуліцы амаль што на пачатку гасцінцу. Аднак гэты дом быў слаўным у вачох местачкоўцаў не толькі дзеля свайго прыгожага выгляду, але дзеля здарэння, якое папярэджвала ягоную пабудову.

Балаховічыха

На Млынскай вуліцы, у прыгожым доме спадкаемцаў нябожчыка доктара Гарбэля, жыла ягоная дачка, былая жонка слаўтага генерала Булак-Балаховіча⁹². Бацька яе, доктар Гарбэль, хоць і паляк па нацыянальнасці, карыстаўся за жыцця і па смерці асаблівай пашанай местачкоўцаў з прычыны сваёй нязмернай справядлівасці і дабраты, што ён выяўляў у адносінах да сваіх пацыентаў, асабліва бяднейшых. Карысталася павагай і ягоная дачка, хоць бы з увагі на памяць бацькі, а крыху нават з увагі на тое, што яна была хоць і разведзенай, але ўсё ж жонкай знанага генерала.

Жыла яна адна, толькі са служанкай Манькай, бо два яе-ныя сыны вучыліся ў вайскавай школе ў Варшаве і наведвалі маці толькі зрэдку ў часе вакацыяў. У другой, зусім ізаляванай палове дому жыла яеная сястра — удава вышэйшага царскага ўрадаўца Рошчына — з сынам-падлеткам, але з пэўных, веда-мых толькі ім сямейных прычынаў яны адносіліся адна да дру-гой як чужыя.

Сама Балаховічыха — у тым часе яна была ў веку каля 50 год, але яшчэ добра выглядала, а нават, як кажуць, з *адзнакамі былой красы* — любіла часамі крыху павесяліцца. Асабліва гэта зда-ралася тады, калі ў недалёкіх казармах КОП ладзіліся нейкія балі-забавы. На гэтыя балі яна заўсёды атрымоўвала ганаро-выя запросіны, як хоць сабе і былая, але ж жонка генерала. І вось у часе аднаго з гэтакіх баляў, калі Балаховічыха весела гуляла, а Манька таксама недзе выйшла з хлопцамі, у памяш-канне ўламаліся зладзеі і забралі грошы (і то, здаецца, даволі паважную суму ў залатых царскіх рублёх), а таксама скрыначку з біжутэрыяй.

Назаўтрае на ногі была пастаўлена ўся мясцовая паліцыя, але на працягу некалькіх дзён пошукі не давалі ніякіх вынікаў. І толькі на трэці ці чацвёрты дзень, калі з Глыбокага быў пры-везены паліцыйны сабака, дык прывёў ён паліцыю на панад-ворак Янкі Ваўка, які жыў у канцы Гарбэлевага саду, але ўжо на Маставой вуліцы. Што праўда, сабака выцягнуў з-пад гною ў хляве толькі здохлую курыцу, але гэта не перашкодзіла паліцыі арыштаваць Янку Ваўка. На гэта паліцыя мела свае прычыны, бо Янка быў сведамам беларусам і рэгулярна выпісваў белару-скую прэсу. А тут такая аказія!

Праз наступных пару дзён допыты, як і папярэднія пошукі, не далі ніякіх вынікаў, але гэта не перашкодзіла перавезці яго ў Глыбокае і перадаць у рукі так званай *двуйкі*⁹³, матывуючы ягонае злачынства як «палітычнае», бо, маўляў, ён хацеў зда-быць грошы «*na wywrotową robotę*»^{*}. Спецыялісты з двуйкі так завіхнуліся каля беднага Янкі, што, падобна, ён меў прызнац-ца ў закіданым яму злачынстве, толькі не хацеў сказаць, дзе

* На дыверсійную дзейнасць (польск.).

захаваў грошы. Пасля гэтага яго перавезлі ў Вільню на слыння Лукішкі. Колькі часу ён быў на Лукішках, я сёння ўжо не памятаю, але памятаю, што ягоная справа ў судзе адкладалася колькіразова, відаць, з браку пэўных довадаў віны.

Тым часам на другім канцы мястэчка немажонны каваль Міхал Ярмаловіч пачаў пабудову вялікага і, здавалася б, занадта каштоўнага, як на ягоныя кавальскія магчымасці, дому. Будова пасоўвалася хуткімі тэмпамі наперад, бо не было затрымкі ані ў майстрох, ані ў будаўнічых матэрыялах. Каваль плаціў за ўсё гатоўкай і ў дадатку моцна не таргаваўся, як гэта было ў звычайных. Суседзі толькі плячыма паціскалі: «Бач ты яго! І калі ён змог сваім кавальскім малатком або вастрэннем сярпоў зарабіць столькі грошай?»

Але, як кажуць, аднаго прыгожага ранку выбухнула бомба. Балаховічыха, ідучы па вуліцы, пабачыла малага хлопца, у паліце якога быў ушыты нейкі адмысловы гузік з нейкім старадаўнім гербам, вельмі падобны да таго, які перахоўваўся як сямейная памятка ў яенай украдзенай скрыначцы з біжутэрыяй. Яна нарабіла вэрхалу — і перапуджаны хлапец уцёк. Аднак выкліканая паліцыя хутка знайшла яго ў школе. Пасля дакладных агледзінаў Балаховічыха заявіла, што гэты гузік належыць да яе. Тады паліцыя неадкладна арыштавала бацьку хлопца — кавалю Ярмаловіча. Пасля кароткіх допытаў ён прызнаўся, што крытычнай начы гэта ён уламаўся ў пакой Балаховічыхі і забраў, што яму было патрэбным, а Янка Воўк не меў да гэтага ніякага дачынення.

Янку выпусцілі, а на ягонае месца пайшоў каваль Ярмаловіч, з тэй толькі розніцай, што гэтаму ўжо не прыпісвалі ніякай палітыкі. У хаце кавалю былі знойдзены яшчэ частка грошай і біжутэрыя. Хоць Янка Воўк і быў ачышчаны з закіданага яму злачынства, аднак гэта не перашкаджала паліцыі і ў далейшым адносіцца да яго з падазрэннем.

З прычыны слабога здароўя каваль у хуткім часе быў выпушчаны пад залог і незадоўга памёр. Балаховічыха ж пачала была справу аб прызнанні ёй права ўласнасці над домам, пабудаваным за яе грошы. Вынясенню канчатковага прысуду ў гэтай справе перашкодзіла Другая сусветная вайна.

Касцельная вуліца. Два Людвікі

Калі Дзісенская вуліца праягала дакладна з усходу на захад, то суседняя з ёй, Касцельная, ішла пад кутом да яе з паўдзённага ўсходу. Касцельная калісьці называлася Свіной і была перайменавана па прычыне знаходжання на ёй касцёлу, але гэта ўжо пры паляках. Да апісання касцёлу я вярнуся пазней, а цяпер пастараюся апісаць яе жыхароў, бо на самой вуліцы не было нічога асаблівага, апроч таго, што пры ўваходзе яе на Рынак, у Мураванцы, месціўся пастарунак паліцыі, называны местачкоўцамі *застаронкам* (здаецца, што адпаведнік расейскаму *застенку*), і ўспамінаная вайсковая крама — *спулдзельня*. Тут заўсёды можна было купіць усё тое, чаго не знаходзілася ў іншых крамах, затое цэны адпавядалі асартыменту тавараў. Так што кліентуру складалі ў першую чаргу афіцэры КОП і ўрадаўцы, а таксама мясцовыя панкі, якія пнуліся туды, каб паказаць, што і яны нешта значаць. Простым жа людзям яна была не па кішэні.

Але што датычыць жыхароў Касцельнай вуліцы, то сярод іх былі сапраўды цікавыя асобы. Адна характэрная адзнака розніла іх ад іншых местачкоўцаў: у большасці сем'яў пераважалі дзяўчаты. Напрыклад, у пяці сем'ях: Стася Вершылоўскага, Адольфа Драба, Ігната і Паўлы Якубёнкаў і Людвіка Русачонка — было іх разам аж 26, і трэба прызнаць, што асабліва брыдкіх сярод іх не сустракалася. Дзеля гэтага ў такіх, як бы сказаць, *многадзяўчатных* сем'ях быў адзін або нават і два зяці-палякі — падафіцэры КОП. Такі стан выдатна спрычыняўся да паланізацыі гэтых сем'яў, дзеля таго што бацькі дзяўчыны ўглядаліся ў зяця-паляка, як у абраз, і стараліся ўва ўсім быць падобнымі да яго — каб маглі, то напэўна б надзелі блішчасця каўняры і гузікі. Зяці ж, у сваю чаргу, згодна атрыманых з гары інструкцыяў стараліся навярнуць на свой капыл *бялоруске быдло*, каб зрабіць з яго сапраўдных польскіх патрыётаў, што ў большасці выпадкаў ім і ўдавалася. Хоць былі выпадкі, праўда, рэдкія, што ў сям'і знаходзіліся «вырадкі», у большай меры сярод хлапцоў, якія, бачачы гэтую палітыку, высмейвалі

бацькоў у вочы і за вочы, што часамі прыводзіла да сямейных канфліктаў.

А часамі было з чаго і ўволю пасмяяцца з нававыяўленых палякаў, калі занадта шчырыя цясці за ўсялякую цану хацелі паказацца годнымі сваіх зяцёў. Асабліва ўбіўся ў памяць местачкоўцаў адзін смешны выпадак, які здарыўся на жалобнай акадэміі, ладжанай на першыя ўгодкі смерці Язэпа Пілсудскага⁹⁴. Акадэмія адбывалася ў Народным доме, і таму, што нікому не хацелася трапіць на вока паліцыі толькі з прычыны адсутнасці на акадэміі, то ў зале было публікі, як селядцоў у бочцы. Бацька пяцёх нябрыдкіх дачушак і з гэтае прычыны ўжо добра *заавансаваны** польскі патрыёт Людвік Русачонак, напрацаваўшыся ўдосталь пры гаспадарцы, сеў сабе ціхенька ў куточку і, мерна пасопваючы, задрамаў. Суседзі па лаўцы спачатку спрабавалі яго расчухаць, але пасля некалькіх няўдалых спробаў вырашылі, што няхай стары адпачне, бо нямала ж напрацаваўся, каб адпаведна прыхарашыць сваіх *чаропак***.

Тым часам на сцэну выйшаў прамоўца і, адчыняючы акадэмію, сказаў, што год таму ўся Польшча пачула праз радыё трагічную вестку: «*Marszałek Piłsudski nie żyje*»***. Дзядзька Людвік, ужо добра навучаны, што на ўсялякіх акадэміях на заклік прамоўцы трэба як мага мацней крычэць: «*Niech żyje!*»****, — спрасонку прыняў апошнія словы прамоўцы за падобны заклік і тройчы, як толькі мог, наймацней закрычэў:

— *Niech żyje! Niech żyje! Niech żyje!*

На хвіліну зала як бы замерла, а пасля выбухнула падобным да грымотаў рогатам. Смяяліся ўсе без вынятку — і непатрыёты, і патрыёты. Нават сам прамоўца адбег у куток сцэны і, адварнуўшыся ў старану, закрыўшы твар хусцінкай, удаваў нястрымны кашаль. Адным словам, выйшаў поўны канфуз. А дачушкі беднага Людвіка — дарэчы сказаўшы, яшчэ не ўсе замужня — на пэўны час былі страцілі павагу ў капралаў

* Заавансаваны — вучаны, не пачатковец.

** Чаропка — тут: дачка (жартаўл.).

*** Маршалак Пілсудскі не жыве (польск.).

**** Няхай жыве! (польск.)

і плютановых⁹⁵. Прычынай гэтаму было яшчэ і тое, што нехта распусціў зласлівую плётку, быццам Людвік наўмысна зрабіў гэта, каб сарваць акадэмію.

На Касцельнай вуліцы, недалёка ад Людвіка Русачонка, жыў яшчэ іншы Людвік — Латаноўскі, які розніўся ад Русачонка як агонь ад вады, хоць бы таму, што ў яго не было дачок, а толькі сыны. Не маючы ніякай асветы і не разбіраючыся моцна ў палітыцы, ён, аднак, інстынктыўна адчуваў і бачыў у паляках ворагаў, называючы іх пагардліва *пшэкамі*. Таксама сваім сялянскім розумам ён дайшоў да высновы, што, каб апалячыць, як ён казаў, *наськіх* людзей, палякі падпрэглі нават рэлігію. І вось дзеля гэтага, калі аднаго разу ў часе споведзі ксёндз занадта пачаў налягаць на грахі, якія вынікаюць з сяброўства са схізматыкамі і тымі, якія не лічаць сябе палякамі, Людвік спытаў яго:

— А ці Пан Езус быў палякам?

За гэтую правіну ксёндз адагнаў яго ад спавядніцы, чым Людвік моцна і не пераняўся, так што праз пэўны час зусім не хадзіў у касцёл. Калі ж ксёндз пачаў пашыраць чуткі, што зусім адлучыць Людвіка ад касцёлу, тэй заявіў, што тады пойдзе маліцца *рускаму Богу*, гэта значыць у царкву. Перапалоханы ксёндз праз сваіх тэрцыярак перадаў, што даруе Людвіку, і тэй ізноў пачаў наведваць касцёл, што праўда, даволі рэдка.

Будучы зусім непісьменным — да тэй ступені, што аж да самай смерці падпісваўся «магільнікам» (гэта значыць, ставіў тры крыжыкі), — Людвік, аднак, складаў даволі ўдалыя вершы, а па прычыне, што не ўмеў пісаць, трымаў іх у сваёй памяці. Праўда, большасць ягоных вершаў, як кажуць, *не надавалася да друку*, але ён, асабліва будучы пад чаркай, любіў іх дэкламаваць — на вялікае незадавальненне з гэтага ягоных сыноў. А што Людвік, бяссумнеўна, меў нейкі талент, пра гэта сведчыць ягоны невялікі вершык аб панох і мужыкох, які захаваўся ў маёй памяці.

*Паны жывуць, як у раі,
Ці ў заморскім нейкім краі,
Жаруць яешню і локчуць каву,
А ноччу едуць на забаву.*

*Паны не сеюць і не косяць,
А як памрэ хтось — не галосаць,
Ды толькі п'юць, ядуць, танцуюць,
А мужычкі на іх працуюць.*

*Мужычкі, вядома ж, дурачкі:
Пастроілі хаткі, дзе раслі бурачкі,
Парабілі ніўкі, як лешкі*,
Дый ссыпаюць збожжжа ў дзежкі**.*

Трэба сказаць, што два малодшыя браты Людвіка — Антон і Міхал — былі даволі моцна апалячаныя, бо абодва мелі зяцёў-палякаў.

Босы ды Кум

Апрача Людвіка, на Касцельнай вуліцы жылі яшчэ некалькі людзей, якія чымсь адрозніваліся ад іншых. Вось хоць бы ўзяць дваіх недалёкіх суседзяў — Міхала Валкавіцкага, па мянушцы Босы, і Юльяна Маляўку, па мянушцы Кум. Абодва яны былі па прафесіі шаўцы, абодва каталікі і абодва, здавалася б, з усіх мер паважныя местачкоўцы. Гэта, аднак, не перашкаджала ім заўсёды заставацца на *ваеннай сцежцы*, прычынай чаго была, здаецца, канкурэнцыя ў сувязі з прафесіяй. Даволі было ў прысутнасці аднаго з іх успомніць імя другога, калі тэй, плюнуўшы, зараз жа адыходзіў. Здаралася і так, што, будучы дзесьці разам і хочучы запытаць аб нечым адзін аднаго, яны заўсёды карысталіся ў такіх выпадках паслугамі трэціх асобаў. Напрыклад, стоячы ці седзячы за пару метраў адзін ад аднаго, яны прасілі кагосьці іншага, пры гэтым вымоўна міргаючы ў старану свайго ворага:

— Спытай, калі ласка, у гэтага, — тут наступала гримаса, не раўнуючы як пасля праглынання чагосьці вельмі кіслага ці

* Гэта значыць пабудавалі хаты на гародах (заўв. аўт.).

** Лешкі — вузкія градкі ў гародах (заўв. аўт.).

*** Таму што няма чаго ссыпаць у засеці, па прычыне малой колькасці ссыпаюць у дзежкі і цабэркі (заўв. аўт.).

брыдкага, — ці доўга яшчэ ягоныя куры будуць раскопваць мой гарод? Ці ён хоча, каб я ім ногі паперабіваў?

Тут запытаны хуценька падшукваў для сябе адпаведнага «перадавальніка», якіх звычайна — з нагоды пасмяяцца — ніколі не бракавала, і ў сваю чаргу адказваў:

— Тады, як ягоныя свінні перастануць паскудзіць на мой ходнік або як мой Бобік павыпушчае ім кішкі.

Але найбольшыя *інтэрмеды* адбываліся ў летнія ці восеньскія нядзелі ці іншыя святкі папаўдні. Тады паважаныя суседзі, вярнуўшыся з касцёлу, дзе былі выслухалі казанне на тэму шкоды, якую прыносяць для іхных душаў занадта блізкае сябраванне са схізматыкамі, і з'еўшы ў меру смачны святочны полудзень, выходзілі на вуліцу ці займалі месцы ў гародчыках сярод кветак.

Хоць, можа, тэмай іхных разважанняў крыху і была навука, пачутая ў касцэле, але яны не маглі належна на ёй сканцэнтравана, бо на супрацьлеглай старане вуліцы, трохі і наўскос, тырчэў Кум ці, наадварот, Босы. А прычына гэтага тырчэння сярод кветак, якое, дарэчы сказаўшы, было б больш да твару маладым дзяўчатам, а не паважным людзям, — была вельмі *людская*. Справа ў тым, што ў нядзелі ці святкі ваколічныя сяляне, каб не марнаваць надарма час, адпраўляліся ў Лужкі наведаць шаўцоў, краўцоў ці краўчых або іншых рамеснікаў і палагодзіць з імі справы адзежы, абутку для сябе і для сваіх хатніх. Вось жа іх і пільнавалі Босы з Кумам, каб не страціць заробтку або не перапусціць яго зненавіджанаму канкурэнту.

Пасля пэўнага часу ў канцы вуліцы паказваўся вясковы дзядзька, а часцей цётка са скруткам «тавару», завінутага ў перапялястую посцілку, пад пахай. За ёй дрыбаў на пасечаных цыпкахі, карэлых нагах адзін або і двое падросткаў. Апошнія прымалі ў выправе да шаўца пасіўны ўдзел, бо яны былі патрэбныя толькі на тое, каб шавец змераў іхныя колеру засохлага попелу ногі, каб абутак, барані Божа, не быў замалы; дзеля гэтага працэдура прымервання была вельмі дакладнай. Што абутак будзе завялікі, аб гэтым ніхто не клапаціўся — ані тэй, хто замаўляў абутак, ані шавец. Што праўда, часамі нясмела пратэставалі ўласнікі парэпаных ног,

* Перапялясты — стракаты.

але хто б там на іх зважаў, бо абутак зазвычай рабіўся на выраст, а гэта і шаўцу выгадней і бацьком падлеткаў вёсялей, бо чамусьці яны мелі перакананне, што большы абутак ёсць трывалейшым.

Але я, здаецца, занадта адхіліўся ад самой справы і ад дзейных асобаў — ад цёткі з падлеткамі і ад шаўцоў Кума і Босага. Дык вось. Пабачыўшы яе, ды яшчэ са скруткам «тавару» пад пахай, нашыя шаўцы, як па камандзе, падымалі галовы, нібы старыя кавалерыйскія коні, пачуўшы гукі вайскавай музыкі. Аднак, каб не траціць павагі, яны моцна не паказвалі сваёй узрушанасці, а толькі заядла дымілі люлькамі.

Нарэшце цётка, падыходзячы бліжэй, ветліва пытала:

— Скажэце, калі ласка, дзе тут жыве шавец Маляўка?

Запытаны змяняўся ў твары, бо бачыў, што замоўленне* мінае яго ды накіроўваецца проста да ягонага канкурэнта.

— Спытайце вунь у пана Кума, гэта недалёка ад яго, — ледзь прыхоўваючы злосць, скарагаворкай выкрыкваў Босы і закарэлым шавецкім пальцам тыцкаў у старану Маляўкі.

Цётка накіроўвалася ў паказаную старану і, падышоўшы бліжэй да гародчыку, ізноў ветліва пытала:

— Пане Кум, дзе тут жыве шавец Маляўка?

Запытаны адразу кумекаў, што гэта Босы абазваў яго Кумам, і дзеля гэтага з ветлівай усмешкай адказваў:

— Ну і жартаўнік гэты Босы, Кум жа жыве ў ягонай хаце, а ён пасылае людзей Бог ведае куды!

Тут цётка павяртала назад і ўжо крыху злосна казала:

— Пане Босы, гэта ж непрыгожа — жартаваць з дарослых людзей. Чаму вы мне не сказалі, што Кум жыве ў вашай хаце?

Босы ўскокваў, нібы яго жыганулі прыладай, якой ён зарабляе на хлеб, ды ў месца, якім ён садзіцца на лаўку, і, злосна плюнуўшы, імчаўся ў хату ды па дарозе яшчэ спраўляўся пагрозліва памахаць у бок Кума. Цётка ж яшчэ праз пэўны час у нерашучасці тапталася на вуліцы, але пазней, злосна прыкрыкнуўшы на сваіх ні ў чым не вінаватых пацехаў**, накіроўвалася ў старану, дзе жыў іншы шавец — жыдок Шлёма.

* Замоўленне — заказ.

** Пацеха — тут: дзіця.

Тры-Пуды-Галава. Кушняры. Пан Жаба

На Касцельнай вуліцы жылі амаль выключна каталікі, не лічачы трох сямей праваслаўных: гэта бацькі і сястра ведамага святара а. Янкі Кушняра⁹⁶, сям'я Паўлы Навуменкі, званага Паўлюком, і сям'я Міхала Мяцеліцы, па мянушцы Тры-Пуды-Галава, але гэта была толькі яе частка, бо поўны тытул гучэў: Віленскі Мяцеліца тры пуды з чвэрцю галава. І асабліва дражніла яго вось гэтая «чвэрць». Міхал быў вельмі перачулены да свае мянушкі і таму абражаўся, калі нават у размове, якая не датычыла яго, успаміналіся нейкія меры вагі. Скуль узялася такая дзівосная мянушка, ніхто толкам не ведаў, тым больш што галава ў Міхала не была ані крышачку большай, як у іншых.

Даволі толькі было ў размове з ім ці ў ягонай прысутнасці не тое што зганіць, але нават і пахваліць яго самога або ягоную сям'ю, або штосьці з ягонай гаспадаркі, ён бачыў у гэтым нейкую няшчырасць і ахвоту насмяяцца над ім і адразу адыходзіў, баючыся, што размова прыме небяспечны кірунак.

Для прыкладу апішу адзін выпадак. Вось грамада местачкоўцаў: мужчын, жанок і падлеткаў — працуе пры направе дарогі, адбываючы шарварку. У поўдзень іхны *драгомішч*^{*} абвяшчае перапынак на абед. Усе сядваюць на ўзбочыне дарогі, развязваюць свае хатулькі і торбачкі дый пачынаюць пасілкавацца, чым Бог надзяліў. Міхал таксама вымае з торбачкі акраец хлеба, спорны кавалак завінутага ў газету сала, а ў дадатку яшчэ некалькі маласольных гуркоў ды, як і ўсе, пачынае есці. Ягоны сусед нібы незнарок кідае заўвагу:

— Бачылі вы яго! Усё кажа, што ён бедны, а сала з сабой узяў, пэўна, з паўкіля. А якое ж таўстое, пэўна, на пяць пальцаў будзе!

Міхал, пачуўшы, што ў гутарцы ўспомнена вага, насцярожваецца. Як-ніяк, але ад гэтага *паўкіля* можна лёгка перайсці і да *тры пуды*. Аднак спачатку не дае па сабе нічога пазнаць, уплятаючы за абедзве шчакі напраўду апетытнага выгляду вэнджае сала з хлебам і закусваючы гуркамі, якія прыемна пахнуць кропам.

* Драгомішч — перайначанае польск. *drogomistrz* 'дарожны майстар'.

— Ты кажаш сала? — утыкае ў гаворку свае тры грошы іншы. — Ды гэта ж не сала, але самы сапраўдны лой, дый то не авечы, а казіны, — дадае ён, душачыся ад рогату.

Тутака твар беднага Міхала наліваецца крывёй, так што, здаецца, яна вось-вось пырсне праз скуру.

— Ах ты, бандзюга, — голасна крычыць ён, — ці ты не памятаеш маёй рабой свінні сваёй гадоўлі, якую я прыганяў да твайго кныра⁹⁷? А ты яшчэ асмельваешся казаць, што гэта лой? Брыда ты несусветная! Ты і сам злодзей, і твая жонка прывучыла маіх курэй несціся ў вашай крапіве! Уся твая сям'я зладейская!

Жанчыны і падлеткі гучна рагочуць, цешачыся, што маюць у часе перапынку дармовыя *ціятры*. Не смяюцца толькі найбольш паважныя мужчыны, а ўсмяшкі хаваюць пад вусамі, не хочучы дарэмна крыўдзіць Міхала, бо, нягледзячы на ягоны гэты недахоп, ён усё ж такі даволі паважны чалавек. Пасля некалькіх хвілінаў, калі рогат не сціхае, Міхал спрабуе шукаць паратунку ў драгомішча, які, разаслаўшы сваю сурвэтку трохі воддаль ад іншых, таксама сілкуецца сваімі «панскімі» прысмакамі.

— Панок! — голасна крычыць Міхал. — Ці ў гэтай вашай Польшчы няма ніякай справядлівасці? Я ж ведаю законы! Нездарма быў пісарам у земскага начальніка. За такія насміханні, ды яшчэ ў прысутнасці начальства, — тут Міхал, схіляючы галаву паказвае выцягнутай рукой у бок драгомішча, — пры нябожчыку гасудару, вечная яму памяць, можна было і ў Сібір па этапах прайсціся! Зрабіце ж што-небудзь! Арыштуйце гэтых нягоднікаў дый пасадзіце іх у гмінную кутузку на хлеб і ваду.

Аднак пабачыўшы, што ягоная прамова не робіць ніякага ўражання на драгомішча, ён ускаквае са свайго месца, хапае свой хатулёк ды лапату і, выкрыкнуўшы яшчэ некалькі не вельмі прыхільных для самога драгомішча і ягонага начальства слоў, адпраўляецца далому.

Назаўтрае да работы прыходзіць адзін з ягоных сыноў, якім, трэба прызнаць, ніхто не дакучаў. Здаралася толькі, што драгомішч не запісваў Міхалу паўдня працы, матывуючы гэта тым,

што нібы ён наўмысля сарваў намечаны план працы і дзеля гэтага выклікаў авантуру.

Як я ўжо казаў, на Касцельнай вуліцы жылі амаль што выключна каталікі, адкінуўшы толькі тры сям'і праваслаўных і дзве сям'і татараў-магаметанаў. Так што апрача Віленскага Мяцеліцы, ягонымі беспасрэднымі суседзямі была сям'я Навуменкаў, якая нічым асаблівым не вызначалася. Далей па суседстве з Кумам жыла сям'я Кушняроў, чый сын, святар а. Янка Кушнер, дзейна дапамагаў наладжваць царкоўнае жыццё ў былой Усходняй Беларусі і загінуў, падарваўшыся на мінекаля Менску ў 1943 годзе⁹⁸. Хадзілі, зрэшты, неправераныя чуткі, што гестапа загадзя ведала аб гэтым замінаваным адрэзку дарогі, па якім меўся праязджаць а. Кушнер.

Цікава яшчэ і тое, што сястра а. Янкі, Маня, сябруючы з дачкой Босага, Броняй, здолела ўсведаміць нацыянальна не толькі яе, але і яенага кавалера Пётру Храла, нягледзячы на тое, што іх сем'і былі даволі апалячаныя.

На канцы Касцельнай вуліцы, як я ўжо ўспамінаў, знаходзіўся даволі вялікі і прыгожы касцёл, пабудаваны продкамі графаў Зыбэрк-Плятэраў — уласнікаў суседніх маёнткаў: Гарадца, Ілоўкі, Фабіянава, Уліна⁹⁹, а таксама лясных масіваў, якія займалі плошчу паміж Лужкамі і Гарманавічамі, а далей па рацэ Дзісёнцы падыходзілі аж пад Мікалаева і Дзісну.

У касцельным падзямеллі знаходзіўся грабовец^{*} яго фундатар — графа Жабы, аб здзеках якога над прыгоннымі захавалася шмат апавяданняў. Але найбольш хіба яскравым было апавяданне аб ягоным сляпым ад дзяцінства сыне. Пераняўшы ад бацькі ўсю ягоную жорсткасць, ён знаходзіў задавальненне і забываўся аб сваім калецтве, задаючы боль іншым. Дзеля гэтага ў ягоны пакой цівуны прыводзілі звязанага па руках і нагах маладога сялянскага хлопца або дзяўчыну, а яму давалі ў рукі бізун, і ён біў дзе папала ні ў чым не вінаватую ахвяру. Аднак гэтая забава хутка яму надакучыла, і ўслужлівыя цівуны прыдумалі іншую. Пад вакном ягонага пакою расла вялікая ігруша. Дык вось, на гэтую ігрушу павінен быў улазіць адзін

* Грабовец — пахавальня.

з прыгонных і кукаваць, як зязюля. Сляпому ж у міжчасе давалі наладаваную дубальтоўку, і ён страляў праз адчыненае вакно ў кірунку кукавання. Тут, што праўда, была пэўная палёгка для бедных прыгонных, бо, незалежна ад таго, трапны быў стрэл ці не, «зязюля» павінна была валіцца з дрэва і голасна стагнаць, нібы ад болю. Не трэба дадаваць, што здараліся і трапныя стрэлы. Усе гэтыя здзекі ўрэшце перапоўнілі, як тэй казаў, *кубак цярылівасці* катаваных людзей. І вось аднаго разу, паехаўшы ў падарожжа са старым панам, фурман і два яго лёкаі задумалі збавіць пана са свету.

Справа была зімой уначы. І вось, уехаўшы ў вялікі лес, яны навалілі на пана ўсе футры і конскія апоны, што былі ў вазку, а да гэтага яшчэ дадалі пустыя мяшкі з-пад аўса з іншых саней, а самі ўзлезлі наверх. Рабілі яны так дзеля таго, каб не заставіць ранаў ці слядоў крыві на труп. Пан спярша страшэнна крычэў і трапятаяўся, але памалу пачаў заціхаць і ўрэшце зусім ціх. Тады яны, не спяшаючыся, паехалі ў кірунку Гарадца і праз пару гадзінаў прывезлі дамоў закалеўшы труп. Навальваючы на сваю ахвяру футры, яны не прадбачылі толькі аднаго, а менавіта марозу, бо калі іх знялі, пад'язджаючы да маёнтку, то ўся вопратка на труп адразу ж пакрылася скарынкай лёду, бо пакуль памерці, пан Жаба страшэнна прапацеў. Гэтага факту яны аніяк не маглі растлумачыць паліцыйным урадаўцам, якія праводзілі доследы. Хутка пасля гэтага адбыўся суд, і ўсе тры яны былі прызнаныя віннымі і павешаныя недалёка ад Гарадца ў кірунку на Глыбокае. Сем'і ж іх былі высланыя ў Сібір, так што і след па іх загинуў.

Едучы па празароцкай* дарозе, мінуўшы касцёл, можна было пабачыць па правай старане даволі высокі мураваны помнік з драўлянай напauстлелай фігурай няведама якога святога на гары. Калі і ў памяць па якім здарэнні быў пабудаваны гэты помнік, ніхто не ведаў. Праўда, у яго фундамент — чамусьці не ад стараны дарогі, але ад ракі — была ўмураваная даволі вялікая зязлезная табліца, аднак яе да таго пабіла іржа, што на ёй нічога няможна было прачытаць. Таму помнік папросту называлі

* У кірунку мястэчка Празарокі.

Слуп, а прылеглыя да яго палеткі — Падслуп'е. Недзе ў пачатку 1930-х год польская адміністрацыя грунтоўна адрэстаўравала помнік і ўставіла на ім прыгожую фігуру *Хрыстуса Круля*^{*}.

Едучы далей у тым жа кірунку і заставіўшы па правай старане Гарадзец, можна было бачыць высокі, на 30—40 метраў, аброслы дрэвамі курган з каплічкай Божае Маці на гары. Гэты курган акалічныя жыхары называлі *валатоўкай*. Аб валатоўцы былі дагадкі, што яе пабудаваў у памяць аднаго з Плятэраў, які, служачы ў арміі Напалеона, загінуў дзесьці ў гэтых ваколіцах. Што ж датычыць каплічкі, то ясна, што пад ёй быў замаскаваны помнік загінуламу, бо няможна ж было адкрыта стаўляць помнікаў тым, хто змагаўся супроць *батюшки-царя*.

Млынская вуліца

Млынскай яна называлася ад даволі вялікага як на тамтэйшыя адносіны млыну на рацэ Мнюце, які быў уласнасцю таго ж графа Плятэра. Кажучы *даволі вялікі*, я маю на ўвесе тое, што ў ім знаходзілася аж тры камяні да простага памолу, пыталі (да вырабу далікатнейшага гатунку пшанічнай мукі) і электроўня. Каб не перашкодзіла вайна, у далейшым праектавалася яшчэ дабудаваць тартак і сукнавалку. Пыталі працаваў на такіх умовах: таму, хто прывозіў дзеля гэтай мэты пшаніцу, пасля спраўджання яе вільготнасці, засмечання і вагі адразу выдаваўся квіток на гатовую муку. Гэтая сістэма вельмі падбалася сялянам нават з далейшых ваколіцаў, таму што заашчаджвала час і нервы ў калейках^{***} да каша. Электроўня забяспечвала энергіяй Лужкі, Гарадзец і паложаныя на левым беразе Мнюты казармы ўспамінанага ўжо КОП.

Млынская вуліца выходзіла з Рынку проста на поўдзень, але праз 200—250 метраў крута звяртала на паўдзённы захад ды праз нейкіх пару сотак метраў ізноў звяртала на поўдзень і, перасекшы раку і падняўшыся на гару, раздзялялася на дзве: адна ішла

* Хрыстус Валадар.

** Аднось — маштаб.

*** Калейка — тут: чарга.

проста на поўдзень і далей на Залессе і Глыбокае, а другая павяртала на паўдзённы ўсход, заставіўшы з левага боку казармы і Гарадзец, і таксама ішла на Глыбокае.

Адразу пры самым амаль Рынку на ёй знаходзіліся жыдоўская школа і банк, а далей налева, на ўсход, выходзіла Жынгелёва вулка, творачы невялічкі пляцок, на якім адбываліся жыдоўскія вячэрнікі. Далей на павароце ўправа на ёй знаходзіліся дзве сінагогі і хедар — рэлігійная школа для хлопцоў. Паміж сінагогай і хедарам ішоў вузкі і вельмі круты спуск у старану ракі.

Над самай ракой знаходзілася кагальная лазня. Фактычна яе трэба было б называць местачковай, бо ёй карысталіся амаль усе жыхары мястэчка, але праўным яе ўласнікам быў кагал. Гэтую лазню ад няпамятных часоў арандавала сям'я Хідэкеляў. Што датычыць адміністравання лазні, то кагал не ўмешваўся ў яго. За маёй памяццю там заўсёды (апрача суботы) тырчэў стары Моўша Хідэкель, які браў аплату за лазню. Ён ніколі не карыстаўся ніякімі квіткамі і палягаў на сваёй памяці, вельмі рэдка даючы сябе ашукаць. У справах жа тэхнічных там непадзельна ўладарыў Антось па мянушцы Неяк-Жа-Будзе. Трэба прызнаць, што ён быў майстрам свайго фаху. У яго заўсёды краны дзейнічалі бездакорна, у прымешчанні, дзе парыліся, была заўсёды адпаведная тэмпература, а ў самой лазні хапала *ражак* да мышцы, і яны былі чыстыя. Антось меў асаблівы прывілей уваходу ўва ўсе прымешчанні лазні, незалежна ад таго, хто ў дадзеным часе там мыўся — мужчыны ці жанчыны. Апошнія супраць гэтага не пратэставалі. За сваю працу ён меў пэўную аплату ад Моўшы і незалежна ад гэтага заўсёды перад Колядамі наведваў усіх гаспадынь, сем'і якіх мыліся ў лазні, і збіраў каляду. Не трэба дадаваць, што ўсе гаспадыні стараліся адна перад другой, каб, барані Божа, яе каляда не была горшай ад суседскіх. На гэта складаліся аж некалькі прычынаў: па-першае, каб іншыя суседкі не абсмейвалі яе за скупасць; па-другое, каб зарабіць у Антося ласку і, прыходзячы ў лазню, заўсёды атрымаць ад яго добрую ражку і бухматы венік да парання, а ў дадатку, каб часамі не пачуць:

— Агатка (ці інакшая там Тэкличка), ты неяк ужо вельмі доўга мыешся, трэба ж і іншым памыцца перад святой няздэлькай!

Гаспадыні ведалі яшчэ і тое, што іншыя не прамінуць спытаць у Антося, ці яна не паскупілася. Тэй жа, не любячы плётак, адказваў:

— Няхай ёй будзе добра, дала ўсяго: і кілбаску вось такую, — прычым вымоўна на пальцы паказваў, якая была кілбаса, — і скабачкаў* з падсвінка, і кошычак бульбы, і мучыцы на пірагі к святу.

Антось жыў толькі з жонкай такога самага веку, як і сам, бо ягоны сын Іван па мянушцы Чарвяк бадзяўся недзе па свеце. У дадатак ягонай старэнькай Мар'яне ампутавалі вышэй калена нагу. Нягледзячы на гэта, Антось адносіўся да яе з невымоўнай дабрастой і, не зважаючы на штодзённыя заняткі ў лазні, заўсёды дапамагаў ёй ды выконваў за яе ўсю тую працу, якую па прычыне свайго калецтва яна не магла зрабіць сама. Любячы часамі пацягнуць з сябрамі чарку-другую, ён, аднак, ніколі доўга не заседжваўся ў Нінкі, але спяшаўся дадому, прыгаворваючы:

— Неяк жа будзе! Прыяцелі прыяцелямі, а там мая бедная Мар'янка адна.

Перад самым спускам з гары ў кірунку мосту і млыну знаходзіўся па правай старане даволі вялікі і прыгожы дом доктара Гарбэля. Дом тануў у зараслях розных гатункаў і колераў бэзу, якія пераходзілі ў немалы сад, што цягнуўся аж да Маставой вуліцы. Пасля смерці старога Гарбэля ён застаўся ў спадку** ягоным дочкам: разведзенай жонцы генерала Булак-Балаховіча і ўдаве нейкага высокага царскага ўрадаўца Рошчынай. З няведамай прычыны сёстры не жылі ў згодзе; дайшло да таго, што яны нават панадворак ззаду дому перагарадзілі высокай дашчанай сцяной і ўваходзілі або ўязджалі туды праз асобныя брамкі. Дый не толькі яны самыя, але і іх сыны, якіх у Балаховічых было два, а ў Рошчынай адзін, таксама адносіліся адзін да другога варожа.

* Скабачкі — рабрынкі.

** Спадак — спадчына.

Балаховічы выхоўваліся ў Кадэцкай школе ў Варшаве, а Рошчын, хіба па прычыне сваёй расейскасці, акалачваўся ў Лужках. Ён з прыроджання быў хваравітым, а ў дадатку нясмелым, і гэтая нясмеласць была вялікай перашкодай у ягоным жыцці. Другой перашкодай быў ягоны страшэнны расейскі акцэнт, якога ён не мог пераадолець, калі падчас кароткіх замірэнняў намагаўся гаварыць са сваімі дваюраднымі братамі па-польску. Як доказ гэтага праз доўгі час хадзіў па руках вучняў старэйшых класаў Лужацкай школы ўрываак з ягонага ліста да старэйшага з братоў — Мэдарда Балаховіча: *«Любезны Медзіо! З тых пур, як твая мамаша соизволила выслаць цебе до тэй проклятушчэй Варшавы, то мы з тобон и не видзелися...»* Далей ішлі радкі «ў вольным перакладзе» пазнейшых уласнікаў гэтага славутага манускрыпту, якіх я і не бяруся цытаваць. З гэтай дый з іншых прычынаў бедны Рошчын быў аб'ектам насміханняў у школе і па-за ёй.

Наадварот, Балаховічы былі заўсёды аб'ектам увагі і зайздрасці ўсёй моладзі ў Лужках. Асабліва, калі яны штонядзелі ішлі ў сваіх блішчастых уніформах па вуліцах мястэчка, кіруючыся ў касцёл. Так што маладзейшыя дзяўчаты, а таксама і хлапцы мелі штотыдня забаву ў часе гэтых паходаў нядошлых афіцэраў. Апрача гэтага, хлапцы марылі аб тым, каб трапіць у *Балаховічава войска*, якое, штолета перабываючы ў Лужках на вакацыях, фармавалі браты. Трэба зазначыць, што Мэдард як старэйшы менаваў сябе палкоўнікам, а брата Вітака быў вызначыў толькі сваім ад'ютантам, не даючы яму ніякага акрэсленага рангу. Сваё ж войска яны называлі каротка — *белымі*. У яго прымалі хлапцоў толькі з багацейшых і абавязкова каталікоў. Так што воляй-няволяй праваслаўныя і бядота былі змушаныя тварыць *чырвоных*. Да апошніх належаў і я, хоць, што праўда, не браў чыннага ўдзелу ў змаганнях, якія пераходзілі часамі ў сапраўдныя бойкі (прычынай гэтага было маё калецтва), аднак я карыстаўся павагай чырвоных, бо прыпадкова выкрыў «склад зброі» белых у глухім кутку Балаховічышанага саду, пад шырокім кустом агрэсту, які ў дадатку яшчэ густа аброс крапівой.

Трэба прызнаць, што ў змаганнях камандаванне белых паводзілася з малымі выняткамі сапраўды па-рыцарску. Напрыклад, «палонных» ніколі не білі, а толькі цягнулі ў Балаховічышын хлявец і, патрымаўшы пару гадзін, частавалі кубкам прысалоджанай кавы і лустай, хоць невялічкай, хлеба з маслам, ды і адпушчалі, прыгразіўшы, што калі тыя пападуцца яшчэ, дык будуць пакараныя «з усёй суровасцю ваеннага часу». Праўда, што гэта азначае, яны не тлумачылі.

Бедны ж Рошчын заўсёды заставаўся ў *цывілі*, бо і чырвоныя не хацелі яго прымаць за ягоную «панскасць» і сваяцтва з вышэйшым камандаваннем белых, а найбольш дзеля таго, што ён часамі даносіў у школе на сяброў. Але гэта працягвалася нядоўга, бо праз пару год Рошчыніха выслала яго да сваякоў у Варшаву, і ў Лужкі ён ужо не вяртаўся.

Наступным ад дому Гарбэля, калі ісці да ракі і мосту, быў млын і электроўня, дзе непадзельна панаваў загадчык гэтых прадпрыемстваў — паляк Людвік Скальскі. Быў ён незвычайна прыгожым дзецюком: высокага росту і прыгожа збудаваны, з цёмнымі, ледзь-ледзь пахваляванымі валасамі. Крыху яго шпэціла* толькі левае вока, якое ніяк не хацела глядзець у адным напрамку з правым. Але на гэта не звярталі ўвагі мясцовыя прыгажуні, і, пасля Адамовіча з суда, ён быў прадметам іх агульных захапленняў. Праўда, прыгожы Людвік, таксама як і Адамовіч, не звяртаў на іх асаблівай увагі. Аднак, як кажуць, да пары да часу.

На агульнае здзіўленне ён неспадзявана закахаўся ў прасценькую жыдовачку Малку — дачку мясцовага капельмайстра Бэйнуса, сябры па адмысловым кутку ў сінагозе з Янцем Капланам. Яна была ў меру рыжанькай, з тварыкам не вельмі абсыпаным рабаціннем і не мела вельмі ўжо доўгага носа. Як то кажуць, носік як носік.

Але тут на перашкодзе закаханым стала ўпоперак рэлігія. Што праўда, славыты ксёндз Астаневіч можа б і не меў нічога супраць таго, каб прыдбаць яшчэ адну лішнюю душу для польска-каталіцкай веры, але затое жыдоўскі кагал, а да-

* Шпэціць — псаваць.

кладней жаночая частка яго з ведамай Бляхарыхай на чале, паставіўся, як тэй казаў, *яршом*. Тым часам і Скальскі не спаў у шапку. Аднай цёмнай восеньскай ночы ён пад'ехаў нанятай фурманкай пад Малчына вакно і заладаваў на воз яе разам з падушкамі, пярынамі ды іншымі прычындамі. Некаторыя казалі, што ўвесь гэты «пасаг» падавала праз вакно меншая Малчына сястра, а нават, мажліва, і маці кандыдаткі на маладуху. Усе гэтыя прычындамы ён завёз у адлеглы за дзесяць кіламетраў засценак. Там Малка перачакала, пакуль супакоіцца вэрхал, спраўлены* найбольш пабожнымі сяброўкамі ды сябрамі кагалу; пасля гэтага Людвік прывёз яе ў Лужкі, і яны без асаблівага розгаласу павянчаліся ўва ўспамінанага Астаневіча — на ціхае задавальненне Бэйнуса і ўсёй ягонай сям'і, якія бачылі ў Скальскім перадусім заможнага сваяка, а пасля ўжо гоя. І не памыліліся, бо ў хуткім часе ўся сям'я Абрампальскіх стала на ногі.

На пачатку Другой сусветнай вайны Скальскі быў змабілізаваны ў армію, але ён вярнуўся да сваіх хутка пасля развалу Польшчы і заняў ранейшае становішча ў электроўні. Аднак некалькі тыдняў пазней яго арыштавала НКВД, і з таго часу слых па ім загінуў. Малку ж з двума малымі дзецьмі ў 1942 годзе знішчылі немцы.

Як я ўжо ўспамінаў, Млынская вуліца, падняўшыся ад млына на ўзгорак, раздзялялася на дзве дарогі: адна з іх ішла проста на поўдзень на Залессе і далей на Глыбокае, а другая павяртала крута налева і па левым беразе Мнюты ішла на паўднёвы ўсход ды, мінуўшы з левага боку казармы КОП і Гарадзец, ізноў павяртала ўправа на Глыбокае.

На Млынскай вуліцы, якраз на развілку гэтых дзвюх дарог, стаяў даволі вялікі будынак воласці, за польскіх часоў перайменаваны на гміну. У аднай палавіне гэтага будынку змяшчалася гмінная ўправа, а ў другой было памяшканне для пісара, а пазней для сакратара. Пасярод жа іх было нешта накшталт вялікіх сяней, званых *зборняй*, якая ў даўнейшыя часы служыла для праводжання сходаў.

* Спраўляць — учыняць.

Врублеўскія

У кірунку на Залессе ў пазнейшых часоў было пабудавана некалькі даволі добрых дамоў, а між імі і колішняя рэзідэнцыя пана маёра і паручніка Тосі. Там таксама стаяў дом, які належаў вельмі цікавай сям'і паўпалякаў Врублеўскіх.

Кажучы *паўпалякаў*, я так іх і разумею, бо сам Стась Врублеўскі паходзіў з Мазоўша і застаўся ў Лужках з польска-савецкай вайны 1918—1921 гадоў, а Врублеўская паходзіла з акалічнай вёскі. Хоць іх і лучыла веравызнанне, ён лічыў сябе палякам, чаго, аднак, не можна сказаць аб ёй. Яны працавалі прыбіральнікамі ў казармах, а папулярныя былі з таго, што мелі ні больш ні менш, але ўсяго толькі 20 дзяцей, з якіх жыло 16. У гэтым ліку яны мелі шэсць пар блізнят, якія радзіліся год у год, наступна пяцёра, якія радзіліся па двое ў адным каляндарным годзе, і толькі трое, якія радзіліся ў нармальным часе, г. зн. прыблізна 10—12 месяцаў адзін пасля аднаго.

Аб самой Врублеўскай хадзілі легенды, вось адна з іх. Аднаго разу сусед Врублеўскіх прывёў досвіткам да студні паіць каня. Не паспеў ён выкруціць корбай і аднаго вядра вады, як з другога боку прысунулася да студні Врублеўская з вядром і загаманіла:

— Калі ласачка, — яна заўсёды здрабняла некаторыя словы, лічачы, што гэта будзе больш ветліва, — налі мне хутчэй вадзёрца вадзіцы.

— Куды ж так спешна? — запытаў сусед.

— Не бачыш, што хрэсьбінкі вось-вось.

— Ну, куды там, — запярэчыў сусед, — яшчэ хіба праз тыдняў пяць.

— Не жартуй, калі ласачка, а хутчэй ідзі дамоў і папрасі сваю мамку, каб хуценька ішла да мяне, бо Стась ужо пайшоў у казармы, а я адна.

Сусед не звярнуў на гэта вялікай увагі, аднак, вярнуўшыся дадому, сказаў маці ўсё, і тая неадкладна пайшла да Врублеўскай. Аднак праз нейкае паўгадзіны ці крышку больш яна вярнулася.

— Ну што, спадманула Врублеўская?

— Якое там спадманула, — адказала маці, — а каб ты толькі бачыў, якога хлопца нарадзіла! Валасы чорныя, як у бацькі. А голас дык як у старога Лінкевіча*, дрыготкі і пранізлівы.

Можа, гэта і няпраўда, але сусед прысягаўся, што назаўтрае досвіткам бачыў, як Врублеўская ішла з пустымі вёдрамі ў старану казармаў. У гэтых вёдрах яна прыносіла дадому адпадкі з жаўнерскай кухні для свіней і каровы.

Нікому не ведама, якім спосабам Врублеўская, цяжка працуючы ў казармах, магла яшчэ дома спраўляцца з гэтай публікай, як жартаўліва называлі суседзі чародку Врублеўскіх. Праўда, вялікай дапамогай для яе была старэйшая дачка — 18—19-гадовая Юзя, якая трымала ў дысцыпліне і паслухмянасці ўсю публіку, апрача таго кормячы і абмываючы ўсіх іх так, што яны былі дагледжаныя не горш ад суседскіх, хоць тых апошніх часта не было і паловы колькасці Врублеўскіх.

А вось абразок, як Юзя даглядала сваіх меншых сямейнікаў — яе дыялог з чатырохгадовай Ядзюняй. Відочна знерваваная Юзя раз-пораз углядаецца ў адчыненую брамку і нарэшце пытае хлапца-суседа, які праходзіць па вуліцы, ці ён не бачыў дзе Ядзюні. У міжчасе Ядзюня паказваецца з-па-за ўзгорку са стараны мосту. Юзя налятае на яе каршаком:

— Вось я табе зараз пакажу, як бадзяцца, — злосна крычыць яна.

— А ці мама дазволіла табе біць мяне? — спакойна адказвае Ядзюня.

— А вось зараз пазнаеш!

— Ну што ж, калі дазволіла, то бі, — адказвае малая, паднімае падольчык і адварочваецца да сястры задам. Рассмешаная камізмам сітуацыі, Юзя перадумвае біць, аднак вырашае правесці далейшае расследаванне Ядзюнінай віны:

— Дзе ты была, зараза? — грозна пытае яна.

— Там-сям, — спакойна адказвае малая.

— Што ты там рабіла?

— Тое-сёе.

— З кім ты там забаўлялася?

* Царкоўны дзяк (заўв. аўт.).

— 3 тым-сім.

Душачыся ад смеху, Юзя нарэшце цалуе малую ў карэлы нос і нехаця развітваецца з хлапцом, вымоўна паказваючы на Ядзюню і дадаючы:

— А такіх жа яшчэ больш за... — пры гэтым яна расстаўляе пальцы абедзвюх рук.

Слушнага росту і постаці, з сінімі вочкамі і румяным тварыкам, Юзя была аднэй з найпрыгажэйшых дзяўчат на цэлую вуліцу, так што адаратарай* у яе не бракавала. Але яна ставіла абавязак дапамогі бацьком вышэй сваіх асабістых прыемнасцяў і ані з адным з іх не завязвала бліжэйшага знаёмства.

Як мы гаворым аб сям'і Врублеўскіх, мімаволі напрошваецца пытанне, як гэта яны з адносна невялікіх заробаткаў прыбіральнікаў маглі ўтрымаць такую вялікую колькасць дзяцей і хоць у скромнай ступені апранаць і абуваць іх. Гэты сакрэт часткова вырашаўся тым, што пры нараджэнні новага дзіцяці яны абавязкова запрашалі на хрышчоных бацькоў афіцэраў КОП, а тыя пазней у тэй ці іншым спосаб апекаваліся сваімі духовымі дзецьмі. Асабліва гэта можна было заўважыць у часе калядных, навагодніх святаў, у іншыя «сямейныя» святы — дні імянінаў і народжанняў, калі Врублеўскія, вымытыя і чыста апранутыя, ішлі ў казармы. Трэба дадаць, што рэлігійныя палякі сур'ёзна ставіліся да добраахвотна прынятых на сябе абавязкаў. Доказам гэтага ёсць хоць бы і тое, што дваіх старэйшых Врублеўскіх навучаліся ў вайсковых школах у Варшаве, пэўна не за кошт сваіх бацькоў.

На заканчэнне я хачу расказаць аб трагікамічным здарэнні, якое мела месца аднаго разу ў Врублеўскіх. Маючы пад дастаткам кухонных адпадкаў, яны гадавалі адразу па некалькі свіней. Але зазвычай, падгадаваўшы кабанчыка кілаграмаў на 70—75, калолі яго, і за пару тыдняў і следу па ім не заставалася. Але вось аднаго года здарылася так, што ў іх была свіння ў веку трох год, якая ані разу не была пароснай. Што было прычынай гэтакай анамаліі — можа, брак ці надмер тых ці іншых гармонаў, — засталася назаўсёды загадкай. Але факт фактам,

* Адаратар — паклоннік.

што яна расла не па-свіному, г. зн. больш увышкі, чым у шырынню і таўшчыню ды мела высокія, як у пяцігадовага цяляці, ногі і паджарае чэрава. Апетыт у яе быў па сапраўднасці свіны, але з'ядаючы агромныя порцыі свіных прысмакаў яна не сыцела, а толькі расла. Сіла ж у яе была проста конская, бо яна часта развальвала хлявец і платы ды адпраўлялася пасілکاвацца ў суседскія гароды.

Але ўсё мае свой канец, так і жыццё свінні-монстра прыблізілася да канца: Врублеўскія вырашылі яе закалоць, і калі не сала, дык нарабіць хоць удосталь кілбасаў. Пачуўшы аб гэтым, суседзі адзін праз аднаго пачалі ахвяроўваць сваю дапамогу, адны — каб спагнаць на ёй злосць за знішчаны гарод, а іншыя — папросту ад добрага суседскага сэрца і каб паказаць не спрактыкаванаму яшчэ ў такіх справах Врублеўскаму, як гэта робіцца па-фаховаму, а былі сярод іх і не абы-якія фахоўцы, якія без нічыёй дапамогі спраўляліся з 250-, а то і больш кілаграмовымі парсюкамі. Але Врублеўскі адмовіўся ад дапамогі, аргументуючы:

— *Ja na Mazowsu nie takie wiepse білем і tutaj potrafіe**.

У вызначаны дзень бацькі не пайшлі на працу, а старэйшыя дзеці — у школу. У канцы гароду размялі снег і склалі дровы на вогнішча для смалення свінні. Бацька ж падрыхтаваў «зброю» для сябе і дапаможныя прылады для іншых: для сябе — даволі цяжкую даўбешку, ці, як у нас казалі, *пабойню*, ужываную для шчапання дроў, і стары расейскі штых; для маці — вядро са свіной мяшанкай, а для двух старэйшых сыноў даволі доўгі кавалак моцнай вяроўкі. Паводле ягонаў стратэгіі маці павінна была пры помачы вядра выманіць свінню з хляўца. Гэта не лічылася цяжкім заданнем дзеля таго, што свінні не далі есці яшчэ ўчора з вечара. Далей, сыны павінны былі прымацаваць вяроўку да задняй нагі свінні і пры помачы гэтай вяроўкі накіроўваць яе туды, куды павядзе яе маці, г. зн. у старану вогнішча. Вяроўка таксама мусіла служыць асэкурацыяй**

* Я на Мазоўшы не такіх дзікоў біў і тут здолею (польск.). Герой гаворыць з мазавецкаю вымоваю, для якой характэрнае *мазурэнне* (*mazurzenie*) — вымаўленне свісцячых на месцы шыпячых.

** Асэкурацыя — страхоўка.

ад розных неспадзевак. Прыбыўшы на месца экзекуцыі, маці павінна была хуценька кінуць вядро і паспяшаць на дапамогу сыном. Бацька ж у тым часе павінен быў не менш хутка ўдарыць свінню-монстра пабойняй у самы лоб, каб яе ашаламіць, а пасля прыкончыць штыхом. Такім чынам, паводле гэтай стратэгіі, «свежаніна» павінна была аказацца пры самым вогнішчы пры мінімальнай затраце энергіі. Але кожная стратэгія ёсць добрай толькі ў тэорыі, і то найчасцей. Так аказалася і ў дадзеным выпадку.

Што праўда, свіння даволі ахвоча выйшла з хляўца, але на гэтым і стоп! Пабачыўшы даволі шмат людзей і распаленае вогнішча, яна замітусілася і маланкава кінулася назад у старану хляўца. Сыны, пабачыўшы, што наўрад ці здолеюць утрымаць вяроўку, закрычалі немым голасам. Каб ратаваць сітуацыю, бацька перакінуў сваю пабойню ў левую руку і, хапіўшы нейкую дашчурку, намагаўся пры помачы яе адварнуць свінню ад дзвярэй хляўца. Як на няшчасце, у дашчурцы аказаўся востры цвік, які разадраў скуру на свінным лычы і баку, — свіння ў сваю чаргу далучыла свой піск да галасоў старэйшых Врублеўшчыкаў. Пачуўшы такі вэрхал, і меншыя дзеці, што мелі загад сядзець у хаце, не вытрымалі ды і прынялі ўдзел у акцыі. Яны, пахапаўшы ламачча, якога поўна было на панадворку, кінуліся на дапамогу бацьком і братом. Цяжка і апісаць, што дзеялася тады на панадворку Врублеўскіх: мільгалі ногі і рукі змагароў, ашчэраная ад страху і болю свіная зяпа. А ўвесь гоман, піск і крык пакрываў памацнелы ад страху і сораму голас Врублеўскага:

— *Franek, po nogach, po nogach ja, cholera!*"

Адным словам, абраз быў годны мастака-баталістага, шкада толькі, што яго не было на месцы. Але ўсё на свеце мае свой канец. Так і ў гэтым выпадку ўвесь раскрычаны натоўп выкаціўся ў гарод і наблізіўся да вогнішча. Тады ўсе Врублеўскія стварылі на свінным целе нешта падобнае, як робяць малыя дзеці, забайляючыся ў *мала кучы*. Памаленьку свіны піск перайшоў у хрып, а крыху пазней і зусім сціх, і змагары пачалі па адным

* Франэк, па нагах, па нагах яе, халера! (польск.)

паднімацца на ногі, расціраючы па тварах свіную і... сваю кроў, бруд, пот...

Цяжка апісаць і смаленне свінні, таму што яно было надзвычайным. Выкачанае ў снезе і крыві шарсцінне не хацела гарэць, а гарэла толькі, выцякаючы ад гарачыні праз папрабіваныя ў свіной скуры раны, сала, што напаўняла ўсю акаліцу пахам свежаніны. Хтосьці паклапаціўся паклікаць паліцыю, і тая, прыбыўшы на месца, абвінаваціла Врублеўскіх у непатрэбнай жорсткасці. У выніку яны пазбыліся мажлівых непрыемнасцяў у судзе дзякуючы толькі таму, што ў акцыю ўмяшаўся афіцэр КОП — знаёмы Врублеўскіх, які прыпадкова праязджаў па вуліцы.

Справа фактычна гэтым і закончылася, але местачкоўцы яшчэ доўгі час успаміналі яе, прыраўноўваючы кожную няўдалую справу да *лапоцінаў*¹⁰⁰ у Врублеўскіх.

Не памятаю добра, ці тэй жа самае зімы, ці год пазней падобнае да гэтага, але яшчэ больш трагічнае здарэнне надарылася аднаму хыхару тэй жа Млынскай вуліцы — дробнаму гандляру Хаіму Гэрцыку.

Гэрцыкавы гусі

Тыя, хто жыву ў малых мястэчках на Беларусі, хіба памятаюць, што бяднейшае жыдоўскае насельніцтва ў зімовы час трымала шмат гусей, якія напаўнялі гвалтам, асабліва ў зімовыя раніцы, усе завулки мястэчак. Прычына такога замілавання да гадоўлі гусей была ў тым, што жыды гэтым спосабам хацелі выраўнаць брак тлушчоў, якіх не мелі ў такой меры, як хрысціяне, якія заўсёды пакрывалі яго са свіней. Жыдам жа, як ведама, есці свініну забараняў закон Майсея, што яны дакладна перасцерагалі*. Дык вось жыды і радзілі сабе наступным спосабам: увосень куплялі ад сялянаў, залежна ад варункаў, большую ці меншую колькасць гусей і, пасадзіўшы тых у цесны хлявец ці іншую каморку, кармілі *да адвалу* мяшанкай з мукі, найчасцей

* Перасцерагаць — тут: выконваць.

аўсянай, і бульбы. Уначы гусі не мелі жадання на перакускі, таму ўласнікі сілком запіхвалі ў іх гарлякі галкі, зробленыя з тэй жа мяшанкі. Пасля некалькіх тыдняў падобных «пачастункаў» гусі даслоўна наліваліся тлушчам ці, як яго называлі, *шмальцам*, і іх валаклі да разніка, які рэзаў птушку асаблівым рытуальным спосабам, бо без гэтага мяса не лічылася кашэрным, але трэфным, і яго маглі есці толькі гоі-хрысціяне.

Зняўшы з гусей, а пазней вытапіўшы шмалец, яго прадавалі багацейшым жыдом і тым, хто або не хацеў, або не мог выпрадукаваць яго сам. За прададзены шмалец, які лічыўся даражэйшы за масла і сала, хоць апошняга жыды і не елі, яны вылучалі сумы, якія часта пакрывалі патрачанае на закуп і гадоўлю гусей, а чыстым прыбыткам заставаліся вытапленыя са шмальцу скваркі, горшыя гатункі шмальцу, а таксама мяса і косці гусей. Гэтыя адпадкі былі часта адзіным скарамам для бедных жыдоўскіх сем'яў.

Трэба дадаць, калі наступалі халады, то гусі часта не прыбывалі на вазе, інакш не сыцелі. Дзеялася гэта хіба з прычыны таго, што большасць спажытых калорыяў іх арганізмы ператваралі папрост у цеплавую энергію, і дзеля гэтага яны не прыбывалі на вазе і не тлусцелі. Гэта ведалі і гадоўцы гусей ды, каб запабегчы гэтай бядзе, спрабавалі аграваць прымешчанні, дзе сядзелі гусі. Але як ты абагрэеш хлявец ці кладоўку або падвал, калі там няма печы?! Чаго толькі бедны не прыдумае, як кажа старая прыказка. Яны папросту насыпалі ў стары чыгунны кацёл жару з печы і стаўлялі яго ў прымешчанні, дзе сядзелі гусі, і гэта выдатна падымала ў ім тэмпературу. Ведама, што гэта стварала небяспеку пажару, але ўласнікі гусей і ўдзень і ўначы следкавалі, каб гэта не сталася.

Дык вось і наш Гэрцык аднае восені, купіўшы за апошнія заащчаджаныя залатоўкі чатыры гусі, задумаў іх адкарміць, каб падправіць сямейны бюджэт, а таксама крыху паласавацца са сваімі кіндэрамі* хоць капустай на гусіных касцях, а калі гандаль добра пойдзе — дык і *ладкес* (аладкамі) са шмальцам. Спачатку ўсё ішло даволі гладка, аж пакуль не дайшло да аба-

* Кіндэр (ідыш) — дзіця.

гравання кладоўкі, дзе знаходзіўся гусіны апартамент-турма, бо ўжо пачаліся моцныя маразы. Нялёгка давалася Гэрцыку гэтае абаграванне, бо фінансавая база была сціплай, а кошт дроваў не такі ўжо і малы; хоць і не зусім удала, але ён неяк радзіў з чыгунным катлом. Аднак ізноў жа бяда: каб напаліць адпаведную колькасць вуголля, трэба было перавесці ці то малую колькасць дзяшовых асінавых ці яловых дроў. На даражэйшыя гатункі, як, напрыклад, бярозавыя, у беднага Гэрцыка не хапала фінансаў.

Вось тутакі і ўмяшалася нячыстая сіла. Часта праходзячы каля кузні свайго адзінаверца, старога Юды, Гэрцык з зайздрасцю паглядаў на даволі вялікую кучу каменнага вуголля, якое ляжала ў кутку каля горна. Справа ў тым, што ў апошніх часах мясцовыя кавалі зрабілі адкрыццё: каменнае вуголле можна зусім добра падмешваць да дзераўлянага, і яно дае ўдвая, а то і больш гарачыні за апошняе і не каштуе ўжо так шмат. Дзеля гэтага Юда што пэўны час наймаў свайго суседа Гіршу і ехаў з ім на чыгуначную станцыю Палівачы па гэтае вуголле.

Аднаго разу вечарам Гэрцык, вяртаючыся дадому і мінаючы Юдаву кузню, са здзіўленнем заўважыў, што вісячы замок на яе дзвярах не замкнуты, а толькі вісіць на адным прабоі. Што было гэтаму прычынай, няведама. Можа, Юда вельмі спяшаўся дадому і ў спешцы забыўся добра замкнуць замок, а можа хтосьці з яго кліентаў паставіў барышы за добра выкананую працу? Хто яго ведае, як там было, але факт фактам. Гэрцык затрымаўся, пастаяў некалькі секундаў, ізноў спрабаваў ісці далей, але ягоныя ногі былі як укапаныя ў зямлю, а вочы мімаволі звярталіся на вуголле, якое, як на злосць асветленае месяцавым святлом, было відаць праз недачыненыя дзверы. У наступныя секунды ў яго ўяўленні паўстала ўсё незайздроснае становішча ягонай сям'і: напаўгалоднае існаванне, холад у хаце, блягі гандаль, а найбольш гэты пракляты воз асінавых і ў дадатку сырых дроў, за якія ён сёння аддаў паўтара злотага і вялікую частку якога трэба было спаліць, каб мець гарачае вуголле для гусінай каморкі.

Заплюшчыўшы вочы і сціскаючы пад пахай пусты мех, з якім ён ніколі не расставаўся ў надзеі на нейкі гешэфт*, Гэрцык зрабіў некалькі, як для яго выдавалася, бесканечна доўгіх крокаў і ўжо быў каля вугальнай кучы. Хуценька нагробшы ў мех невялікую колькасць вуголля, ён закінуў мех на плечы і скіраваўся да выхаду. Тут ён заўважыў, што мех надзвычай цяжкі, і дзеля гэтага ў яго паўстала думка, што гэта Ягова** ўжо гатовы пакараць яго, бо ён зрабіў злачынства ў адносінах да свайго адзінаверца, і гэта ў шмат разоў горш, чым злачынства, зробленае ў адносінах да голя. Аднак разважаць не было калі, і ён амаль бягом скіраваўся ў старану хаты, што праўда, не па вуліцы, а па гарадах нацянькі. Нягледзячы на гэта, яму ўсё выдавалася, што хтосьці бачыць і слядкуе яго. Прыбегшы дадому, ён, аднак, пераканаўся, што на вуліцы нікога няма, а ў дадатку пачаў ісці даволі вялікі снег, і таму ніхто не мог яго бачыць.

Позна вечарам, калі ўжо ўсе спалі, ён выграб з печы крыху жару ў кацёл, які ўжываўся для гэтае мэты, і, прынёсшы ў кладоўку, дадаў туды вуголля з мяшка, а пазней доўга дзьмухаў, пакуль яно не разгарэлася сінім агеньчыкам. Дзьмухаючы яшчэ хвіліну, ён пачуў носам нейкі дзіўны смурод, але не звярнуў на яго вялікай увагі, бо думаў, што пах знікне, калі вуголле добра разгарыцца. Пастаяўшы яшчэ хвіліну, ён вярнуўся ў хату і лёг адпачываць.

Аднак Гэрцыку не спалася, бо ён з вечара быў вельмі пераняўшыся гэтым вуголлем, што нават забыўся пакарміць гусей — паўпіхаць звыклую порцыю галушак у гусіныя горлы. Накінуўшы на плечы стары лапсардак¹⁰¹ і насунуўшы на ногі стаптаныя вайлакі¹⁰², ён скіраваўся ў кладоўку, трымаючы ў руцэ запалены агарак свечкі. Адчыніўшы дзверы, ён стаў як слуп: кладоўка была поўная нечага такога падобнага да дыму, але сіняватага колеру і дзіўнага смуроду, ад якога дзерла ў горле. А гусі? Ой, мамалэ! Ой, вай мір!¹⁰³ Усе чатыры ляжалі покатам на падлозе. Хутка Гэрцыкаў лямант пачула жонка і некалькі

* Гешэфт — інтэрас, гандаль, ці, як тут [у ЗША] кажуць, бізнес (заўв. аўт.).

** Ягова (Ягвэ) — імя Бога ў юдаізме.

*** Вайлакі — валёнкі.

**** Ой, мамачка! Ой, Божа мой! (ідэш).

ўсялякага ўзросту пацехаў, якія прыбеглі ў каморку і далучылі свае галасы да ягонага. Прычытанні трывалі якіх мінут 15, аж пакуль Гэрцык даволі голасна не крыкнуў:

— Кіндэр, ша! Кажу вам: ша!

Калі ўсё сціхла, ён агаласіў, што ляманты нічога не памогуць, а трэба думаць, як парадзіць бядзе і што цяпер рабіць са здохлымі гусямі, бо хоць яны і загінулі не ад нейкай заразлівай хваробы, але ж ані шмальцу, ані мяса з іх нікому не прадасі, бо яно трэфнае. Праект, каб прадаць яго гоям, адразу ж адпаў, бо ўсім ведама, што ўсялякае мяса, выстаўленае на продаж, у першую чаргу павінен агледзець ветэрынар, ці яно не мае ў сабе якіх заразных бактэрыяў. Пасля доўгіх нарадаў пастаноўлена выкінуць трупы гусей у густыя кусты алешніку і лазняку ля ракі. Але перад гэтым, каб хоць крышку чагосьці ўратаваць, пастаноўлена іх абскубаць з пер'я і пуху, за што ўсё ж можна будзе выручыць нейкую залатоўку.

Хуценька была прынесена з хаты большая лямпа, і ўсе Гэрцыкі дружна ўзяліся за работу, якая была скончана за няпоўную гадзіну. Не трэба дадаваць, што ніхто з іх асабліва не клапаціўся, каб не пашкодзіць гусінай скуры, глядзелі толькі на тое, каб скончыць працу хутчэй. Яшчэ далёка да досвіткаў Гэрцык з Гэрцычыхай і дваіх старэйшых хлопцаў, пабраўшы гусей за шыі, павалаклі іх да ракі.

Калі развіднела, сяляне, што ехалі на кірмаш (бо быў аўторак), пабачылі недалёка ад дарогі нейкіх дзіўных стварэнняў з голымі целамі і даўгімі шыямі, якія ішлі па снезе ў старану вуліцы, крычучы нейкімі дзікімі, прарэзлівымі галасамі. Калі двое з найбольш адважных сялян падышлі бліжэй, то ўбачылі, што гэта гусі, толькі чамусьці непарэзаныя, але толькі абскубаныя. Хутка сабраўся натоўп, выклікалі паліцыю. Знайшоўся і сведка, які бачыў, як уначы Гэрцыкі неслі штосьці са свайго панадворку да ракі. У часе допытаў выяснілася, што гэта яны абскубалі гусей і выкінулі іх у кусты, але ізноў жа прысягаліся, што гусі былі нежывыя.

Сёння ўжо не памятаю як, але нарэшце выявілася, што гусі папросту былі пачаднеўшы і, выкінутыя на снег, урэшце

прыйшлі да сябе. Гэрцыка арыштавалі, гусей паліцыя тут жа прыкончыла, каб скараціць іх мукі, а пазней «трупы» прадала жадаючым, што праўда, грошы звяртаючы Гэрцычысе. Здаецца, Антоць Неяк-Жа-Будзе быў купіўшы аж дзве і вельмі ж хваліў іх смак.

Гэрцыка судзілі за здзек над жывёлай, але, узяўшы пад увагу абставіны, далі толькі шэсць тыдняў арышту, якія ён ужо быў адседзеў перад судом, так што пасля суда ён адразу вярнуўся дадому. Праўда, яшчэ ў часе допытаў выплыла была наверх і справа Юдавага вуголля, але тэй адразу ж дараваў вінавайцу, пэўна, з прычыны супольнай рэлігіі.

У параўнанні з Врублеўскім, аб Гэрцыкавай справе забыліся неяк хутчэй, чым аб лапоцінах.

На рацэ Мнюце

Млынская вуліца была ведамая яшчэ і з таго, што кожны год на Вадохрышча на рацэ пры мосце адбывалася ўрачыстае свячэнне вады. Ужо за дзень, а то і раней перад святам местачкоўцы выразалі з лёду і ставілі недалёка ад мосту вялікі, на якіх 2,5–3 метры крыж. Часамі яго малявалі*, найчасцей ясна-сіняй фарбай, а кругом абстаўлялі ялінкамі. Пасечанымі яловымі лапкамі пасыпалі і даволі доўгі адрэзак вуліцы перад спускам да ракі. Пасля ўрачыстай Багаслужбы ў царкве фармаваўся хрэсны ход, які, перасякаючы наўскос Рынак, скіроўваўся на Млынскую вуліцу і далей да ракі.

Калі быў марозны дзень і на рацэ стаяў моцны лёд, дык малельнікі і наагул глядачы сыходзілі на яго. Калі ж была адліга і лёд быў слабы, што, зрэшты, здаралася вельмі рэдка, паліцыя прапушчала на раку абмежаваную колькасць людзей, духавенства і хор. Астатнія ж мусілі стаяць на вуліцы. Месцы на мосце былі рэзерваваныя для афіцэраў КОП, мясцовых урадаўцаў і розных панкоў, якія прыходзілі на ўрачыстасць, напэўна, не з вялікай сімпатыі да схізматыкаў, але папросту каб прыпа-

* Маляваць — тут: фарбаваць.

дабацца*. У апошніх гадох перад вайной, а дакладней у часе фабрыкавання так званых *праваслаўных палякаў*, у царкву, а пазней і на раку прыходзіла ганаровая кампанія¹⁰² жаўнераў і аркестр, які ў часе Хрэснага Ходу граў спецыяльна завучаную мелодыю рэлігійнай песні «Коль славень»¹⁰³, а пазней разам з жаўнерамі станавіўся пазадзе публікі на мосце. У часе, калі святар апушчаў крыж у ваду, жаўнеры давалі з карабінаў залп у паветра. Пасля ўрачыстасці на рацэ афіцэры і некаторыя панкі запрашаліся на пачастунак да святара.

Другім здарэннем, якое адбывалася на мосце з года ў год, быў ледаход у часе веснавой паводкі. Тады дзетвара, а нават вялікая колькасць старэйшых праводзіла там цэлыя дні. Калі ж вясной лёд на рацэ толькі сінеў і пачынаў трэскацца, успамінаны ўжо КОП прысылаў жаўнераў, якія ўзрывалі лёд вышэй мосту на працягу якіх 200—250 метраў. Рабілася гэта дзеля таго, што была небяспека пашкоджання мосту: вялікія крыгі лёду, напіраючы на *быкі* — мураваныя падпоры мосту, маглі іх пашкодзіць, або вялікая крыга часамі ставала рабром у пралёце паміж быкамі, затрымоўваючы ўсю ваду, якая магла не толькі пашкодзіць, але разварнуць і знесці ўвесь мост. Калі асноўная маса лёду, якая была ў беспасрэднай адлегласці ад мосту, праходзіла, дык і ў далейшым — яшчэ праз некалькі дзён і начэй — на мосце вартавалі некалькі моцных дзецюкоў і мужчын, якія доўгімі баграмі скіроўвалі крыгі якраз паміж быкамі.

Будучы 10—12-гадовым хлапцом, я меў уяўленне, што на свеце няма нічога больш узрушальнага і цікавага, чым вясенні ледаход. Аж сэрца хацела выскачыць ад уражання, калі агромністая — некалькі дзясяткаў метраў даўжыні — крыга раптам узнімала адзін свой канец угару, а другім пагружалася ў глыбіню, каб за добрую хвіліну або і паўтары вынырнуць на паверхню ўжо па другой старане мосту. А шум ад вады чутно было на другім канцы мястэчка.

Некалькі дзясяткаў год пазней, калі я наведваў Ніягару, то мне выдавалася, што я ізноў вярнуўся ў дзяцінства. Ведама, што

* Прыпадабца — пакасаваца.

Мнюту смешна прыраўноўваць да Ніягары, але ў гадох майго дзяцінства аб Ніягары я толькі чытаў, а Мнюту бачыў наяве.

Недалёка ад мосту жылі мае пазнейшыя школьныя сябры — браты Грыцы. Дык вось у тыя часы я лічыў іх найшчаслівейшымі на свеце, бо — і трэба ж падумаць! — на ледаход яны маглі глядзець уволю проста са свайго вакна, а я павінен быў са слязьмі выпрошваць у старэйшых дазволу пайсці да ракі.

Таму што местачковая электроўня парушалася вадзяной турбінай, дык у часе ледаходу мястэчка заставалася некалькі дзён без святла.

А цяпер хачу расказаць аб яшчэ адным відовішчы на рацэ Мнюце.

У канцы 1930-х гадоў польскія шавіністыя былі захварэлі на *мацарстwowасць** і мала таго, што марылі аб Польшчы *od morza do morza***, але зусім сур'ёзна пачалі дамагацца заморскіх калоніяў, калі не мыляюся, у Анголе. Вось з гэтай мэтай была створаная Марская і каланіяльная ліга¹⁰⁴, да якой у дабравольна-прымусовым парадку павінны былі належаць як найшырэйшыя колы грамадства. Перадусім жа ў абавязковым парадку мусілі належаць усе дзяржаўныя і самаўрадавыя працаўнікі, уключаючы нават вясковых солтысаў, прыбіральнікаў вясковых школаў і ўласнікаў дамоў, якія арандаваліся пад школы. Заданнем усёй гэтай арміі было прапагандаваць ідэі шырэйшага доступу да мора як усярэдзіне дзяржавы, так і на міжнародным форуме, а таксама ў Лізе Нацыяў¹⁰⁵, якая ў тым часе ўжо, як кажуць расейцы, дыхала на ладан.

Ведама, што ані дробныя ўрадаўцы, ані школьныя прыбіральнікі ці іншыя дзядзькі, ад якіх гміна арандавала простыя сялянскія хаты, каб «запаліць святло навукі на нашых крэсах», не маглі мець ніякага ўплыву ані на прапаганду ўнутры дзяржавы, ані тым больш на міжнародным грунце. Затое яны даткліва адчувалі існаванне гэтай і падобнай да яе лігаў, добраахвотных пазыкаў і да т. п. у часе выплаты ім заробаткаў, калі з часта

* Мацарстwowасць (ад польск. *macarstwość*) — вялікадзяржаўнасць, імперскасць.

** Ад мора да мора (польск.).

мізэрнай сумы, якая не перавышала 50 злотых, на падобныя мерапрыемствы адлічвалася каля 20 працэнтаў.

Дык вось, гэтая Марская і каланіяльная ліга ў канцы тых жа 1930-х ладзіла на рацэ Мнюце пры мосце так называнае Свята мора¹⁰⁶. Святкаванні адбываліся зазвычай напрыканцы ліпеня ў суботнія ці нядзельныя вечары. Тады напярэдадні на Млынскай вуліцы з паўдня зачыняўся ўвесь колавы рух, які скіроўваўся на мост у Гарадцы або на поўнач праз вёску Лапунова, дзе таксама быў мост пры млыне, якім валодаў немец Кеніг. На вуліцы ж, ладны адрэзак якой ішоў паралельна з ракой, і на мосце рыхтаваліся месцы для публікі: звозіліся крэслы для большых паноў і ладзіліся правізарычныя* лаўкі з дошак і некалькіх драўляных круглякоў для *простанароддзя*. Для тых, хто не меў залатоўкі на білет, адводзіліся месцы на абрывістым баку гары, якая аддзяляла Млынскую вуліцу ад Маставой. Тутака былі ўжо бясплатныя *трэція* месцы. Былі яшчэ і *чацвёртыя* — на левым, даволі забалочаным, беразе Мнюты. Таму аматары бясплатных відовішчаў тутака, як, зрэшты, і на *трэціх* месцах, сядзелі на ўласных портках і часта ішлі дадому са слядамі таго, што сядзелі дзесь на гразі.

На рацэ ж, на вышыні казармаў, пры чыннай дапамозе сапёраў рыхтавалася цэлая флатылія лодак і плытоў, удэкараваных на розныя караблі, самалёты, сярэднявечныя замкі і г. д. На мосце ззаду крэслаў стаяў вайсковы аркестр. Ніжэй мосту, адразу ж за млыном, знаходзіўся невялікі аддзел жаўнераў, заданнем якога было пушчанне ракетаў і ладжанне штучных агнёў.

У азначаны час угару ўзвівалася ракета, і гэта было сігналам пачатку відовішча. Асветленая разнаколернымі агнямі і ракетамі, уся раней падрыхтаваная флатылія паціхеньку выплывала з-па-за старых вербаў на крутым павароце ракі, званым *Мельнічковым віром*, і, даплыўшы да мосту, рабіла ізноў паворот управа і вярталася назад. І ўзапраўды гэта было прыгожае відовішча, калі перад захопленымі гледачамі памалесеньку праплываў або парослы пальмамі і трысцём паўднёвы абток,

* Правізарычны — тут: імправізаваны.

на якім працавалі прымітыўнымі прыладамі напаўголыя «негры»; або ізноў жа самалёт, на якім круціліся ўдэкараваныя разнаколернымі электрычнымі лямпкамі прапелеры; або нейкі сярэднявечны замак.

Відовішча канчалася перад самым усходам сонца, і ўзрушаны натоўп глядачоў памалу разыходзіўся, забываючыся нават на тое, што ў некаторых з іх хутка адлічаць дзясятак або і больш злотых, потым легкадумна выдаваных на падобныя імпрэзы.

Прудавік і здані

Апісанне Млынскай вуліцы было б няпоўным, калі б я не ўспомніў пра Прудавік. Дык вось, ужо пад канец вуліцы, мінуўшы гміну, управа ішла невялікая дарожка для пехатных*, якая, даходзячы да даволі крутой і высокай гары, а далей коцячыся зігзагамі ўніз, упіралася ў салідна збудаваную кладку на ручаі Прудавік. Гэты ручай быў невялікі, але вельмі стромкі і ніколі не перасыхаў. Браў ён свой пачатак у забалочаным азерцы ў запушчаным фальварку Багданова¹⁰⁷ за кіламетраў пяць-шэсць адгэтуль; мінуўшы кладку, за якіх метраў 500 ад яе ручай упадаў у раку Мнюту. Пачынаючы ад кладкі, Прудавік і Мнюта тварылі прыгожую і даволі абшырную палянку ў форме трыкутніка пад назовам таксама Прудавік. Гэтая палянка была неафіцыйным паркам местачковай моладзі, а таксама і старэйшых. Тут часта ладзіліся пікнікі, званыя ў тыя часы маёўкамі. Старэйшыя ж ладзілі тут абрадавыя пачастункі, якія называліся *ісці пад жыта*.

Каб было ясней, пастараюся апісаць гэтыя абрады. На свята Юр'я або, калі не дазваляла надвор'е, крыху пазней жанчыны збіраліся ў грамаду, бралі з сабой пасвечаную на Вербніцу вярбу, а таксама фарбаваныя велікодныя яйкі і пэўную колькасць каўбас, сыроў, масла ды наагул еміны і ішлі на жытнія палеткі. Тут кожная на сваёй ніўцы ўтыкала ў зямлю вярбу і закопвала яйцо, молячыся пры гэтым і просячы ў Бога ўраджаю. Мужчыны ж, са сваёй стараны, бралі з сабою выпіўкі і, сабраўшыся

* Пехатны — пешаход.

таксама ў грамаду, нібы знянацку далучаліся да жанчын, пасля чаго супольна наладжвалі бяседу. Часта некалькі такіх грамад спалучаліся ў адну, і тады ўжо запраўды была вясёлая бяседа, на якой гучалі абрадавыя і наагул народныя песні. Найчасцей гэта здаралася ў тыя гады, калі жыта сеялася на *Замлынні* — на палетках, паложаных найбліжэй да Прудавіка.

Тутака ізноў належыцца невялікае выясненне. У Лужках была *цераспалосіца*¹⁰⁸, і дзеля гэтага жыта сеялася на тых самых палетках што трэці год, гэта значыць, калі сёлета ёсць жыта, то налета будзе ярына, далей — папар, на якім на восень ізноў засявалася жыта. Калі жыта было на Замлынні, то кожны ведаў, што на Юр'я бяседа будзе ў Прудавіку, таму што ён знаходзіўся ў вельмі выгадным месцы — далёка ад большых дарог, акружаны з дзвюх старон даволі высокімі ўзгор'ямі, а з трэцяй — ракой. Адным словам, гэта было ідэальнае месца, дзе можна было і павесяліцца, і перакусіць без перашкодаў.

Ручай Прудавік ад сваіх вытокаў перасякаў абшар Багданова ды сенажаці і палеткі вёскі Путраніца, далей працякаў пад мостам на дарозе Лужкі—Залессе і ў жывых каскадах, якія прыпаміналі маленькія вадаспады, далучаўся да Мнюты.

З мостам на дарозе на Залессе (а дакладней, трохі лявей ад яго, там, дзе дарога адыходзіла ўправа на вёску Ламачына) звязана было апавяданне—легенда пра зданкі-страхі, у што верыла — прынамсі, не запярэчвала ім — вялікая частка акалічных жыхароў. Паводле іх слоў, зданкі-страхі паказваліся найчасцей у восеньскія дажджлівыя ночы. Прычынай жа гэтаму было тое, што тут у вельмі даўныя часы стаяў касцёл, спалены пазней перуном. У гэтым касцэле служыў маладзенькі ксёндз, які здрадзіў дадзеную Богу прысягу, бо быў закаханы ў прыгожай дачцэ арандатара суседняга маёнтку Ілоўка. І вось закаханыя, каб усцерагчыся ад непажаданых вачэй, пачалі прызначаць спатканні ў касцэле. Але гэта трывала вельмі каротка, бо аднае начы разбушавалася ніколі не бачаная бура з перунамі і страшэнны пярун дашчэнт у разваліў касцёл, хаваючы пад развалінамі абаіх грэшнікаў, а пажар даканаў рэшты аж да поўнага знішчэння. З таго часу бурлівымі начамі там можна часта спаткаць ксяндза

на казіных нагах (а на якіх жа нагах павінен быў хадзіць сталы жыхар пекла?!), які шукаў каля кустоў, напэўна, сваёй каханкі. Або наадварот — можна было сустрэць прыгожую паню з бледным тварам і ў доўгай, да зямлі, чорнай сукні, якая таксама чагосьці шукала і раз-пораз выцірала вочы белай хусцінкай. Як ксяндза, так і паню не можна было чапаць ці да іх гаварыць, бо ў праціўным выпадку яны перад тым, як знікнуць, выбухалі такім пякельным рогатам, што аж коні прысядалі на задах, а ў людзей мароз праходзіў пад скурай. Найлепшай абаронай ад гэтых праяваў былі малітва і закліцці.

Дык вось і я, маючы гадоў 17, быў папаўся каля гэтага мосту ў *перанплёт*. У Ламачыне жыла прыгожая дзяўчына Ліда, якая мне вельмі падабалася. Яна мела яшчэ дзвюх старэйшых сясцёр, таксама нябрыдкіх дзяўчат. Дзеля гэтага ў іх хаце заўсёды збіралася моладзь, асабліва пасля вечарынаў, якія даволі часта адбываліся ў вёсцы. Тады кожную з сясцёр адводзіў дадому хтосьці, хто чуў да яе сімпатыю. Гэтаму спрыяла яшчэ і тое, што іх бацька, будучы ўдаўцом, таксама вечарамі рэдка сядзеў дома і вяртаўся даволі позна. Брат жа Сяргей, хлапец гадоў 14-ці, не меў нічога супраць, калі кавалеры заседжваліся крыху пазней. Праўда, невялікай перашкодай была найстарэйшая сястра Анна, якая заўсёды, глянуўшы на сцяжны гадзіннік з паламанымі стрэлкамі, безапеляцыйна заяўляла: «Пара спаць!» Гэта гучэла амаль як загад, і ніхто гэтаму не пратэставаў. Праўда, яе сімпатыя — сусед з наступнай хаты — няўпэўнена заўважаў, што гэта яго не датычыць. Але тады Анна хапала яго шапку і, нахлабучыўшы яму на галаву, жартаўліва папіхала ў старану дзвярэй, так што і ён павінен быў скарыцца.

Таго разу вечарына, якая адбывалася ў суседняй хаце, разышлася неяк зарання з прычыны капрызав музыкі Астэпкі, так што каля гадзіны дзясятай усе тры сястры са сваімі адаратарамі былі ўжо дома. Тым часам навонкі шалела бура з перунамі. Хлапцы, якія падводзілі старэйшых сясцёр Любу і Анну, жылі зусім па суседстве, так што ім не трэба было задумвацца, як дабрацца дадому, а вось для мяне дык гэта была праблема. Праўда, Ліда,

пашаптаўшыся з Сяргеем, сказала, што я магу ісці з ім спаць на сена ў пуню. Але я не мог згадзіцца на гэтую прапанову з дзвюх прычынаў: па-першае, мая маці была б страшэнна неспакойная, каб я не вярнуўся нанач дадому, бо ў тыя часы моладзь, асабліва ў большых вёсках, на вечарынах не захоўвалася як належыцца, і таму часта ў выніку боек былі параненыя, а часамі нават забітыя; па-другое, стары Юрка, бацька дзяўчат, трымаў іх вельмі каротка, і я не пэўны, ці абышоўся б дабром для іх, а нават для мяне тэй факт, каб ён назаўтрае знайшоў мяне ў сваёй пуні.

Адным словам, я наважыўся ісці дадому. Тады Ліда прынесла доўгі белы зрэбны сяннік і, увярнуўшы адзін рог у другі, зрабіла нешта падобнае на расейскі *башлык* і надзела яго мне на галаву. Прадоўжанне гэтага башлыка даволі добра прыкрывала плечы і ногі, так што ад дажджу я быў больш-менш забяспечаны. Падурніўшыся яшчэ некалькі хвілін у гэтым дзівосным уборы і зрабіўшы некалькі, на маю думку, смешных паклонаў і падскокаў, я развітаўся і выйшаў на ганак. Вось тут у мяне і прамільгнула думка, што, можа, лепш было б наразіцца* на гнеў старога Юркі, чым ісці ў гэткую цемру і непагадзь. А цемра стаяла, як то кажуць, *хоць вока выкалі*. Кругом чуўся толькі шум ветру і дажджу, ды недзе далёка ўспыхвалі, займаючы паўнеба, маланкі. Выйшаўшы на вуліцу, я на хвіліну задумаўся, кудой ісці: ці праз ламачынскае поле ў кірунку Прудавіка, дзе, перайшоўшы ручай па кладцы, падняцца на гару, а там за пару сотак метраў будзе ўжо і Млынская вуліца; ці ісці на паўднёвы ўсход да залескай дарогі, а там па роўным бруку, хоць і крышку далей і праз... *ксяндзоўскі* мост, таксама дабірацца дадому. Розум адразу ж адкінуў першую мажлівасць, бо па сцёжках у Прудавіку нават і ў сухую пагоду ды ўдзень маімі нагамі можна было прайсці з пэўнымі цяжкасцямі; што ж казаць у такую ноч дый яшчэ ў дождж?!

На сэрцы было неяк моташна, аднак я павярнуў у старану мосту, хоць пры кожнай успышцы маланкі мне трызніліся тоненькія казіныя ножкі і доўгая чорная сутана або сукня.

* Наразіцца — нарвацца.

Падыходзячы ўжо да самой галоўнай дарогі, я ўздыхнуў вальней. Са стараны мястэчка нехта ехаў на возе, бо быў чутны выразны грукат колаў па бруку. Дзякуй Табе, Божа! На крытычным месцы я буду не адзін, але і яшчэ нейкая жывая душа. Дарога праходзіла па насыпе, таму я памаленьку вылез на яго і стаў каля ахароннага слупа, бо воз ужо ехаў на мосце. Праз пару хвілінаў ён параўняўся са мной, але адначасова пачуўся храп спуджанага нечым каня. Гэта хіба мой белы сяннік нагнаў яму страху. Разам з конскім храпам раздаўся дрыготкі ад страху голас:

— *W imię Ojca i Syna**... Згінь ты, прападзі, нячыстая сіла!

Тут я ўжо крыкнуў:

— Дзядзька, не бойся, гэта не зданкі!..

Але дзе там! Дзядзька, молячыся яшчэ галасней, лупцаваў няшчаснага каня, а тэй ляцеў так, што аж іскры сыпаліся з бруку з-пад зялезных колаў. Тады нейкі чорцік падсунуў мне думку зарагатаць і яшчэ больш настрашыць дзядзьку, але я з месца адкінуў яе, як не годную сумленнага чалавека, які цешыцца з няшчасця іншага, сам толькі што вылезшы з бяды. Выскачыўшы на пагорак, дзядзька яшчэ паддаў дыхту, і гук ягоных колаў раздаваўся, пакуль хіба ён не праехаў адлеглую на якіх паўкіламетра Путраніцу.

Назаўтрае хлапцы з Путраніцы апавядалі пры царкве, што апошняе начы нейкі вар'ят якраз апоўначы праляцеў, як маланка, праз вёску на возе. Ды так хутка, што пераехаў падсвінка ўдавы Андзілеўчыхі, якому, нягледзячы на дождж і благое надвор'е, заманулася прайсціся па вуліцы. Пры выезде ж з вёскі ён, зрабіўшы занадта круты паварот на бакавую дарожку, разваліў плот у гародчыку з кветкамі перад хатай вясковай прыгажуні Верачкі і паламаў дашчэнтку гэтыя кветкі. Не трэба і дадаваць, што кветкі былі гонарам іх уласніцы і прадметам зайздрасці яе сябровак.

* У імя Айца і Сына... (польск.)

Маставая вуліца

Маставой яна называлася з нікому не ведамых прычынаў, бо хоць яна і ўпіралася сваім канцом амаль што ў рэчку, але там спрадвеку не было ніякага мосту, хоць на другім беразе знаходзіўся вялікі жыдоўскі магільнік. Праўда, ніжэй па рацэ, за якогась паўкіламетра, ляжала даволі шырокая кладка, па якой можна было перайсці ўдваіх стаўшы ўпоплич. Гэтая кладка належала кагалу, але з яе карысталі і жыхары недалёкай вёскі Васілёва, ад якой кагал быў купіўшы зямлю на магільнік. Кагал жа карыстаў з кладкі толькі ў часе паховінаў ды дзён, у якія жыдоўская рэлігія наказвала адведванне магілаў. Аднак гэтая кладка не была сталая, бо амаль кожную вясну яе разбіралі, каб усцерагчы ад паводкі.

Я кажу *амаль кожную вясну* таму, што часамі яе забываліся разабраць на час, і Мнюта забірала яе сама — як сваю бясспрэчную ўласнасць. Тады ўлетку бедныя жыды пераходзілі раку па недалёка паложаным бродзе, закасаўшы калошы* портак і задраўшы на плечы полы лапсардакоў. Але, на шчасце, гэта былі вымушаныя рабіць толькі некалькі ўпаўнаважаных да паховінаў асобаў, бо згодна тагачасных жыдоўскіх законаў усе прысутныя на паховінах, уключаючы і радню памерлага, не мелі права ісці на магільнік, а павінны былі стаяць здалёку. На наступнае лета кладку ізноў адбудоввалі — на вялікае здаволенне старога Максіма (ведамага чытачом з *Максімавай лаўкі*), таму што ён заўсёды на гэтым нядрэнна зарабляў.

Выйшла неяк, што я пачаў апісанне Маставой вуліцы з яе канца. Дык цяпер ізноў трэба пачынаць ад яе пачатку.

Раней я ўжо ўспамінаў Шылаватку, якая стаяла фактычна на Маставой вуліцы, хоць фронтам і выходзіла на Рынак; на гэтай вуліцы не было большых і выдатнейшых дамоў, але і гэтыя меншыя амаль без выняткаў вызначаліся нейкай прытульнасцяй, як, зрэшты, і ўся вуліца. Бо, па-першае, на ёй, не ў прыклад іншым вуліцам мястэчка, было вельмі шмат дрэў. І калі, бывала, глянеш з Рынку ў старану жыдоўскага магільніку, дык

* Калоша — калашына.

гэтыя дрэвы, амаль стыкаючыся з сабой вершалінамі, тварылі на тле неба нібы вялізную фантастычную браму. А найпрыгажэй выглядала гэтая брама зімой, абсыпаная снегам або яшчэ лепш — пакрытая інеем.

Яшчэ адным плюсам вуліцы, які адрозніваў яе ад іншых, было тое, што калі яе брукавалі ў канцы 1920-х год, то на брук не ўжывалі звыклых, як казалі палякі, *кашыных ілбоў*, але шчапанае на плоска каменне, і таму паверхня яе была незвычайна гладкай, і пры яздзе возам па ёй не калаціла, як па звычайным бруку. Якому з мясцовых войтаў-кацыкаў¹⁰⁹ прыйшла ў галаву гэтая ідэя, сёння сказаць цяжка. Але можна сказаць напэўна, што гэта каштавала шмат больш, чым звыклы брук, і вельмі падабалася местачкоўцам, а асабліва таму пакаленню, якое ўжо ездзіла або толькі вучылася ездзіць самакатамі.

Хоць я ў тыя часы не мог нават і марыць аб уласным самакаце, але, заашчадзіўшы 60 грошаў, пёрся ў гадзіннікавую краму Грыкінера, дзе можна было за гэтую суму дастаць самакат *на пракат* на цэлую гадзіну. Падумаць толькі! За адзін грош можна было цэлую хвіліну чуцца вялікай шышкай і пападаваць на самакаце, горда падняўшы галаву перад дзяўчатамі, якіх на Маставой вуліцы не бракавала. Праўда, здараліся і непрыемнасці, калі ў выніку невялікіх аварыяў самакат прыходзілася адводзіць, нават не закончыўшы аплачанай гадзіны, з паламанымі спіцамі або пабухтаным* колам. Тады сухенькі і маленькі, як хлапчук, з вялікім семіцкім носам Грыкінер, падымаючы ўгару палец, чамусьці па-расейску казаў:

— Помні, я цебе это отшчитаю в следуюшчий раз. Ігнат, помні это! — сканчаў сваю пагрозу Грыкінер, у апошніх словах звяртаючыся ўжо да свайго памагатага — каваля Ігната.

Але ўсе ведалі, што гэта толькі пустыя пагрозы, аб якіх хутка забываўся і Ігнат, і тым больш Грыкінер, бо апошні цаніў сваіх кліентаў і не хацеў іх траціць.

* Відаць, ад слова *бухта* 'выбоіна на дарозе'.

Мотка

Трошкі наўскасяк ад Шылаваткі была пякарня Ёселя Цэпэлевіча, перанесеная пазней на Касцельную вуліцу. З сынам Цэпэлевіча, Моткам, я жыў у добрых адносінах праз доўгія гады. Праўда, ён не быў маім прыяцелем у такой ступені, як Аба Казлінер, але нашыя адносіны ўсталяваліся яшчэ са школьнай лаўкі. Мотка быў цікавы хлапец. Не ў прыклад сваім адзінаверцам ён не быў русафілам, як большасць з іх, але наадварот, ягоныя сімпатыі былі па старане беларусаў, якімі маскалі пагарджалі. Ён таксама чамусьці не верыў у зверствы нацыстаў у адносінах да жыдоў і лічыў гэта польскай шавіністычнай прапагандай. Незадоўга да польска-нямецкай вайны я аднаго разу ў размове запытаў яго, ці ён не баіцца гітлераўцаў на выпадак, калі б яны прыйшлі сюды.

Тады ён, не задумваючыся, адказаў:

— А чаго я іх маю баяцца? А па-другое, я нікому не зрабіў нічога паганага, дык няцяжка будзе дзесь захаватца, тым больш, што я не падобны да жыда. Дзесь перасяджу пэўны час, а там за мяжу (пад апошнім ёнразумеў уцёкі ў саветы).

Незадоўга перад пачаткам нямецка-польскай вайны я быў выехаў з Лужак і не бачыў Моткі праз некалькі тыдняў. Але ў першых днях вайны я быў прыехаў у мястэчка аўтобусам і на прыстанку* пабачыў знаёмых хлапцоў, якія згодна мабілізацыйных дакументаў накіроўваліся на зборны пункт у Глыбокае. Паміж імі быў і Мотка. На развітанне ён, выхінуўшыся праз вакно аўтобуса, сказаў:

— Васіль, не бядуй, у сераду мы будзем дома.

Што праўда, прайшло яшчэ са тры ці чатыры серады, але ўрэшце Моткавы словы спраўдзіліся.

На пачатку нямецка-савецкай вайны я ізноў спаткаў Мотку, які з валізкай у руцэ накіроўваўся ў ваенкамат. Пасля кароткай размовы ён, смеючыся, сказаў:

— Праваявалі *ойчызну*, а вось цяпер праваюем яшчэ і *родину*, а тады будзе супакой.

* Прыстанак — прыпынак.

Бедны Мотка ў сваіх цверджаннях меў рацыю толькі часткова — у тым, што ён не зрабіў нічога пагананага і што ён не падобны з выгляду на жыда, а ў дадатку ён гаварыў без усякага жыдоўскага акцэнта. Ані хавацца, ані ўцякаць за мяжу яму, аднак, не прыйшлося. Яго разам з бацькам і старэйшым братам Копэлем гітлераўцы знішчылі яшчэ задоўга перад тым, калі пачалося масавае знішчэнне жыдоў. Даволі хутка пасля прыходу немцаў Цэпэлевічам загадалі выпякаць хлеб з запасаў мукі, якая яшчэ была ў іх на складзе. Хлеб быў прызначаны для войска, якое хмарамі валіла праз мястэчка, кіруючыся на ўсход. І вось аднаго разу хлеб чамусьці не ўдаўся. Тады ортскамендант*, седыст, пастраліў іх уласнаручна ў гародчыку за пякарняй.

Мае сябры

На Маставой вуліцы таксама жылі два найлепшыя сябры маіх юнацкіх год — Валодзя Шымка і Бронька Сасноўскі.

Сям'я Шымкаў складалася з бацькоў, прыгожай старэйшай сястры Зосі і двух братоў: старэйшага — Віці, майго аднагодка, і маладзейшага ад яго на год — Валодзі. Маці іх была вельмі хворая і не магла нічога рабіць ні ў хаце, ні на полі. Дзеля гэтага ўсе хатнія абавязкі ляжалі на плячох Валодзі і Зосі, як і з тае прычыны, што стары Шымка быў запрацаваны на немалым кавалку зямлі ў мястэчку і на некалькіх *пасажных* гектарах маці ў вёсцы Верацеі, недалёка ад мястэчка. Апрача таго, у нядзелі ды святкі ён выконваў некалькі дапаможных функцыяў пры царкве. Старэйшы брат Віктар яшчэ падросткам навучыўся кавальства і быў нядрэнным кавалём. Пры дапамозе бацькі ён пабудаваў на гародзе кузню і ў далейшым з сям'ёй меў вельмі мала супольнага, хоць жыў у тэй самай, што і яны, хаце і еў за тым самым сталом і тое самае, што наварыла сястра. Адным словам, у сям'і вытварыліся дзіўныя адносіны: калі яму было штосьці патрэбна ад сям'і, напрыклад, конь — прывезці ў кузню вуголля ці якісь матэрыял дзеля яе рамонту, дык ён браў

* Ортскамендант (ад ням. *Ortskommandant*) — камендант гарнізона або населенага пункта.

гэта, нікога не пытаючыся. Калі ж узнікала патрэба, напрыклад, аплаты коштаў лячэння маці ці сплаты падаткаў, дык ён, запытаны аб гэтым, моўчкі выпягваў з кішэні партманетку, вымаў адтуль суму, якая яму заманілася, клаў без слова на стол і выходзіў з хаты. Бацька вельмі часта, у большасці ў яго адсутнасць, злосна вурчэў:

— Пр-р-ра-ганю сволача!

Але пагроза на гэтым і канчалася.

Што датычыць Валодзі, дык ён быў зусім адменны ад брата. Працавіты, ветлівы да сваіх і чужых, ён з самаадданасцю апекаваўся і даглядаў у часе адсутнасці Зосі хворую маці і без прынукі стараўся дапамагаць бацьку. Аднак у адпаведны час ён любіў павесяліцца ў адпаведнай кампаніі і выпіць чарку-другую, але ніколі не перабіраў меры — не ў прыклад свайму старэйшаму брату. Нягледзячы на працаванасць, ён знаходзіў час на самаадукацыю і быў найбольш, як то кажуць, начытаным з усіх знаёмых хлапцоў, ведама ж, не беручы пад увагу тых, якія атрымалі сярэдняю або і прадаўжалі вышэйшую асвету. Ён ніколі не апранаўся ў даражэйшую, *крамную* вопратку, але заўсёды хадзіў ува ўсім саматканым і юхтовых¹⁰ ботах, а заашчаджаныя ж грошы выдаваў на закуп кніжак і прэnumараванне* газетаў і часопісаў. Цікавая і яшчэ адна рэч: ён ведаў напамяць усю «Новую зямлю» Коласа, і даволі было толькі сказаць яму, які раздзел ты хацеў бы пачуць, напрыклад, «Касцы», «Раніца ў нядзельку» ці штось іншае, і ён, не задумваючыся, адразу ж пачынаў дэкламаваць жаданае.

Сябра Валодзі, а таксама і мой — Бронька Сасноўскі — жыў толькі з бацькам, бо маці ягоная памерла, калі ён быў яшчэ малым. Жылі яны ў малесенькай, нібы цацкавай хатцы амаль на самым канцы вуліцы. Яны мелі нязвыклы занятак — *лілі бронз*. Каб было больш зразумелым, што гэта азначае, пастараюся растлумачыць.

Кожны, хто з Бацькаўшчыны, памятае такую конскую збрую: вуздэчкі, хамуты, падсядзёлкі і шлеі. У багацейшых, апроч штодзённай, была яшчэ і выязная збруя, якая

* Прэnumараванне — падпіска.

ўжывалася дзеля паездак у царкву, на вяселлі, на госці і зазвычай была ўпрыгожаная мядзянымі зоркамі, кружкамі, квадрацікамі, трыкутнікамі, ромбамі ды іншымі фігуркамі, якія спецыяльнымі прышчэпкамі прымацоўваліся да скураной збруі і, нацёртыя крэйдай ці тоўчанай цэглай, блішчэлі, як залатыя. Гэта і называлася *бронз* і каштавала часамі не зусім танна. Вось Бронька з бацькам яго і лілі.

Зазвычай цэлую зіму ў спецыяльнай пабудове на гародзе яны плавілі на горне, падобным да кавальскага, у агнястойкім графітным кацялку мядзяны лом і цынк, а сплаў вылівалі ў адпаведныя формы, пазней напайгатовыя вырабы чысцілі спецыяльнымі напільнікамі і *шклянной паперай*¹¹¹, а пасля шліфавалі скурай — ірхай.

Калі ж надыходзіла вясна, бацька купляў на Конскім рынку паджылую каняку і ехаў па мястэчках, дзе жылі рымары (майстры конскай збруі), збываць свае вырабы; не мінаў ён таксама і местачковых кірмашоў, дзе меў індывідуальных пакупнікоў. Па дарозе ён скупляў ужо загадзя замоўлены мядзяны лом: старыя рондлі і мядніцы, самавары, чайнікі, жыдоўскія падсвечнікі, а таксама ўжываны ўжо, але папсаваны *бронз*. Усё гэта пазней пераплаўлялася на новыя вырабы.

У другой палове лета бацька вяртаўся дадому, і ўдваіх з Бронькам яны загатаўлялі сена для каровы на зіму, а пазней прыбіралі гародніну з гароду, які на працягу лета даглядаў Бронька, капалі бульбу і незадоўга былі ўжо гатовыя распачаць новы цыкл свайго галоўнага занятку. Каня яны прадавалі ў познюю восень, калі яго трэба ўжо было стаўляць у хлёў на зіму.

Бронька з Валодзем былі амаль неразлучнымі і часта дапамагалі адзін аднаму. У вольныя часіны Валодзя навучыў Броньку чытаць, а таксама крыху пісаць па-беларуску, таму што тэй скончыў толькі чатыры класы польскай пачатковай школы, а беларускай кірыліцы не ведаў зусім.

Бронька меў дзядзьку — бацькавага дваюроднага брата — Стася, таксама Сасноўскага. Гэта быў напраўду дзіўны чалавек. Па-першае, ён з усімі, хто звяртаўся да яго, гаварыў або

на даволі папраўнай* расейшчыне, або *по-польскаму*** — на ламанай польшчыне. Апрача гэтага ён меў нейкую нервовую, не сказаць, што хваробу, але хібу. Напрыклад, ідучы па вуліцы, ён неяк смешна растапырваў пальцы на абедзвюх руках і перабіраў імі, нібы граючы на гармоніку. Стась даводзіўся Броньку дзядзькам, дык тэй і павінен быў яго так называць, але па прычыне, што дзядзька быў мала старэйшы за пляменніка, тэй і называў яго па імені. І вось Стась, ідучы часамі па вуліцы і аглянуўшыся, ці яго хто не бачыць, пачынаў свае пераборы на пальцах. Тым часам з-па-за вяргіняў у Бронькавым гародчыку раздаваўся голас:

— Стась, чэму ты бэлташ пальцамі***?

Стась аж падскокваў на месцы ад неспадзеўкі і таксама *по-польскаму* адказваў:

— А чы ты не веш, жэбы тебе трасца юж взела, жэ то така працівна пшывычка! А ты лепей ідзь і назберай ахрап'я для сваіх просякув, бо оні пішчаць, як глоднэ собакі****, — дадаваў ён ужо зусім злосна.

Або ізноў. Ідзе Стась са стараны Рынку, несучы ў руках нейкі малы мяшэчак. На пытанне, дзе быў і што нясе, ён скарагаворкай адказвае:

— Да вот был в лавке, жэне фунт сахару купіл, вчэра ана доч радзіла, — і хуценька знікае ў сваім панадворку.

Бацька Стася, стары Антон, быў вельмі заядлым і бадай што ці не найлепшым рыбаком не толькі ў мястэчку, але і ў ваколіцы. Бывала, яшчэ Мнюта не ачысціцца як след ад лёду, а ўжо Антонова зімовая, папрадзіраная да ваты шапка тырчыць з-па-за яшчэ затопленых кустоў. Ён, як, зрэшты, і ўсе іншыя рыбакі, любіў пахваліцца і часта, калі яму зайздросцілі, казаў:

* Папраўны — правільны.

** Жартоўная квазіпольская форма, у сапраўднасці мае быць *по-польску* (*po polsku*).

*** Тут і ніжэй удаецца ламанае польскае маўленне.

**** А ці ты не ведаеш, каб цябе трасца ўжо ўзяла, што гэта такая паганая звычка! А ты лепш ідзі і назбірай ахрап'я для сваіх парсюкоў, бо яны пішчаць, як галодныя сабакі (на польска-беларускай трасянцы).

— Гэта яшчэ нічога, але каб ты толькі бачыў, які шчупачышча парваў мне ўшчэнт вуду за Лапуновам! Во-о-сь такі!

Тут Антон, кінуўшы на зямлю свае рыбацкія прылады, раскладаў як мага шырэй свае не такія ўжо кароценькія рукі і паказваў, якой даўжыні быў шчупак. Антон быў вельмі забабонны і не на жарт верыў у благія вочы, уроцы і да т. п., не менш, чым Моспядзі з Гарманаўскай вуліцы. Таму, баючыся людскіх «благіх вачэй», ідучы да ракі, ён ніколі не ішоў па дарозе ці сцежцы, дзе можна было спаткацца вока ў вока з чужымі людзьмі, а галоўнае з жанчынамі, жыдамі ці духоўнікамі, якія ніколі не прыносілі добра. Цікава, што гэта тэорыя не стасавалася да адваротнай дарогі дадому, калі, у выпадку шчаслівага ўлову, Антон яшчэ сам стараўся, каб з кімсь спаткацца і пахваліцца ўдачай. Таксама ён страшэнна не любіў, калі хтосьці жадаў яму ўдачы ў часе лову. Ведаючы гэта, мясцовыя хлапчукі, пабачыўшы, як ён сядзіць над вадой, крычэлі, ведама ж, з бяспечнай адлегласці:

— Памажы Божа*, дзядзька Антон!

Тэй зараз жа адказваў страшэннай лаянкай і, паспешна сабраўшы свае вуды, пераходзіў у іншае месца — далей ад няпрошаных зычліўцаў.

Жыдоўскі магільнік

На пачатку апісання Маставой вуліцы я быў толькі мімаходам успомніў аб жыдоўскім магільніку. Ён знаходзіўся на левым — гэта значыць супрацьлеглым ад мястэчка — беразе Мнюты, на даволі крутым схіле гары, і даходзіў амаль да самае вады. Кругом ён быў абнесены агароджай з палявога неабчэсанага камення, з драўлянай, даволі высокай і масіўнай, але ўжо напаўгнілой брамай. Увесь магільнік быў чамусьці засаджаны векавымі асінамі — ніякіх іншых ні дрэваў, ні кустоў там не расло. Асіны ж, нягледзячы на пагоду ці пару года і нават адсутнасць ветру, выдавалі нейкі не прыемны для вуха шум. Не ведаю чаму, можа, гэта было маё ўяўленне, але ў дзіцячым веку

* Звычайнае сялянскае прывітанне, калі кагось бачаць за працай (заўв. аўт.).

гэтае месца наводзіла на мяне нейкае прыгнобнае* ўражанне. Памятаю, калі мой дзядзька ехаў на луку, як называліся палеткі ад канца вуліцы і да ракі, і зазываў мяне з сабой, дык я згаджаўся вельмі неахвотна, нягледзячы на тое, што на гэтай луцэ расла асаблівага гатунку вярба, з якой выходзілі «найлепшыя ў свеце» жалейкі. Праўда, з працягам гадоў гэтае дзіўнае пачуццё знікла. Трэба, аднак, дадаць, што я не быў адзінокім. У некаторых людзей — як з мястэчка, так і прылеглых вёсак і як у моладзі, так і ў старэйшых — гэтае нічым не абгрунтаванае пачуццё захоўвалася праз усё жыццё. Гэта можна тлумачыць толькі тым, што, у іх зразуменні, там былі пахаваныя людзі адменнага ад іх гатунку — *нехрысці*, і дзеля таго яны маглі нават страшыць іншых ад сябе людзей.

Больш-менш праз год ці яшчэ пазней ад таго здарэння, калі я меў «перапалох» на *ксяндзоўскім* мосце, каля жыдоўскага магільніка мела месца трагічнае здарэнне, якое, мажліва, і было прычынай смерці 16-гадовага юнака Пётры Івашкевіча з Маставой вуліцы. Ён з малых год быў вельмі хваравіты, і таму бацькі часамі яму дазвалялі больш, чым старэйшаму на некалькі год ад яго брату, Кастусю. Дзеля гэтага ў яго, можа, часцей, чым у іншых, вадзілася адна або і некалькі залатовак у кішэні, бо бацькі мелі поўны *вучастак* зямлі і даволі вялікі сад. Гэта было прычынай, чаму старэйшыя хлопцы прымалі яго ў сваю кампанію, аб чым ягоныя аднагодкі не маглі і марыць. Хутка ён пачаў наведваць вёску Ламачына, дзе яму падабалася прыгожая дзяўчына Ліда. Мясцовыя хлопцы з ведамых ужо прычынаў прынялі яго да сябе і праз пальцы глядзелі на ягоныя залёты да вясковай прыгажуні, чаго яны напэўна не даравалі б іншым.

І вось трагічнага вечара, якраз у Купальскую ноч, хлопцы і дзяўчаты з Ламачына хадзілі па полі, спяваючы купальскія песні і збіраючы кветкі багатырак¹¹²; сярод іх быў і Пётра са сваёй сімпатыяй. Калі ўсе яны знаходзіліся якраз каля брамы пры ўваходзе на магільнік і стаялі каля гнілога драўлянага шула¹¹³, Пётра выцягнуў з разгнілага дрэва зялезны крук ад завесаў і, трымаючы яго ў руцэ нібы пісталет, пачаў страшыць

* Прыгнобны — гнятлівы.

дзяўчат. Тыя, вядома ж, дзявочым звычаем нарабілі гоману і піску. Якраз у гэтую хвіліну неспадзявана загрымеў гром, і ўсе пабачылі, што з-па-за лесу падымаецца страшная чорная хмара. Пётра ўлажыў крук на яго месца, і ўся грамада бягом пусцілася ў старану вёскі. Не паспелі яны дабегчы і да першых хатаў, калі з неба палілі сапраўдныя патокі вады. Аднак дождж перастаў таксама раптоўна, як і пачаўся. Дзеля таго, што на поле вяртацца ўжо не было як, бо ўсё навокал было мокрае, усе сабраліся пад аднэй хатай, дзе была хіба найдаўжэйшая ў вёсцы, на даўжыню ўсёй сцяны, лаўка.

Пасеўшы, пачалі апавадаць усялякія гісторыі і зданкі, звязаныя з Купаллем. Урэшце адна дзяўчына прызналася, што цяпер не пайшла б адна на жыдоўскі магільнік ані за якія скарбы. Ёй запярэчылі некалькі хлапцоў, што праўда, не вельмі пераконліва, што там няма ніякіх страху, і ўсё гэта бабскія выдумкі. Урэшце адазваўся Пётра, сказаўшы, што ён пайшоў бы на магільнік, каб ведаў напэўна, *што* ён атрымае як узнагароду за гэта. Дзяўчаты амаль у адзін голас загаманілі:

— Тады Ліда цябе пацалуе.

Ліда нічога не адказала, але, каб не было так цёмна, можна было б пабачыць, што яна густа пачырванела. Тады Пётра, ускокыўшы з месца, ізноў запытаў:

— А як я дакажу, што быў на магільніку?

Тут Ліда са злосці, што і яе ўвязалі ў гэтую справу, таропка адказала:

— Прынясі тэй крук, якім ты нас страшыў.

Пётра з месца ірвануўся бягом і за пару хвілін знік у цемнаце. Пасля гэтага неяк само сабой заціхлі жарты і смехі. Напэўна, кожны думаў аб Пётру: дзяўчаты з жалем, ну а хлопцы, напэўна, са злосцяй, што *гэдакая жаба*, як звычайна называлі маладзейшых, аказалася адважнейшай ад іх — у большасці ўжо дарослых.

Прайшло хвілін дваццаць, а Пётра не вяртаўся. Тады некалькі хлапцоў вырашылі пайсці і паглядзець, што з ім сталася. Тым часам кароценькая купальская ночка канчалася, і пачынала ўжо шарэць. Па нейкім часе ў канцы вуліцы паказаліся хлоп-

цы, якія неслі штосьці цяжкое. У адну хвіліну лаўка пад хатай апусцела, і ўсе хутчэй паімчаліся ім насустрач і акружылі іх. Два дужыя хлопцы, яшчэ нядаўнія скаўты, узяўшы адзін другога за рукі напярэхрыст, неслі на іх Пётру, трэці падтрымоўваў яго за галаву ззаду. Данёшы яго да першай хаты, палажылі на лаўцы перад ёй, а дзяўчына, гаспадыня хаты, убегшы ўсярэдзіну, за некалькі секундаў вярнулася з вядром вады і ручніком. Пачалі вадой мачыць яму галаву і твар, расшпіліўшы кашулю — і грудзі. Нідзе на ім не было відаць ні паранення, ні крыві. Выбег з хаты і старэйшы брат дзяўчыны, Сяргей, ужо жанаты, які толькі некалькі месяцаў таму вярнуўся з войска, дзе служыў у санітарах і таму крыху разумеўся, як паступаць на ратунку ў надзвычайных выпадках. Стаўшы каля лаўкі на калені, ён пачаў слухаць сэрца і шукаць пульс. За хвіліну ён падняў галаву і сказаў, што Пётра жыве, але абамлеў. Тут жа суседскі хлапец сказаў, што іхны конь не на начлезе, а навязаны ў гумне, і дзеля таго ён як найхутчэй запражэ, каб адвесці Пётру дадому.

Калі яго клалі на воз, ён на некалькі секундаў адплюшчыў вочы, аднак пазіралі яны непрытомна. Акружаны хлапцамі воз памаленьку рушыў у старану мястэчка. Па пэўным часе Пётра ізноў расплюшчыў вочы і пачаў штось ціхенька шаптаць. Пахілены над ім Сяргей здолеў толькі пачуць: «Цёмна... цёмна... гром грыміць».

Выкліканы лекар не мог распазнаць прычыны хваробы, тады хворага адвезлі ў шпіталь, і там ён праз некалькі дзён не прыходзіў да сябе. Пазней жа Пётра заўсёды адварочваўся тварам да сцяны, калі яго хтосьці пытаў адносна ягонай хваробы.

Лекары сцвердзілі ў Пётры наварот* *зласлівай анеміі*, званай у нас *жаўтачкай*¹¹⁴, на якую ён хварэў некалькі год раней. Пасля некалькіх тыдняў побыту ў шпіталі яго прывезлі дадому. Яго часта адведвалі хлопцы і дзяўчаты, але ён ні з кім не хацеў гаварыць аб тым, што з ім сталася; таксама ён ні ў чым не прызнаўся ані бацьком, ані брату. Праз некалькі месяцаў, у глухую восень, ён памёр. Сваю таямніцу ён панёс у магілу.

* Наварот — рэцыдыў.

«Радзіва»

Маставая вуліца была слыннай на цэлае мястэчка яшчэ і з тэй прычыны, што там, у даволі прыгожым дамку ўдавы былога ўрадаўца Мацяся, жыў Навіцкі — рахункавод з маёнтку Гарадца, стары кавалер. Але не за тое Маставая вуліца была слыннай, што Навіцкі быў рахункавод, стары, а ў дадатку — кавалер. Не! Прычына была ў тым, што ён меў першае ў мястэчку радыё, ды яшчэ з галоснікам^{*}! Праўда, радыё ў мястэчку было ўжо некалькі, на *крышталіках*^{**} і з навушнікамі, у якіх часамі штосьці пішчала або нават і гаварыла хрыпатым голасам. А вось у Навіцкага яно грала, спявала ды гаварыла даволі выразна.

Цёплымі летнімі вечарамі Навіцкі прысуваў столік з апаратам бліжэй да вакна, адчыняў вакно і ўключаў апарат. На вуліцы тады збіраўся цэлы натоўп дзяцей, моладзі, а нават старэйшых. Навіцкаму гэта відавочна імпанавала, таму ён раз у раз папраўляў галоснік, каб было лепш чуваць слухачом на вуліцы. Пазней, відавочна, для большай папулярнасці сваіх аўдыцыяў^{***}, ён часта купляў танныя і дробныя цукерачкі «рачкі» і час ад часу, набраўшы іх жменю, сыпаў у тым напрамку, дзе стаяла або сядзела на ўзроўку найбольш дзяцей. Для мужчын і старэйшых хлапцоў ён нават часамі выносіў у драўлянай скрыначцы даволі добрыя, хоць і самаробныя папярсы. Але ён гневаўся, калі па іх выцягвалі рукі недарослыя падшыванцы. Тады ён злосна казаў:

— Уцякай, смаркач, не хачу атручваць цябе! Для цябе вось «рачкі», — дадаваў ён лагадней.

Аднак гэтыя радыёаўдыцыі трывалі нядоўга: пачала пратэставаць старая Мацясіха — супраць зборышчаў каля яе хаты. Рабіла яна гэта, здаецца, па настаянні дачок Валі і Мілы (Амільі), бо гэтыя зборышчы перашкаджалі залётам падафіцэраў у гародчыку перад другой паловай хаты.

Што датычыць радыё з навушнікамі, дык яно было ўжо з паўгода перад гэтым у піўнушцы Сімана Цэпэлевіча на рагу

* Галоснік — дынамік.

** На крышталіках — на паўправадніках.

*** Аўдыцыя — перадача.

якраз супраць Шылаваткі. Хітры жыдок думаў пры помачы гэтай штукі зрабіць гешэфт, але, на жаль, выйшаў на ім, як тэй знаны Заблоцкі на мыле.

Сіман быў перагарадзіў на малыя каморкі-катушкі палову свайго даволі абшырнага дому, шумна назваўшы гэтыя каморкі *намярамі*. Усё абсталяванне гэтых *намяроў* складалася з маленькага століка і двух табурэцікаў-зэдлікаў. Між іншым, гэтыя зэдлікі неахвотна стаялі без дапамогі са стараны. У выніку гэтага, калі на іх хтосьці сядзеў, дык мусіў расставіць ногі, падобна як гэта робяць хлапчукі, з'язджаючы на санках з гары. Але пакінем іх у спакоі, бо не яны былі галоўнай атракцыяй *намяроў*, а толькі невялікія шафкі, прымацаваныя да сценаў і замкнутыя вісячымі замкамі.

У агульным абшырнейшым пакоі стаяў стол-стойка, на якім, у самым цэнтры, месціўся даволі вялікі радыёапарат і блізнячка каля яго, на высокім крэсле, заўсёды сядзеў Сіман. Ад апарата па сцяне былі праведзеныя падобныя да тэлефонных драгты, палучаныя з шафкамі ў *намярох*. За сталом стаяла бочка з півам, а другая — з селядцамі ды невялікая дзежка, пэўна, з салонамі гуркамі. На сцяне, за сталом жа, былі папрыбіваныя паліцы, а на іх стаялі пляшкі з пітвам чырванаватага і зеленаватага колеру і неакрэсленага смаку (гэтае пітво Сіман называў ліманадам), ляжалі сухаватага выгляду булкі ды хлеб-сітніца і віселі маткі абаранкаў. Ведама, што сюды ніхто не заходзіў, каб пасмакаваць Сіманавых піва, селядцоў ды абаранкаў, але галоўна дзеля таго, каб паслухаць гэтага дзівоснага *радзіва*. Але Сіман думаў зусім інакш: слухаць слухай, але мусіш выпіць піва ці ліманаду ды што-коледы з'есці.

Вось вымоўны абразок. У піўную ўваходзіць новы кліент. Сіман хуценька саскаквае са свайго крэсла і, падбегшы да яго, так жа хуценька пачынае:

— Здрасце, хочаце піва? «Акоцімскае»¹¹⁵, — з павагай дадае ён.

Калі ж кліент не можа адразу здэцыдавацца¹¹⁶, ён, не чакаючы, хапае яго пад руку і цягне ў каморку. Там садзіць яго на

* Атракцыя — тут: адметнасць, цікавінка.

¹¹⁶ Здэцыдавацца — наважыцца, вызначыцца, акрэсліцца; насмеліцца.

зэдліку, папярэдне спраўдзіўшы, ці тэй моцна стаіць на сваіх нагах, наступна адмыкае шафку, вымае адтуль навушнікі і, хітра падміргнуўшы, начапляе іх на галаву кліента. Зрабіўшы ўсё гэта, ён, мнагазначна падымаючы палец, кажа:

— Толькі, пажалста, будзь асцярожным, эта стоіць ба-альшой дзеньгі.

Кліент, думаючы, што тут ходзіць аб зэдлік, рагоча, а Сіман, абражаны, кажа:

— Какой непанятлівы мужчына, вот эта стоіт дзеньгі, — ужо са злосцяй ён паказвае на апарат і выбягае.

За хвіліну ў каморцы з'яўляецца жонка Сімана — таўшчэзная, кілаграмаў на 150, Зэлда — з куфлем піва і селядцом на бляшанай талерцы, стаўляе ўсё гэта на століку і, баўтануўшы галавой у старану кліента, паважна адплывае. Тым часам і Сіман, пераспрабаваўшы ў радыёапараце ўсе гузікі і галкі* і чамусьці яшчэ пастукаўшы сагнутым пальцам па яго вечку, вяртаецца ў каморку і таямніча паўшэптам пытае:

— Ну как, іграет?

— Пішчыць, — таксама чамусьці шэптам адказвае кліент.

— Это нічаво, січас заіграет.

І сапраўды часамі здаралася, што ў навушніках пасля скрыпу і піскаў раздавалася даволі выразна:... *кипуущая, могуущая, никем...*¹⁶, або:... *если завтра война-а, если завтра в походе*¹⁷... Пасля гэтага Сіман знікаў з каморкі, а кліент быў зданы на ласку і няласку зэдліка і навушнікаў. Калі ж па нейкай паўгадзіне або і больш ён з'яўляўся на парозе *номеру*, яму насустрач на ўсе лапаткі пёрся Сіман і адразу ж спраўджаў**, ці навушнікі ў парадку і вісяць на сваім месцы ў шафе. Здаволены агледзінамі, ён выцягваў ні то з-за вуха, ні то з даўгаватых валасоў абломак алавіка, а з кішэні — кавалак пакамечанай паперы, хвіліну нешта грывзюліў на ёй, а пазней з нейкай жаласнай мінай заяўляў, што за ўсю гэту прыемнасць з кліента належыцца ўсяго толькі паўтара злотага. Тэй, ведама, не пагаджаўся і пачынаў крычэць, што Сіман — «скуралуп» і за цёплае піва ды гнілы селядзец ніхто не бярэ такой цаны.

* Гузікі і галкі — тут: кнопкі і рэгулятары.

** Спраўджаць — правяраць.

— Што значыцца цёплае піва, а машыны ты не слухал? — ужо зусім плачлівым голасам прычытае тэй у адказ.

Паспрачаўшыся яшчэ хвілін пяць, кліент, плюнуўшы, выходзіў, толькі бяднейшы на 1 злоты і 25 грошаў.

Ведама, што пасля такога абслугоўвання Сіман хутка пачаў траціць не зусім сабраную кліентуру. Так што праз некалькі месяцаў у яго засталася толькі дзесяціграшовая публіка — заўсёдня бывальцы ведамай *Максімавай лаўкі*. А даход з іх быў як кот наплакаў: яны зазвычай прыходзілі ўдваіх, купіўшы ў складчыну бутэльку ліманаду і шклянку гарбузовага семя, *гарбузікаў*, важна кіраваліся ў каморку-номер. Праз некаторы час Сіман, не дачакаўшыся далейшага замаўлення, заглядаў у каморку і пратэставаў:

— І што ві себя думаеце? Я торговаў ад вас толькі трыццаць грошы, а ві дэлаеце цэлы воз мусар!

Ведама, што на ягоныя пратэсты публіка не звяртала найменшай увагі або яшчэ ў дадатку і адказвала, што іх мядзяныя пяціграшоўкі таксама добрыя, як і чыесь нікельныя 25- і 50-грашоўкі. Бывала, у часе гэтай слоўнай перапалкі ў суседняй каморцы з'яўляўся нейкі лішні кліент, а Сіман не прыпамянаў, каб тэй штосьці купляў.

Так што не ў вельмі даўгім часе Сіманова культурная ўстанова закончыла сваё існаванне, а над яе дзвярыма аднаго ранку з'явілася даволі парадная шыльда, на якой каротка і ясна абазначалася: «*Chleb bułki obwarzanki*»*. Хоць над гэтымі *абважанкамі* часамі і задумвалася пэўная частка насельніцтва мястэчка, але ўсё ж такі яны былі больш зразумелыя для іх, як папярэдняя: «*Jadłodajnia i piwiarnia*».

На гэтым прыйдзецца закончыць апісанне галоўных вуліц майго мястэчка. Застаюцца толькі званыя па-лужацку *вулкі*, ці, як тут** называюць іх, *плазы*, *драйвы* і *ўзі****.

Найбольшай з гэтых вулак была Жынгелёва.

* Хлеб булкі абаранкі (польск.).

** Г. зн. у ЗША.

*** *Plaza* — пляц, *drive* — праезд, *way* — шлях, тракт (усе з анг.).

Жынгелёва вулка

Хоць пазней адміністрацыя перахрысціла яе на Вейскую (Вясковую) вуліцу, новы назоў ніяк не прышчапіўся, бо жыхары мястэчка і надалей называлі яе Жынгелёвай вулкай. Чаму яе так называлі, не зусім ясна. Што праўда, сям'я Жынгелёў з'ўлялася жыхарамі вулкі, але іх сяліба не была такой аказалай*, не знаходзілася недзе на франтовым** месцы, каб гэта стала прычынай называць ад яе цэлую вулку. Гэта была старая нападўурслая ў зямлю хаціна, якую нават маладыя Жынгелі: мой школьны сябра Янка, называны ў сям'і на польскі лад *Янэк*, і тры старэйшыя за яго сястры — з пагардай называлі *палацам*.

Але Жынгелёў я ўспомніў толькі ў сувязі з тым, што іх прозвішчам была названа вулка, бо, апрача іх, пачынаючы ад Млынскай вуліцы, было яшчэ некалькі жыдоўскіх дамоў, і адзін з іх нават мураваны. У ім месцілася пякарня, якая выпякала вельмі смачныя булчкі ды ведамыя і асабліва любленыя намі, малымі, *куханы* — падобныя да мацы, толькі таўсцейшыя, круглыя і памерам з невялікую талерку, з вельмі прыемным пахам і пасыпаныя макам або цукрам. З сынам уласніка, Довідам, ці інакш Додзем, мы хадзілі ў адзін клас. І таму, што Додзя быў страшэнным невукам, мне таксама часамі даводзілася адведваць куханаў, а ўзамен я даваў Додзю перапісваць арыфметычнае ці якоесь іншае заданне.

Праз якіхсь 200 метраў ад Млынскай вуліцы на Жынгелёвай вулцы знаходзілася местачковая, а дакладней кагальная бойня, у якой амаль поўным начальнікам быў кашэрны (рытуальны) разнік. Дзеля таго ж, што жыдам было дазволена законам Майсея спажываць толькі прээдняю частку жывёлы, дык ён часткова абслугоўваў і хрысціянаў, бо заднія часткі ішлі ў яткі***, пакупнікамі ў некаторых з іх былі выключна хрысціяне. Усё ж мяса павінна было перад паступленнем у яткі аглядацца ветэрынарам. Але вось бяда, што мяса, да якога даткнуўся *гой*,

* Аказалы — самавіты.

** Франтовы — прээдні.

*** Яткі — мясныя крамы (*заўв. аўт.*).

ужо лічылася трэфным. Таму для жыдоў рабілася палёгка, бо перадкі былі разложаныя на сталох, якія стаялі паралельна з тымі часткамі жывёлы, якія аглядаў ветэрынар і ставіў на іх пячаткі, а для адпаведных ім перадкоў, разложаных на суседніх сталох, ён даваў толькі адносную пасведку*.

У гэтым самым прымешчанні рэзаліся і кашэрныя птушкі: гусі, качкі, індыкі і куры. Тут ужо не было падзелу на перадок і задок, і жыды спажывалі іх цалком, адкінуўшы толькі некаторыя забароненыя законам унутраныя органы. Таму, што птушкі не ішлі на продаж, а прыносіліся да разніка самімі ўласнікамі, дык яны іх і забіралі без ніякіх пасведак ветэрынара.

У першых гадох пасля Першай сусветнай вайны разнік усмерчаваў птушак на сваім панадворку на Касцельнай вуліцы. Паводле рытуалу разнік не мог пацягнуць нажом па горле забіванай жывёлы ці птушкі больш за адзін раз, інакш яна рабілася *трэфнай*, таму ён, учыніўшы гэтае, кідаў ахвяры жорсткіх законаў у адмысловы катушок у кутку гародчыку пры самай вуліцы, дзе тыя «даходзілі» часамі на працягу і 15—20 мінут, падскакваючы на звязаных нагах і размахваючы чамусьці ніколі не звязанымі крыламі. На гэтае крывавае відовішча нярэдка глядзела чародка малых суседскіх *пузганоў*, падобных адзін да другога, з тэй толькі адменай, што адны з іх трымалі пальцы ў носе, а іншыя ў роце. Аднак у наследку** пратэстаў бацькоў гэтых бясплатных глядачоў паліцыя разам з гміннай адміністрацыяй выдала распараджэнне для разніка перанесці ягоную майстэрню ў бойню. Гэта выклікала хоць і не буру, але невялікі ветрык пратэстаў яго самога і ягоных кліентаў. Задаволеныя былі толькі бацькі глядачоў, таму што апошнія спрабавалі наслідаваць разнікову працэдуру і на ўласных куранях.

У трэфнай частцы бойні рэзаліся свінні для мясцовых кілбаснікаў. Местачкоўцы ж з уласнымі свіннямі спраўляліся на сваіх жа гарадах зімовым часам лепш за Врублеўскага. Тут жа, у бойні, стаяла адмысловая печ, у якую быў умураваны агромны кацёл на цэлага парсюка.

* Пасведка — пасведчанне, сертыфікат.

** У наследку — у выніку.

Як я ўжо ўспамінаў, усё мяса, прызначанае на продаж, павінна было аглядацца ветэрынарам, і ў выпадку, калі тэй выкрыў у свінні трыхінаў¹¹⁸, што здаралася нярэдка, то ўласніку аддавалася толькі сала, а ўсё мяса пераварвалася ў гэтым катле пад наглядам ветэрынара, а пазней прадавалася па зніжаных цэнах. Грошы ж, выручаныя з гэтага продажу, пасля адлічэння выдаткаў, звязаных з усёй гэтай працэдурай, вярталіся ўласніку свінні. Не трэба і дадаваць, што пры гэтым даходзіла да злоўжыванняў з боку ветэрынара і тых, хто яму памагаў, на шкоду ўласніка.

У трэцяй, ужо зусім адасобленай частцы бойні жыў яе прыбіральнік і вартульнік Гарасім Бурбель. Што праўда, яго ўсе ведалі толькі з імя і мянушкі Камінар, бо, апрача працы ў бойні, ён яшчэ меў хоць і невялікую, але аплачваную гмінай працу — чысціў местачковыя коміны ў прымусовым для ўласнікаў дамоў парадку, раз на год. Аднак плацілі яму не ў прымусовым парадку і ўласнікі дамоў, бо кожны жадаў запэўніць сабе лепшае ачышчэнне коміну, не хочучы, каб ён «ненаўмысна» забіўся сажаю, што таксама часамі здаралася.

У сувязі са сваім фахам Гарасім меў заўсёды чорны твар, чарнату якога яшчэ павялічвала агромністая лапатападобная барада. Ці ад сажы, ці тое быў яе прыродны колер, але яна была таксама чорная-чарнюшчая.

Гарасім жыў удаўцом, і ягоная сям'я складалася з дзвюх дачок і сына Сымона па мянушцы Галубятнік. Гэтая мянушка, як і ў ягонага бацькі, таксама была фаховая, бо больш дасведчанага галубятніка не знайшоў бы ў цэлай хіба акрузе. Сымон ведаў на памяць, колькі і якіх галубоў маюць ягоныя канкурэнты не толькі ў мястэчку, але і ў ваколічных вёсках. Меў Сымон і адну нічым не вытлумачаную асаблівасць: яму было даволі толькі паглядзець на чужое падстрэшша, дзе гнязділіся галубы, і пахваліць аднаго з іх, дык ужо назаўтрае, а найбольш за некалькі дзён аблюбаваны ім галуб вурчэў і красаваўся перад галубкамі на Сымонавым падстрэшшы. Цікава, аднак, зазначыць, што Сымон меў уладу над галубамі толькі мужчынскага роду, над самцамі. Некаторыя казалі, што Сымон меў спецы-

яльна вывучаную самку, якую і выпускаў у чужую галубіную стаю, а яна пазней прыманьвала на сваё падстрэшша кавалераў. Гэта выглядае на праўдападобнае. Але ізноў жа, скуль яна магла ведаць, якога голуба хоча мець Сымон?

Сымона за ягоную здольнасць ненавідзелі, але адначасова і баяліся іншыя галубятнікі, хлапчукі-падросткі, бо ён быў дужы і адважны ў бойках.

Хоць і быў я яшчэ зусім малым хлапцом, шмат маладзейшым за Сымона, і жыў у аддаленні ад яго, але ягоная слава даходзіла і да маіх вушэй, таму я моцна зайздросціў яму што да галубоў. Але разам з зайздрасцяй у маім сэрцы таілася і пэўнае спаўчуццё* да яго і ягоных сёстраў таму, што яны мелі такога страшнага бацьку. Ды мала таго, што страшнага! Бо, трэба прызнацца, не толькі я, але і ўсе мае ровеснікі такога веку, што экскурсія ў Тумалёнкаву вулку лічылася дасягненнем, — цвёрда верылі: такі страшны чалавек, як Гарасім, напэўна мае штось супольнага з пеклам і нячысцікамі. Праўда, гэтую нашу дзіцячую апінію падмацоўвалі і дарослыя — сваімі пагрозамі:

— Паплач мне больш! Вось вазьму ды аддам камінару, а ён цябе ў мяшок — дый павалачэ ў пекла.

На шчасце, нашая думка аб Гарасіму адносна пекла і нячысцікаў не трывала вельмі доўга. У пэўным часе мы на свае вочы пераканаліся, што Гарасім — запявала ў аднэй з партыяў валачобнікаў, і дзеля гэтага ўпэўніліся, што падазраваць Гарасіма ў сувязях з пеклам — недарэчнасць, і найбольш разважлівыя з нас казалі:

— Як жа можна сябраваць з нячысцікамі і адначасова ў валачобных песнях праслаўляць Бога?

Валачобнікі

Раней успамінаны Антось Неяк-Жа-Будзе таксама быў запявалам у грамадзе валачобнікаў, якая канкуравала з Гарасімавай. Дзеля гэтага яны абодва апавядалі адзін пра другога ўсялякія небыліцы, праўда, даволі нявіннага характару: напрыклад,

* Спачуццё — спачуванне.

Антось цвердзіў, што Гарасім сваё запяванне прыдумаў сам і ніякі іншы запявала, які шануе сябе, не ўжываў бы яго. А між іншым, прыслухаўшыся добра, можна было заўважыць, што спевы абодвух супадалі як дзве кроплі вады, толькі часамі пародак спявання зваротак* крыху мяняўся, дый то толькі тады, калі яны абодва былі памучаныя**.

Гарасім жа не заставаўся ў даўгу і, божачыся, даводзіў, што Антось, калі падап'е (такое напраўду здаралася ўжо познімі вечарамі, бо ў некаторых хатах запявалу падносілі хоць і маленькую, але ўсё ж такі чарку, і да вечара назбіравалася такіх чарак даволі шмат), дык вось тады Антось, бывала, не спявае, як належыцца, а толькі выкрывае:

— Цях, цях, цях, цях!

А валачобнікі яму падпяваюць:

— Хрыстос уваскрос, Сын Божы.

Аднак пасля Вялікадня Гарасім і Антось забываліся пра свае фавовыя нязгоды і ізноў былі добрымі сябрамі.

Характэрна, што стараверы, якія пражывалі ў нашых ваколіцах, перанялі ад беларусаў звычай валачобніцтва, бо ў этнаграфічнай Расеі ён не ведамы. Але стараверы спявалі валачобную песню зусім інакш: расцягваючы словы і на зусім іншую мелодыю. Іхная валачобная чулася наступна: «Хозяюшко, наш батюшко, Христос воскрес, Сын Бо-ожи-я-а!» Яны часта заходзілі і да беларусаў і былі вельмі задаволеныя, калі іх добра прымалі. Але калі беларусы заходзілі да іх, то гаспадар хаты звыкла ўжо загадзя стаяў на панадворку і, не зважаючы на пагоду, без шапкі. У руках ён звычайна трымаў кошык з фарбаванымі яйкамі, спорным*** кавалкам кілбасы або яшчэ чаго і ветліва казаў:

— *Вы, братушки, 'звините меня, грешного и окаянного супостата, но ваша песня ведь поганая и поляцкая, и её никак невозможно петь в моем православном помещении. Так что примите мой дар и идите себе с Господом.*

* Зваротка — куплет.

** Памучаны — стомленыя.

*** Спорны — тут: важкі, салідны; шчодры.

Ведама, што больш ганаровыя валачобнікі крыўдзіліся, але моладзь часам з рогатам прымала даволі багаты падарунак і пераходзіла ў наступны панадворак.

Цікава і тое, што беларусаў стараверы называлі таксама *палякамі*, а мову *паляцкай*. Не *польскай*, а зняважліва — *паляцкай*. *Паляцкай* таксама была і вера беларусаў, але на праваслаўных расейцаў яны казалі *еретики*, а на іх веру — *ересь*.

Калі каталіцкі Вялікдзень выпадаў асобна, тады Антось з Гарасімам былі не ў модзе, дый не толькі яны, але і шматлікія грамады менш слынных валачобнікаў. Тады хадзілі па хатах і ў казармы КОП успамінаныя мной *стважэні*, якія замянялі валачобную польскаю, якая пачыналася са слоў:

*Wstał Pan Chrystus
Z martwych ninie,
Uweselił swój lud mile.
Alleluja!*

Паміма звыклых емінных* падарункаў *стважэні* збіралі часам і досыць спорную суму грошай, бо ведама, што ў казармах афіцэры, а часамі і фарсістыя падафіцэры не маглі ім даваць як абодва іншай еміны, дык затое давалі залатоўку або і больш. Але вось бяда: на заканчэнне іх заклікаў да сябе ксёндз і забіраў пэўны працэнт на *wykupienie murzynków***. Дык Антось і Гарасім ды іншыя валачобнікі былі нават у выйгрышы, бо так і так не пасмелі б ісці са сваім «гаспадару, слаўны пане» ў казармы, дый ніхто туды і не пусціў бы. Аднак гэта не перашкаджала ім наведваць прыватныя кватэры афіцэраў у мястэчку, і, падобна, за малымі толькі выняткамі ўсе былі больш-менш задаволеныя з гэтых «кацапскіх спеваў»¹¹⁹.

То адзін канец Жынгелёвай вулкі сканчаўся бойняй. Далей праз якогась паўкіламетра ішлі толькі гумны, дый не толькі ўласнікаў, што жылі па суседстве з вулкай, але і іншых местачкоўцаў. За гумнамі вулка ізноў была забудавана новымі дамамі і, павяртаючы ўлева, на паўночны ўсход, ды

* Емінны — харчовы.

** Выкуп негрыцянятаў (польск.).

перасекшы Касцельную вуліцу, упіралася ў невялікі пляцк, на якім быў касцёл. Бо трэба ведаць, што касцёл стаяў не на самой Касцельнай вуліцы, але на гэтым пляцку, паложаным паміж Дзісенскай і Касцельнай вуліцамі. З гэтага пляцку, пакінуўшы касцёл па левай старане, вулка павяртала ізноў на паўднёвы ўсход, каб за нейкіх метраў 300 уперціся ізноў у Касцельную вуліцу, і тут яна канчалася.

Вось у тым месцы, дзе вулка перасякала Касцельную вуліцу, ідучы ад бойні да касцёлу, была ў апошніх гадох перад Другой сусветнай вайной пабудавала хату і наша сям'я. Аднак жыць нам у гэтай хаце не прыйшлося, бо ўжо ў 1938 годзе я і мая старэйшая сястра атрымалі працу ў Язне — мястэчку, паложаным за 27 кіламетраў ад Лужак у старану Дзісны. Праз год пачалася вайна, і жыццё пайшло іншым парадкам.

Па другой старане Касцельнай вуліцы ад нашай хаты сталая кааператыўная малачарня. Аднак яна вялікіх поступаў не рабіла*, не ў прыклад такім жа малачарням у Язне, Дзісне, а тым больш Плісе. Прычынай гэтаму было тое, што ў Лужацкай гміне, па-першае, амаль усе вёскі былі малаземельнымі, па-другое, мелі цераспалосіцу (не былі скамасаванымі на хутары¹²⁰), а па-трэцяе, амаль усе былі паложаныя воддаль ад мястэчка. Згодна першай прычыне цяжка было вымагаць ад селяніна, каб ён на якіх трох-чатырох гектарах патрапіў трымаць больш як адну карову, а з аднэй не надоіш столькі малака, каб хапіла і для сям'і, і на продаж. Праўда, у названых вышэй гмінах сяляне трымалі больш як адну карову і на такіх кавалках зямлі, але зямля была ў адным месцы і кожны гаспадар быў даслоўна яе гаспадаром, а ў дадзеным выпадку трэба было яшчэ і аглядацца на суседа, які лічыў для сябе крыўдным, каб, апрача ягонай каровы, чужая з'ела лішні жмут травы. Адаленасць ад мястэчка была з тэй прычыны, што агромныя графскія маёнткі амаль з трох старон аблягалі мястэчка, а вясковая бедната жыла дзесьці, як кажуць маскалі, у *чорта на кулічках*. Прычына цераспалосіцы была тая ж самая: местачковыя і большая частка вясковых сенажацў былі памешаныя з панскімі лясамі ў такі забытаны спосаб, што

* Поспеху не мела.

часта ані ўласнікі-сяляне, ані сам пан грабя* толкам не ведалі, дзе канчаецца ўласнасць адных і пачынаецца другога. Урад некалькі разоў памыкаўся правесці камасацыю, але ў гэтых выпадках самі сяляне пратэставалі супраць яе, бо хадзілі зусім праўдападобныя чуткі аб тым, што граф робіць з урадам нейкія каншахты**, каб замяніць больш-менш загаспадараваныя сялянскія сенажаці на крыху большыя плошчай няўжыткі¹²¹ Жада, дзе расла толькі вострая як брытва асака, багун, а часам журавіны і п'яніцы¹²². А каб даехаць туды з мястэчка, трэба было праехаць кіламетраў 15 графскага лесу.

На Жынгелёвай вулцы, апрача Гарасіма Камінара і ягонага сына Сымона Галубятніка, і не жыло больш нікога, хто б чым-небудзь розніўся ад іншых. Праўда, пад канец вулкі, перад самым другім яе выхадам на Касцельную, жыў каваль Дашкевіч па мянушцы Вакула. Не ведаю, хто даў яму такую мянушку, але няма сумніву, што гэта быў чалавек трошкі азнаёмлены з літаратурай, як, зрэшты, і сам Вакула, які, у адрозненне ад іншых, са сваёй мянушкі нават ганарыўся і казаў усім, каго гэта цікавіла:

— Ну, паглядзіце ж, ці з аблічча я не падобны да гогалеўскага каваля Вакулы з «Ночы перад Колядамі»?

Большасць ягоных суразмоўцаў ніколі нават і не чула аб Гогалю, а тым больш аб ягоным кавалю Вакулу, а тыя, што чулі, то ніколі не бачылі Вакулавага партрэта, таму размова на гэтым і сканчалася.

Дык, пэўна, і я скончу на гэтым апісанне Жынгелёвай вулкі і пяройду да Тумалёнкавай.

Тумалёнкава вулка

Вулка называлася Тумалёнкавай, таксама не зусім ведама з якіх прычынаў. Праўда, яна пачыналася на Гарманаўскай вуліцы паміж хатай Тумалёнка і хатай старой Ігнатоўскай. Нейкае апраўданне яе назову магло быць наступным. Хоць хата Тумалёнка, як, зрэшты, і Ігнатоўскай, стаялі на Гарманаўскай

* Грабя — граф.

** Каншахты — махінацыі.

вуліцы, але вулка праходзіла якіх з 250 метраў уздоўж паўночнай мяжы Тумалёнкавага гароду, а хата Ігнатоўскай стаяла ўжо на папярэчным палетку, які ішоў з поўдня на поўнач. З гэтага выглядае, што Тумалёнак меў даўжэйшую граніцу з вулкай і таму большае права да назову.

Вулку няма што і апісваць, бо на ёй — апрача, падобна як на Жынгелёвай, некалькіх гумнаў — стаяла толькі адна хата, сям'і Маўчуноў. Не падумайце, калі ласка, што Маўчун — гэта нейкая мянушка, не, барані Божа! Гэта самае найпраўдзвейшае прозвішча хоць і беднай, але даволі паважанай сям'і.

У сярэдзіне 1930-х гадоў яны купілі ад Тумалёнка кавалак ягонага гароду і пабудавалі даволі добрую хату. Хутка пасля смерці бацькі тры браты Маўчуны, якія жылі даволі дружна, цэлую вясну і аж да пачатку пільніцы вазілі з Вісельніцкага магільніку жвір і засыпалі дрыгву, якая вякамі была пры выхадзе на Гарманаўскую вуліцу. І тады выгляд вулкі змяніўся. Каб я перажываў другі раз дзяцінства, дык, можа, і не быў бы здаволены станам вулкі, бо з таго моманту навак і адышла забава «ў афіцэрскія боты».

У адрозненне ад Маўчуна, Тумалёнак — гэта толькі мянушка, бо праўдзівае яго прозвішча было Парафіяновіч. Можа, і не з тых Парафіяновічаў¹²³, адзін з якіх выдаў мураўёўскім апырчнікам Каліноўскага. Але Парафіяновіч, і на гэтым кропка. Тумалёнак меў даволі вялікую сям'ю — аж васьмёра дзяцей. І хоць у яго быў ладны кавалак зямлі — поўны *вучастак* (нешта паміж 13 і 15 гектарамі), па прычыне гэтай восьматдзетнасці жыў беднавата. У дадатку ён быў даволі камічным чалавекам. Паводле ягонай тэорыі, яго дзеці былі найразумнейшымі ў мястэчку, а жонка Тэкля, вогненна-рыжая бабішча кілаграмаў за сто, — найпрыгажэйшай жанчынай. У яго на гэтыя цверджанні былі свае, як казалі тыя бальшавікі, *неабвержныя*¹²⁴ доказы. Напрыклад, нехта раз у спрэчцы назваў яго дурнем. Тумалёнак адразу ж зарэагаваў «неабвержным» аргументам:

— Глядзіце, людзі, ён кажа, што я дурны! Дык чаму ж тады мой Міколка такі разумны, га?

Міколкаў жа розум выяўляўся хіба ў тым, што ён заўсёды трымаў у карэлым кулаку скручаную паясніцу* зрэбных портак, бо інакш, нягледзячы на такую ж зрэбную шлейку, яны штохвіліны гразілі апынуцца на пятках. На маніпуляванне гэтай шлейкай у яго не хапала ані спрыту, ані цярплівасці. На ягонае апраўданне можна толькі сказаць, што другі кулак меў таксама сталы занятак з ягоным вечна смаркатым носам, а перакінуць гэтую праклятую шлейку праз скудлачаную Міколкаву васьмігадовую галаву не хапала адной рукі. Што датычыць прыгажосці Тэклі, дык ведаючы, што ніякая жанчына не любіць, каб ёй казалі ўсю праўду, то і я аб гэтым лепш памаўчу, хоць Тэкля ўжо даўно нябожчыца.

У Першую сусветную вайну Тумалёнак быў у нямецкім палоне, а калі вярнуўся з яго дадому, дык у яго чамусьці з'явілася ўява, што ён разумее нямецкую мову. Фактычныя ж веды гэтае мовы заключаліся ў тым, што ён ад рання і да вечара крычэў на каго са сваёй сям'і: «*Verfluster, Donnerwetter, noch ein Mal*»^{**}, — незалежна ад таго, ці гэта мела быць пахвалай, ці ён хацеў насварыцца. Адно толькі пэўна, што ў яго не было розніцы, бо ўсё роўна выходзіла: «Фафлюхта данавэта магамаль».

Калі Тумалёнак трошкі падгадаваў дзяцей, дык пачаў патрохі абжывацца. Асабліва гэта можна было заўважыць пасля таго, калі ён прадаў Маўчунам пляц пад будову іх дому. Вось якраз у гэтую пару ён купіў досыць добрае радыё «*Philips*» і ад гэтага часу, як то кажуць, пачаў жыць «культурна». Што праўда, другая частка гэтага лозунгу «і зажытачна» прыйшла да яго праз некалькі гадоў пазней, але аб гэтым таксама пазней.

Культурнае жыццё Тумалёнкавай сям'і заключалася ў тым, што стары ў пэўныя гадзіны дня, а часамі і начы, злавіўшы наўгад нейкую радыёхвалю (расейскія і чэшскія выключаліся), моцным голасам абвешчаў:

— Ціха мне, ані мру-мру! Каб я чуў, як пралятае муха! А ты, Тэкля, — звяртаўся ён да жонкі, — марш да суседак плёткі

* Паясніца — пояс.

** Набор слоў, якія разам не ўтвараюць звязнага тэксту: *дэзерцір*, *праклён* (адпавядае беларускаму *каб цябе трасца, а каб на цябе*), *яшчэ раз* (усе з нямецк.).

плесці, бо праз цябе ўвесь гармідар у хаце! Фафлюхта данавэта магамаль!

Тады, мнагазначна і ўрачыста зніжаючы голас і падымаючы палец угару, ён абвяшчаў:

— Берлін будзе гаварыць!

І якая б доўгая перадача ні была, ён не дазваляў змяніць яе на іншую. Калі ж нарэшце яна канчалася, ласкава дазваляў:

— Ну, а цяпер слухайце, што вы сабе хочаце, данавэта магамаль.

Калі ж у яго пыталі, аб чым гаварыў тэй Берлін, дык ён злосна адказваў:

— Што дурням казаць, вы ўсё роўна нічога не зразумеете, магамаль!

Прыйшла вайна 1939 года. Пасля вызвалення ад паноў і капіталістых «вызвольнікі» патурбаваліся, каб Тумалёнка, як, зрэшты, і іншых, вызваліць у першую чаргу ад радыёапарата. Пазней узяліся за хлеб, мяса і сала, але гэта ўсім добра ведамыя рэчы, і аб іх не трэба шмат гаварыць. Тумалёнкавы сыны пры іх выдатных розумах адразу пайшлі ў людзі: Міколка, цяпер ужо перамяніўшыся ў Мікалая Антонавіча, займаў нейкую даволі высокую пасаду ў саўгасе — былым маёнтку Плятэра; маладзейшы за яго — Ванёк, інакш Іван Антонавіч, — зрабіўся начальнікам міліцыі, а старэйшы, Антон, быў нейкай шышкай у сельпо. Адным словам, розум дапамог ім выйсці ў людзі. Старому ж яны, ведама, забаранілі *выезджаць* са сваім *магамалем*, дык ён маўчаў як вады ў рот набраўшы.

Хутка першых «вызвольнікаў», у гімнасцёрках і з чырвонымі зоркамі на шапках, замянілі іншыя — са свастыкамі і закасанымі рукавамі. Хутка пасля прыходу немцаў у Лужкі тут заснавалася мясцовая ортскамендатура, у якую, як мухі на мёд — або і на штосьці горшае, — паляцелі дзяўчаты-полькі за перакладчыц. Тады хтосьці падказаў каменданту, які трохі разумеў па-расейску, што Тумалёнак таксама разумее нямецкую мову і можа быць перакладчыкам. Нашыя людзі пачалі разважаць у наступны спосаб: «Ну, няхай сабе і Тумалёнак, няхай не вельмі вялікага розуму, але ўсё ж хіба трохі паважнейшы за

гэтых маладых *патаскушак*. А нашых жа людзей не клічуць і не прыводзяць у камендатуру на штось добрае. Дык, можа, ён каму-кольвечы і дапаможа».

У хуткім часе да Тумалёнка з'явілася адна з гэтых расфуфыраных перакладчыц у таварыстве мардастага фельдфебеля са стрэльбай. Яны загадалі Тумалёнку ісці з імі ў камендатуру. Калі ж там справа выяснілася, чаго і нашто яго паклікалі, бедны Тумалёнак заліўся слязьмі, як малое дзіця, прысягаючы, што ён ведае толькі некалькі слоў па-нямецку, як, напрыклад, *bitte*^{*} і *danke schön*^{**} ды ў дадатку свае *магамалі*, а таксама што амаль увесь час свайго паланення ён прабыў у нейкага баўэра на ўсходніх Прусах. Як гэты баўэр, так і ўся яго сям'я дасканала гаварылі па-польску, таму Тумалёнак, хоць і з горам папалам, мог з імі дагаварыцца.

Камендант — у самай справе чалавек неблагі, бо не ўсе ж немцы былі прафесійнымі забойцамі, — спярша не хацеў верыць старому, тым больш, выглядае, перакладчыца чаўпла яму аб тым, што сыны Тумалёнка працавалі для камуністых, а цяпер дзесь паўцякалі. Камендант, відавочна ўзрушаны слязьмі старога чалавека, пару хвілін нешта думаў, падпёршы галаву рукамі, нарэшце ўстаў, хіба для прыкладу, адвесіў яму даволі размашыстую аплявуху і пры гэтым крыкнуў:

— Сабатаж!

Тут Тумалёнак загаварыў:

— Паночку даражэнькі, я не зношу сабак! У мяне свайго ніколі і на панадворку не было, хіба што чужыя забягалі...

— *Raus!*^{***} — зароў немец.

Тут Тумалёнак дасканала зразумеў хоць і кароткі, а не зусім ветлівы загад і, не чакаючы паўтарэння яго, хуценька вынесся за дзверы.

Так што справа Тумалёнка з яго ведамі нямецкай мовы скончылася шчасліва, але гэты афіцэр, які не страціў яшчэ зусім людскога сумлення, працаваў у камендатуры не адзін, а меў

* Калі ласка (ням.).

** Вялікі дзякуй (ням.).

*** Прэч! (ням.).

памагатых (дый яшчэ якіх!), таму іншым людзям часамі побыт у камендатуры прыпамінаўся на доўгія часы.

Наагул жа ў першых месяцах вайны, калі ўлада на заваяванай тэрыторыі яшчэ была ў руках старэйшых векам і ў сваёй большасці беспартыйных афіцэраў, дык можна было вытрываць. Страшнейшае прыйшло некалькі месяцаў пазней, калі ўладу перанялі розныя гаўляйтары і банфюрары з гестапа ды СС. Але ўсё на свеце мае свой канец — прамінулі і яны: на змену гаўляйтарам у жоўтых мундзерах з чорна-чырвонымі апаскамі* на рукавах прыйшлі ізноў камісары ў доўгіх да каленяў гімнасцёрках ды шырачэзных галіфэ. Прыйшлі, каб дакончыць тое, чаго не дарабілі ў часе першага свайго прыходу або не даробленае засталася іхнымі нядаўнімі саюзнікамі, а пазней заклатымі ворагамі са свастыкамі на рукавах. Усёмагутны, аднак, быў ласкавы для мяне, і я ўжо не бачыў іх, бо апынуўся на Захадзе.

Мае ўспаміны даходзяць да канца. Увесь змест іх ёсць несфальсіфікаванай праўдай, як і праўдзівымі ёсць таксама прозвішчы і мянушкі ўспамінаемых асобаў.

Дзеля таго, што некаторыя з іх яшчэ жывуць, і мае ўспаміны, мажліва, выглядалі б для іх як пэўная абраза, — я шчыра прашу іх прабачэння, а я стараўся пісаць толькі шчырую праўду. Яны ж усе без розніцы нацыянальнасцяў ці веравызнання будуць мне дарагімі да канца майго жыцця. Бо сярод іх прайшлі мае найпрыгажэйшыя, хоць часамі і нялёгкія гады жыцця.

ПАСЛЯСЛОЎЕ

Сёння мястэчка Лужкі ўжо больш фактычна не існуе. Воляй акупанта яго астатнія сорок год называлі па-рознаму: спярша проста *Лужкaмі*, пазней — *населенным пунктам Лужки*, а сёння надалі абразліваю мянушку *деревня Лужки*.

І не дзіва, што Лужкі сёння папросту вёска. Паводле скурых чутак, што даходзяць адтуль, ужо нічога і не запырэчвае

* Апаска — павязка.

іх дэградацыі, і яны ўжо ёсць толькі вёскай. Бо і што ж з іх узапраўды засталася? Касцёл зруйнаваны ў часе ваенных дзеянняў 1944 года, а царква, паводле расейска-бальшавіцкага лексікону, яшчэ *работает*. Але як яна *работает*, можна ўявіць толькі з таго, што ў 1939 годзе царкоўнікі мелі шчырую думку збіраць грошы на яе неабходны і капітальны рамонт. Аднак не думаю, што ў пасляваенную галіту (ды і ў пяцьдзясят год пасля вайны), а ў дадатак з прычыны пераследавання «опіуму для народу» з боку «найэмакратычнейшых у свеце» ўладаў — гэты рамонт, хоць бы ўжо і некапітальны, не быў праведзены і да сёння. Казармы спалілі партызаны ўжо ў тым часе, калі фронт няўстрымна каціўся на захад. Гарманаўская вуліца і палова Маставой выгаралі ў часе пажару яшчэ перад вайной. Цяпер жа «вызвольнікі», дбаючы пра тое, каб Лужкі выглядалі сапраўды *культурно и зажиточно*, парабілі яшчэ шмат зменаў у іх, як, напрыклад, вынеслі Рынак на канец Касцельнай вуліцы, ці інакш Падслуп'е. Далей, «парабілі змены» адносна Народнага дому, Мураванкі, трох жыдоўскіх сінагогаў, школы і банку, якія сёння ўжо не існуюць.

Але найбольшыя змены-перагрупаванні яны зрабілі з адвечнымі жыхарамі мястэчка: ужо адразу ж пасля праклятай памяці 17 верасня 1939 года кожную ноч, як гэта было і ёсць у савецкай практыцы, знікалі і то рэдка адзінкі, але часцей большыя групы местачкоўцаў, без розніцы, лічылі яны сябе палякамі ці беларусамі. Знікалі ў паўночнай Сібіры, каб ужо не вярнуцца. Іншыя, каб унікнуць падобнага лёсу, стараліся патаемна прабрацца ў так званую Генеральную губерню, інакш — былую Польшчу¹²⁵, ці прыбалтыйскія дзяржавы. Што датычыць апошніх, то іх хутка і там дасягнула доўгая бальшавіцкая рука. Пасля другога «вызвалення» бальшавікі ізноў былі агаласілі вольны праезд у Польшчу. І вось людзі, якім ніколі і не снілася нейкая сувязь з Польшчай, хапаючыся за апошнюю дошку ратунку, кінуліся і туды, абы толькі быць як найдалей ад Масквы. Пасля рэпатрыяцыі тых, што былі ў часе ваенных дзеянняў апынуўшыся пад немцамі, на поўнач ізноў паплылі эшалоны са зняволенымі, а сярод іх нямала і местачкоўцаў. На іхнае месца

прывозіліся прадстаўнікі народаў, якія часта аб Беларусі бадай што і не чулі.

І вось дзякуючы ўсяму гэтаму сёння *деревня Лужки* мае насельніцтва, якое амаль што ў большасці паходзіць з-па-за межаў Беларусі, г. зн. з азіяцкіх рэспублік *необъятной*. Адміністрацыя яна з пэўных меркаванняў пераходзіць таксама з рук у рукі, бо была ўжо Вялейскай, Менскай, а сёння Віцебскай вобласці, а таксама Дзісенскага, Пліскага, Глыбоцкага, Міорскага (не дзівіцеся, гэта старыя беларускія Мёры¹²⁶), а нарэшце Шаркаўшчынскага раёну. Калі хтосьці думае, што прычыну гэтых зменаў ведаюць якіясь там намеснікі-цівуны, будзь яны нават і партыйныя шышкі з Дзісны ці Шаркаўшчыны, дык моцна памыляецца, бо аб гэтым з упэўненасцю не могуць нічога сказаць нават у Віцебску, Вялейцы ці нават «сталічным» Менску. Адна толькі «непамыльная» Масква, а дакладней Палітбюро ведае ўсё, і яму толькі найлепш відаць, якія парадкі трэба ўвесці, каб кіраваць без перашкодаў лёсам *Бээсэсэрыі*, інакш — Забранага Краю і Яго людям. Тым «вольным і шчаслівым» людям, у якога нават ягоны найбольшы скарб і Божы дар, мову, стараюцца — і, трэба прызнаць, не без вынікаў — адабраць.

Сёння, ужо стоячы на схілку жыцця, я ўсё ж такі хачу верыць у адну з адвечных праўдаў, што ўсё на свеце мяняецца і мае свой канец. І згодна гэтай праўды, хоць ужо не я і не мае равеснікі, але маладзейшае пакаленне напэўна дачакаецца лепшай будучыні для нашага народу, а гэтым самым — і для майго мястэчка!

АБРАДЫ І ЗВЫЧАІ ДЗІСНЕНШЧЫНЫ

Раздзел I

Абрады, звязаныя з рэлігійнымі святамі

КАЛЯДНЫЯ СВАТЫ

Рыхтаванне да святкаў Народжання Ісуса Хрыста (Калядаў) і Новага году пачыналася Калядным постам (Піліпаўкай) — з 15 лістапада. Ужо з гэтага часу кожны гаспадар і гаспадыня пачыналі клапаціцца аб тым, каб на святкі ў іх гаспадарцы і на стала ў меру магчымасцяў не было ніякіх недахопаў ці занябданняў. У першую чаргу незадоўга перад святамі яны калолі падкормленага яшчэ ад ранняй восені кабанчыка-калядніка або рэзалі, таксама падкормленых, барана-скапца ці хоць бы авечку, гусь, пару качак або індыка. У гэты час гаспадар вёз у млын *на пытал* пэўную, хоць часамі і невялікую, колькасць пшаніцы або купляў у краме хоць некалькі фунтаў *белай* (пшанічнай) мукі на святочныя пірагі ды бліны. У хаце ж і каля хаты ды наагул у цэлай гаспадарцы кожная сям'я старалася навесці парадак, каб нічым не ўразіць Нованароджанага Хрыста.

Не гаворачы ўжо аб тым, што праз усю Піліпаўку амаль кожная сям'я старалася ўстрымоўвацца ад скаромнага, прынамсі кожную сераду ды пятніцу, дык у апошнім перад Калядамі тыдні шмат якія пасцілі кожны дзень.

Калі надыходзілі Каляды, з найбольш урачыстымі сямейнымі абрадамі адзначалася Калядная куцця, г. зн. апошні вечар перад святам.

Калядная куцця

Ужо ад самага ранку, а то і ад вечара папярэдняга дня ўсе гаспадыні варылі, смажылі і пяклі стравы на ўрачыстую вячэру — Куццю, якая, на маю думку, узяла свой назоў ад галоўнай стравы — *куці*, спажыванай у гэты вечар.

Што ж такое куцця? Куцця — гэта папросту густая каша, у першым выпадку — з ячменных або пшанічных круп, запраўленая падсмажанай на алеі цыбуляй, а ў другім — пшанічная, запраўлялася мёдам, макам, разынкамі, сушанымі слівамі і г. д. З гэтага выглядае, што пшанічную куццю варылі больш заможныя гаспадыні.

Апрача куцці, вячэра павінна была складацца з не менш чым 12-ці страваў — згодна ліку 12 Апосталаў, але ніколі з 13-ці, як на Апошняя Вячэры, каб гэтым самым не ўганараваць здрадніка Юду. Страваў магло быць больш як 12 (чым больш — тым лепш), але ніколі не магло быць 13. Таксама лік вячэраўшых мог быць розны, аднак ніколі не 13. Для адсутных жа ў тэй час сямейнікаў пакідалася пустое месца за сталом і клалася лішняя лыжка і кавалак хлеба.

Стол засцілаўся белым, чыстым, па магчымасці яшчэ не ўжываным абрусом. На стале, пад абрус, тонкім слоём расцілалася найлепшае мурожае і духмянае сена — на памятку таго, што Хрыстос нарадзіўся на сене. На самай сярэдзіне стала стаўляўся крыжык або святы абразок ды запальвалася свечка-грамніца. Гэтая свечка пасвячалася ў царкве ці касцэле на свята Грамніцаў (2 лютага) ды перахоўвалася амаль цэлы год за абразамі. На покуці ў некаторых сялібах яшчэ ставіўся першы нажаты ў гэтым годзе сноп жыта.

Пасля гэтага маці прыносіла і ставіла побач абразка і свечкі вялікую міску з куццёю. Усе ўдзельнікі вячэры ўставалі са сваіх месцаў і паўтаралі за бацькам, маці ці наагул найстарэйшай асобай у сям'і малітву «Войча наш...», а пасля — яшчэ ўложаныя тэй жа асобай *модлы*, як, напр.: «Божанька, Ты ўзнагародзіў нас сёлета за нашу працу і ахараняў нас ад няшчасцяў, дык ахараняй нас і далей. Амін».

Наступна тая самая асоба, што адмаўляла малітву, брала лыжку куцці і несла пад абразы на покуці ды клала яе там у загадзя падрыхтаваную талерку ці місачку — для *нябожчыкаў*. Назаўтра гэтая лыжка куцці і сена, што было пад абрусом, скормлівалася жывёле, пры гэтым пільна ўважалася*, каб яно было з'едзена

* Уважаць — тут: звяртаць увагу, сачыць.

і не трапіла ў гной. Пасля пачастунку «нябожчыкаў» тэй жа старэйшы ці старэйшая садзілася, брала лыжку куцці і пачынала есці. За гэтым пачыналі есці ўсе іншыя, захоўваючы, аднак, парадак старшынства. У гэтым часе ўжо дазвалялася гаварыць, але размовы абмяжоўваліся толькі да пажаданняў адзін аднаму шчасця ды здароўя на будучы год. Па спажыве куцці кожны з прысутных без позірку падкладаў руку пад абрус і выцягваў адтуль сцяблінку сена. Гэтая сцяблінка сваім выглядам мела сведчыць аб шчасці, здароўі і багацці, якія суліў данай асобе надыходзячы новы год. Калі сцяблінка была роўная і бухматая, гэта азначала шчасце, калі ж паламаная і абскубаная — бяду або хваробу. Тут не абыходзілася і без дробненькіх круцельстваў, асабліва з боку дзяўчат, якія чакалі замужства, а гэтым самым і шчасця. Яны часамі, загадзя намеціўшы сабе месца за сталом, падкладалі туды асабліва мяккае і з кветкамі канюшыны ці рамонкаў сена і вельмі крыўдалі, калі бацькі перасаджвалі іх на іншае месца, хоць і не горшае за першае.

Наступнай стравай пасля куцці была абавязкава поліўка з кіслага бураковага расолу з сушанымі грыбамі-баравікамі або *раман* — вельмі ж падобны да гэтае поліўкі, але вараны на хлебнай рашчыне з тымі ж баравікамі. Далей былі: аўсяны кісель з алеем і цыбуляй, смажаная на алеі рыба або селядцы і г.д. На заканчэнне галоўных страваў прыходзілі маленькія галушкі-піражкі, званыя *бубкі*, залітыя смакавітым тоўчаным макам з мёдам, кісель з журавінаў, сушаная садавіна з мёдам — *звар*. Дый усе стравы і пералічыць цяжка!

Калі апошняя страва была спажытая, тады пачыналася варажба. Пачынала яе ізноў жа найстарэйшая ў сям'і асоба, падыходзячы да вакна і голасна кажучы:

— Мароз, мароз, хадзі да нас куццю есці!

Гэтая варажба мела ахараняць раннія пасевы ярыны і гародніны ад прымаразкаў. Пазней дзяўчаты бегалі пад суседскія вокны і падслуховалі, што гавораць у хаце, а з пачутага згадвалі сваю дзявочую будучыню. Лічылася добрым, калі ў гаворцы сустракаліся словы: *хадзі, ідзі, прыехаў, едзь, прыйшоў*. Гэта азначала для іх хуткае замужжа. Калі ж чуліся мужчынскія імёны,

як *Янка, Пётра, Міхась*, — гэта мела азначаць імёны іх будучых мужоў. Суседзі, спадзеючыся* варажбітак, гаварылі *памыснае*** для іх, калі адчувалі да іх сімпатыю. Яны казалі, напрыклад: «Хадзі сюды хутчэй, прынясі мне тое і тое», а таксама называлі імёны тых хлапцоў, якія маглі падабацца гэтым дзяўчатам. Калі ж мелі да варажбітак нейкую злосць, тады казалі: «Сядзь, пасядзі», а нават здаралася, што згадвалі і паляжаць, пры гэтым называючы імёны розных знаёмых п'яніцаў, абібокаў ды паўдуркаў. Ідучы дамоў, дзяўчаты прыслухоўваліся, у якім боку забрэша сабака, каб такім чынам дапускаць***, у якім баку жы- вуць іх будучыя нарачоныя.

Пасля вячэры і варажбы надыходзіла пара збірацца на калядную Багаслужбу, якая ў праваслаўных пачыналася хутка пасля поўначы, а ў каталікоў перад поўначчу і называлася *пастэрка*.

У некаторых мясцовасцях, нягледзячы на адлегласць да святыні, на Багаслужбу не ішлі пехатой, а ехалі цэлымі сем'ямі ў прасторных санках-развалках. Па дарозе дамоў стараліся апярэдзіць суседзяў і прыехаць дахаты хутчэй за іх. Гэта мела азначаць, што праз увесь наступны год не застануцца ў ніякай працы ззаду. Пры гэтым часта здараліся выпадкі, калі, мінаючы іншых на вузкай дарозе, уся сям'я перакульвалася ў снег пад перавернутыя сані. Трэба, аднак, зазначыць, што гэты звычай быў больш пашыраны сярод католікаў, як сярод праваслаўных. Затое праваслаўныя перавышалі сваіх суседзяў у іншым: калі святар гаварыў у царкве святочную казань, галава сям'і павінен быў хоць і не голасна, але хоць адзін раз кашлянуць — «каб вяліся авечкі». Гэты, здавалася б, нявінны звычай часамі амаль зусім заглушаў голас святара, калі браць пад увагу прысутных у царкве пару сотак гаспадароў. Безумоўна, святары са свайго боку стараліся гэты звычай выкараніць, але без большых вынікаў.

Каляды заўсёды святкаваліся тры дні: на першы дзень моладзь нічога не ладзіла, каб не «непакоіць Нованароджанага».

* Спадзявацца — тут: чакаць.

** Памыснае (назоўнік) — спрыяльнае, жаданае.

*** Дапускаць — тут: здагадвацца, меркаваць.

Старэйшыя ж хадзілі адзін да другога ў госці; на другі дзень, як звыкла, моладзь ладзіла калядную гульню — «жаніла Цярэшку». Але аб гэтым будзе асобны раздзел.

Сярод мясцовага насельніцтва Дзісеншчыны не быў асабліва пашыраны звычай ладжання калядных ялінак. Перад Першай сусветнай вайной іх ладзілі толькі наезныя ўрадаўцы ды нешматлікія абмаскаленыя багацейшыя мяшчане; на вёсках жа гэты звычай быў амаль зусім няведамы. Што праўда, у міжваенным часе польская адміністрацыя і ксяндзы гэты звычай моцна прапагандавалі, ладзячы ялінкі ў школах ды раздаючы пры гэтым дзецям танныя падарункі, а для старэйшае моладзі — напэўна, каб адцягнуць яе ад «Цярэшкі», — ладзіліся бясплатныя танцы. Але гэты звычай у сем'ях ніяк не прывіўся, асабліва ў вёсках — аж да канца Рэчы Паспалітай*.

Таксама амаль няведамым быў звычай калядавання з Казой ці Медзвядзём, хоць аб апошнім нешта ўспаміналі вельмі ўжо старыя людзі. У некаторых мясцовасцях быў даволі пашыраны звычай калядавання з каляднай зоркай, зробленай з наваскаванай паперы, і з запаленай усярэдзіне свечкай. У часе калядавання праваслаўныя калядоўшчыкі спявалі славянскія царкоўныя трапары, а каталіцкія — «польскія» калядкі.

У 1930-я гады польскія вайсковыя асаднікі, якіх было тут даволі шмат, намагаліся пашырыць «польскія» калядныя інтэрмедыі, т. зв. *jasełka*** — з анёламі, каралямі, Ірадам, жыдам і чартом; здаецца, гэта ўваходзіла ў агульную праграму паланізацыі «крэсаў». Падобна, удзельнікі гэтых інтэрмедыяў атрымлівалі пэўныя, хоць, можа, і невялікія, датацыі ад павятовых уладаў. Вось жа такія групы ездзілі на фурманках ад вёскі да вёскі; прыехаўшы на месца, яны хадзілі ад хаты да хаты і найчасцей — з прычыны заваяных дарог і сцежак — у радок адзін за адным. Аднак іх рэпертуар быў даволі бедны зместам: пасля кароткага дыялогу паміж Ірадам і чартом або паміж чартом і жыдам «паказ» гэты канчаўся звыклым павіншаваннем «*Wesołych*

* Мясца на ўвазе да пачатку Другой сусветнай вайны — да 1939 г., калі фактычна перастала існаваць т. зв. II Рэч Паспалітая.

** Батлейка (польск.).

świąt», які выгалошвалі ўсе ўдзельнікі ўнісонам. Пасля гэтага «жыд» падстаўляў торбачку, у якую гаспадыня клала крыху скароміны, а часамі і пару медзякоў. Гэты звычай не толькі што не пашырыўся сярод мясцовага насельніцтва, але наадварот — часамі выклікаў нават насмеханні, бо часта старэйшыя, сварачыся на дзяцей, казалі:

— Чаго вы таўчацеся па вуліцы без толку, як тыя *крулі*?? (Мянушка *крулі* была дадзена падобным групам ад Каралёў і Ірада, які таксама быў у кароне).

Не быў пашыраны і звычай абдзяляння*** падарункамі дзяцей, а тым больш дарослых, як гэта робіцца тут, у Амерыцы. Праўда, дзеці атрымлівалі на святы штосьці з вопраткі або абутку, часамі нават крыху ласункаў: гарэхаў, сушаных грушаў і сліваў і — вельмі рэдка — купленых у краме цукерак.

Навагодняя (Багатая) куцця

Багатая куцця рознілася ад Каляднай тым, што магла складацца не абавязкава з 12 страў. Стравы на Багатую куццю былі ўжо скаромныя, не выключаючы і куцці, якая прыпраўлялася салам са скваркамі, маслам ды смятанай. Таксама не абыходзілася часамі і без чаркі. На стол ужо не расцілалася сена, абрус мог быць звыклы, абы толькі чысты.

На Куцці магла ўжо быць не толькі свая сям'я, але таксама і запрошаныя госці. Выпівалі, аднак, даволі асцярожна, бо ў поўнач большасць людзей ішла ў святыні на Навагоднія багаслужбы; ішлі ў першую чаргу старэйшыя і хлапцы, бо дзяўчаты ў гэты вечар ізноў варажылі.

Варажбіткі збіраліся ў асобную хату, дзе не маглі быць прысутныя асобы мужчынскага роду. З хаты выпрашаліся**** нават старыя бацькі і недарослыя хлапцы, бо верылі, што інакш варажба не будзе праўдзіць*****.

* Вясёлых святаў!

** Крулі (польск. *król* 'кароль') — тры каралі, або мудрацы: Бальтазар, Каспэр і Мэльхіёр, якім у праваслаўнай традыцыі адпавядаюць валхвы, чараўнікі.

*** Абдзялянне — тут: абдорванне.

**** Выпрашаць — прасіць выйсці.

***** Праўдзіць — здзяйсняцца, спраўджвацца, рабіцца рэчаіснасцю.

Сама варажба была больш разнастайнаю як калядная, бо ў ёй прымала ўдзел больш асобаў ды ўжывалася больш спосабаў.

Першым з іх было кармленне курэй, а выглядала яно вось як. Кожная з дзяўчат мусіла адлічыць сабе ў жменю пэўную колькасць ячменных зярнят або яшчэ лепш ячменных круп, якія ясней відаць пры святле. Наступна кожная з дзяўчат высыпала гэтыя крупы ў асобную кучку ў роўным радку адна да другой на падлозе. Пасля гэтага гаспадыня прыносіла ў хату курыцу і пускала яе каля парогу. Курыца, спярша аслепленая святлом, кідалася з кута ў кут, як ашаломленая, але пасля некалькіх хвілінаў прыходзіла да сябе і, пабачыўшы крупы, пачынала іх кляваць. З чые кучкі яна пачынала дзеўбаць, дык да тэй дзяўчыны ў першую чаргу з'являцца сваты. Толькі сама дзяўчына ведала канчатковы вынік, а дзеля гэтага павінна была пералічыць крупы перад тым, як ссыпаць іх на зямлю, і пазней, калі ўжо курыца адышлася. Калі заставаўся парны лік зярнят або круп, адняўшы ад іх тэй лік, які быў высыпаны на падлогу, дык гэта лічылася памыслым, калі ж няпарны — сватаўство не дойдзе да skutку.

Пасля гэтай варажбы ўсе дзяўчаты выходзілі на панадворак, і кожная з іх, здзеўшы з нагі чаравік, кідала яго паверх зачыненых варотаў. Калі чаравік лёг наскон навонкі, гэта азначала, што яна пойдзе замуж у наступным годзе; калі ж насок быў звернуты ў бок панадворку — яшчэ адзін год будзе дома. Але найгорш, калі ён лёг раўналегла да варотаў: гэта азначала, што «шчасце міне цябе, яго забяруць іншыя». Вярнуўшыся ў хату, дзяўчаты, заплюшчыўшы вочы, абыймалі расхіленымі рукамі калкі ў плоце ды, пералічыўшы іх, мелі таксама вобраз свайго шчасця.

Вярнуўшыся ў хату, дзяўчаты бралі залаты заручальны пярсцёнак і, прычапіўшы яго на нітку, давалі канцы гэтай ніткі аднэй з прысутных у руку, а сам пярсцёнак загадвалі апусціць у шклянку, напалавіну напоўненую вадой. Рабілася гэта з такім разлікам, каб ён вісеў як найбліжэй да паверхніх вады, але ні ў якім выпадку не датыкаўся яе: «каб не ўтапіць варажбу». Калі пярсцёнак ківаўся з боку ў бок, гэта азначала няпэўны

лёс варажэі, калі званіў аб берагі шклянкі — вясёлы і шчаслівы год, калі зазваніў і затрымаўся — азначала вяселле, калі ж вісеў спакойна — жыццё без вялікіх зменаў, але і без няшчасцяў. Найгорш, калі канцы ніткі выслізнуліся з пальцаў варажэі, бо гэта азначала смерць у сям'і, або нават і для яе самой.

Далей растоплівалі ў бляшанцы невялікую колькасць воску, згадваючы пры гэтым імя адной з прысутных. Тады вылівалі гэты воск у міску з вельмі халоднай вадой. Атрыманыя зліткі трымалі паміж заслоненай з трох бакоў лямпай і белай сцяной. Калі адбітак (або цень на сцяне) нагадваў кветкі, гэта азначала шлюб варажэі або прынамсі кагосьці ў сям'і; вэлюм — безумоўна, замужства; чалавека — пачатак кахання. Не трэба ўжо і гаварыць аб калысцы ці труне, якія таксама часамі паказваліся на сцяне на ўтрапненне варажэі ды спачувальныя ўздыханні прысутных.

У самы дзень Новага году па Багаслужбе старэйшыя наведвалі сваякоў і прыяцеляў, каб выказаць ім навагоднія пажаданні, а моладзь ладзіла вечарыны або ўспамінага ўжо «Цярэшку», калі гэтая гульня з нейкіх прычынаў не адбылася на другі дзень Калядаў.

Бедная або Галодная Куцця (перад Вадохрышчам)

Гэтую Куццю ладзілі вельмі скромна: апрача традыцыйнай стравы, куцці, якая нічым не закрашвалася, была толькі капуста і амаль нічога больш. Аднак пры стале павінна была прысутнічаць уся сям'я, хоць сама вячэра не складалася з ніякіх спецыяльных абрадаў ці варожбаў.

Што праўда, гаспадыні варажылі са смаку і выгляду самой куцці аб ўраджаі, а таксама аб пагодзе на будучы год. Калі казаць, што гаспадыні варажылі толькі на Куццю, дык гэта будзе недакладна, бо фактычна варажба пачыналася ўжо ад Каляднай куцці і выглядала наступна. Усе тры разы куцця павінна была варыцца ў тым самым гаршку, а таксама вада і крупы былі дакладна адмераныя. Пасля апошняй, галоднай куцці гаспадыня пытала ў прысутных, а таксама прыпамінала сама, якая

з куццяў была найсмачнейшая, найбольш удалая. Пры гэтай ацэне не бралася пад увагу закраса ці дадаткі, але толькі сама́я куцця. Калі найбольш удалай была першая, калядная куцця, дык гэта азначала добрую і цёплую вясну, а таксама ўраджай на жыта — галоўную збажыну селяніна-беларуса. Калі гэта прыпадала на багатую, навагоднюю куццю, дык гэта азначала добрае лета і ўраджай на ярыну; калі ж на бедную ці галодную — прыгожая і сухая восень і ўраджай на садавіну ды гародніну.

На Вадохрышча ў некаторых цэрквах, асабліва калі яны знаходзіліся недалёка ад ракі ці возера, адбывалася ўрачыстае пасвячэнне вады. Дзеля гэтага ўжо за пару дзён перад святам выразаўся з лёду вялікі колькіметровы крыж, які фарбаваўся найчасцей ясна-сіняй фарбай і ўстанаўляўся на лёдзе недалёка ад берагу ракі; навокал крыжа расставіліся зялёныя ялінкі ды іншыя ўпрыгожанні. Пасля заканчэння Багаслужбы ў царкве ў бок ракі ці возера ішоў хрэсны ход; па кароткіх малітвах над вадой святар апускаў у загодзя прасечаную палонку напразтольны крыж і гэтым самым асвятчаў ваду. У часе апускання крыжа паліцыя, войска ці іншыя стралкі давалі залпам тры выстралы.

Пасля заканчэння Багаслужбы на рацэ кожная сям'я набірала з палонкі вады ў загодзя падрыхтаваную пляшку. Гэтая вада лічылася святой ды перахоўвалася праз цэлы год для ўжытку ў розных выпадках, такіх, як пажар, нагля́я* хвароба і г. д.

У каталікоў Вадохрышча называлася Тры Каралі (у памяць трох каралёў-мудрацоў, якія прыходзілі пакланіцца нованароджанаму). У гэты дзень у касцэле пасвячалі крэйд, якой пасля рысавалі крыжы на вушакох у хаце і наагул ува ўсіх гаспадарчых будынках, каб усцерагчы дом ад пажару, хваробаў ды іншых няшчасцяў. Праваслаўныя ж выпальвалі гэтыя крыжы прынесенай з царквы свечкай.

На самы дзень Вадохрышча, здаецца, нідзе не ладзілася ніякіх вечарын.

Вось на гэтым і заканчаліся народныя абрады, звязаныя з Калядамі, апрача «Вяселля Цярэшкі» (у скароце гэтую гульню называлі «Цярэшка»).

* Наглы — тут: раптоўны.

«Цярэшка»

«Цярэшка» — рэдкі калядны народны звычай, які захаваўся, калі не мыляюся, толькі на Дзісеншчыне, Полаччыне і часткава Случчыне. Нават на блізкіх да Дзісеншчыны Пастаўшчыне і Вялейшчыне ён прыняў зусім іншыя формы і чамусьці называўся «Катом» ды папросту быў вечарынай з пачастункам. Гэта выглядала так: моладзь збіралася ў адно месца, ладзіла супольны пачастунак, а пазней танцы.

Як жа выглядаў «Цярэшка» на Дзісеншчыне? Да «Цярэшкі» пачыналі рыхтавацца ўжо загадзя перад святамі. Спыраша падшуквалася адпаведная, прасторная хата, у якой маглі б змясціцца прыблізна 30 вясельнікаў, «бацькі» і музыкі. Пры выбіранні хаты браўся таксама пад увагу склад сям'і, каб не было зашмат дзяцей ды іншых лішніх, непатрэбных асобаў. На функцыю «бацькоў» выбіраліся зазвычай старэйшыя векам хлапец і дзяўчына, паважаныя і добрых паводзінаў. Часта гэтую функцыю выконвалі маладыя і яшчэ бяздзетныя сужонкі*, асабліва калі ў іх хаце адбывалася гульня.

Пастанова «бацькоў» у кожнай справе была безапеляцыйнай, і тыя, хто не выконваў яе, заслугоўвалі на агульную пагарду.

Пазней да «бацькоў» згалашаліся** ахвотнікі і ахвотніцы прыняць удзел у гульні, а яны вызначалі кожнай дзяўчыне адпаведна да яе матэрыяльнага стану колькасць прадуктаў, якія яна павінна была даставіць на гульню. Не трэба і казаць, што колькасць вызначаных і прынесеных прадуктаў павінна была захоўвацца ў таямніцы, каб часамі не сароміць некаторых дзяўчат, што нібы яны бяднейшыя за іншых. Трэба ведаць таксама, што і кожная маці старалася, каб яе дачка не выглядала на горшую. Хлапцам жа вызначалася пэўная колькасць гарэлкі і піва, але ніколі не зашмат, каб унікнуць мажлівых авантураў. Зразумела, што некаторыя хлапцы пасля агульнага пачастунку кулялі яшчэ чарку ці дзве дзесь па суседстве, але таксама вельмі асцярожна, бо «бацькі» маглі загадаць вінаватаму ісці праспацца, і тэй быў змушаны падпарадкавацца.

* Сужонкі — сужэнцы, муж і жонка.

** Згалашацца — звяртацца.

У часе згалошвання да «бацькоў» дзяўчаты (цяпер будзем называць іх «бабамі», а хлапцоў «дзядамі») павінны былі перадаць матцы *выкупы* — якіясь невялічкія рэчы: шпількі, завушніцы, танныя тамбаковыя* пярсцёнкі. Неахвотна або і зусім не прымаліся большыя рэчы: хустачкі, большыя грабяні ды інш. «Матка» збірала здадзеныя выкупы ў адмысловую, часамі памастацку вышытую торбачку, сцягнутую ўверсе шнурком, і перахоўвала гэта аж да дня гуляння «Цярэшкі».

Здаралася, што згалошваўся няроўны лік «дзядоў» і «баб», з чаго вынікала, што некаму не хопіць пары. Найчасцей не хапала «баб», а вынікала гэта з ведамай дзявочай фанабэрыі. Тады «бацькі» рознымі спосабамі стараліся палагодзіць гэтую справу, а калі і гэта не памагала, дык усе без вынятку «дзяды» павінны былі цягнуць саломкі^{***}. Гэта азначала, што «бацька» рыхтаваў роўнае даўжыні саломкі колькасцяй, адпаведнай колькасці «дзядоў». Пазней жа згодна ліку нястачы «баб», караціў некаторыя з іх. Далей «дзяды», падыходзячы да яго, выцягвалі з ягонай заціснутай жмені саломку, а ён тут жа прымяраў яе да нарысаванай на сталі меркі. Калі саломка аказвалася карацейшай, «дзед» ставіўся «ўдаўцом» і «матка» павязвала яму рукаў белай хусткай, якую ён насіў да канца гульні. Некаторых гэта вельмі бянтэжыла, хоць фактычна «ўдаўцы» нічога не трацілі. Выглядала, што яны на гэтым выйгравалі, бо ў часе бяседы сядзелі побач «бацькоў» ды маглі браць да танцу любую «бабу», не пытаючы дазволу яе «дзёда».

У дзень «Цярэшкі» з прызначанай на гэта хаты выносілася па магчымасці ўсё, што можна было вынесці, каб было больш месца. Ад покуці да парогу ставілася ў рад некалькі сталоў ды лаваў з такім разлікам, каб навокал іх быў вольны і не зусім вузкі праход.

Сталы застаўляліся пачастункам, а бацькі садзіліся ў цэнтры, на покуці. Дзяды станавіліся ў рад па правым баку, а бабы — па левым. Пазней дзяды па адным пачыналі падыходзіць да «бацькоў», якія іх пыталі:

* Тамбаковы — зроблены з тамбаку — мосяжу (латуні) з высокім утрыманнем медзі.

*** Цягнуць саломкі — кідаць жэрабя.

- Хочаш злавіць бабу?
— Хачу, — адказваў дзед.

Тады «матка» падавала яму торбачку з выкупамі, аднак не выпускаючы яе з рук і зашмат не аслабляючы шнурка. Музыкі пачыналі граць мелодыю «Цярэшкі», а ўсе прысутныя спявалі:

*Цярэшка, хаху-хаху,
Што ў цябе ў мяху, у мяху?
Напарстачкі, іголачкі,
Залатыя пярсцёначкі.
А ўсё для бабулечкі
Ад яе дзядулечкі.
Пярсцёначкі на пальчыкі,
А хустачка ў кішэнь —
Бабы слёзы выціраць,
Калі дзед наб'е ў каршэнь!*

Калі пачыналіся словы аб падарунках для «бабы», «дзед» укладаў руку ў торбачку і, вымаючы адтуль выкуп, падымаў яго высока над галавой. Тады «баба», пазнаўшы свой выкуп, пачынала ўцякаць, аднак у адваротны ад «дзед» бок, а ён павінен быў дагнаць яе, бегучы ўправа. Прысутныя тым часам ізноў спявалі:

*Даганяй сваю долю, дзядок,
Падары ёй срэбны грабянёк,
Пуд пернікаў медавых
Ды гарэшкаў залатых.*

Дагнаўшы «бабу», «дзед» меў права яе пацалаваць, а тая маг-ла трохі бараніцца, але не занадта. Пасля гэтага ён звяртаў яе выкуп, дадаючы пры гэтым яшчэ штось ад сябе — цукеркі, крамную хустку ці грэбень. Тады яны падыходзілі да «бацькоў», а тыя, загадаўшы ім пацалавацца яшчэ раз, вызначалі месца за сталом. Яны, абавязкава ўзяўшыся за рукі, ішлі памаленьку на паказанае месца, а прысутныя далей спявалі:

*Што ж мне са старой бабай рабіць?
Хіба прыйдзеца яе ўтапіць!*

*Бо яе і смерць не бярэ,
А яна толькі мой хлеб жарэ.
Дык дзед бабу тапіць вядзе,
А бабу крычыць — не ідзе:
«Дзедка, што ж табе стала?»
Я ж яшчэ не дужа стара!»*

Як ужо ўсе «бабы» былі палоўленыя, «бацькі» садзілі каля сябе «ўдаўцоў», калі такія былі. Пазней «бацька» коратка прамаўляў-навучаў ды заклікаў усіх да парадку і паслухмянасці «бацьком», зазначаючы пры гэтым, што ніхто не можа браць у танец чужую «бабу» без дазволу яе «дзеда», а ў выпадку дазволу, не больш чым на два танцы запар. Ад гэтага звальняліся «ўдаўцы», але таксама не маглі танцаваць больш як два разы з аднэй «бабай».

Калі «бацька» канчаў сваю прамову, яму і «матцы» крычалі «горка!». Тады яны выпівалі першую чарку, пасля чаго пачыналася агульная бяседа, якая рознілася ад сапраўднай вясельнай толькі тым, што была карацейшая. Пасля бяседы пачыналіся танцы, як на кожнай вечарыне, але з захаваннем правоў «дзядоў» адносна танцаў. Танцы пачыналі «бацькі», і танец гэты так і называўся — «бацькоўская полька». Пасля яе ішла традыцыйная «Лявоніха», якую танцавалі ўсе.

Танцы прадаўжаліся даволі доўга, аднак не пазней, як да першых пеўняў. Гэты звычай вёўся хіба ад таго часу, калі мала ў якой хаце былі гадзіннікі. Карыстаючы з гэтага, вясковыя жартаўнікі спявалі пеўневымі галасамі пад вокнамі, чым выклікалі незадавальненне прысутных, бо шмат якія дзяўчаты, асабліва тыя, якім хлапцы былі не зусім па душы, збіраліся ісці дадому, матывуючы гэта тым, што спяваюць самыя сапраўдныя пеўні.

«Дзяды» адводзілі дамоў сваіх «баб», але паводле звычаю толькі да варотаў. Гэты звычай захоўваўся цвёрда, і тая пара, што яго ламала, заслужвала на пагарду, бо пазней цёткі часта шапталі пра такую дзяўчыну, што, маўляў, яна нават з «Цярэшкі» хлапцоў у сваю хату водзіць. І гэта цёткі шапталі, «пабожна» падымаючы вочы ўгору, нягледзячы на тое, што часамі іх уласныя дачушкі дапускаліся і да шмат горшых учынкаў.

У некаторых мясцовасцях палучаныя на «Цярэшку» пары лічыліся «дзедам і бабаю» аж да Запустаў, а дакладней — аж да апошняй перад імі суботы, калі ўжо кожны меў права танцаваць з кім толькі хацеў без ніякага дазволу. Часамі здараліся выпадкі, калі жарты ператвараліся ў праўду, і «дзед з бабаю» ставаліся нарочнымі, а пазней і жаніліся.

Пасля пачынаўся Мясaed — сезон сватаўства і вяселляў.

ГРАМНІЦЫ

Першае большае свята пасля Калядаў было Грамніцы (святкуецца 2 лютага). Свята гэтае паводле царкоўнай тэрміналогіі называлася інакш: у праваслаўных — Сустрэча Хрыста, у скарочанні — Сустрэча, а ў каталікоў — Божае Маці Грамнічнай. Пэўна, з гэтай прычыны і праваслаўныя пачалі называць яго Грамніцамі.

На Грамніцы як у цэрквах, так і ў касцёлах пасвячалі свечкі, называныя таксама грамнічнымі. Гэтыя свечкі вельмі часта ўжываліся ў сямейным і гаспадарчым жыцці абодвух веравызнанняў. У першую чаргу іх давалі ў руку ўміраючым. Імі багаслаўлялі сыноў і дачок да шлюбу, сыноў, праводзячы ў салдаты, або наагул сяброў сям'і, якія выбіраліся ў далейшае падарожжа, таксама дзяцей, якія ішлі першы раз у школу, ці выганяючы жывёлу першы раз на пашу. Запальвалі іх таксама ў часе бураў з перунамі. У часе пажару абыходзілі з запаленай свечкай навакол гарэўшай будыніны, верачы, што пасля гэтага агонь не будзе пашырацца далей.

Прынёсшы гэтыя свечкі са святыні, бацька запальваў адну з іх і, памаліўшыся, браў у пальцы кончыкі валасоў усіх сямейнікаў ды крышачку падсмальваў іх — «каб не балелі галовы». Таксама закурваў дымам гэтай жа свечкі знак крыжа на вушакох хаты ды іншых пабудоваў, каб у будучыні ўсцерагчы іх ад агню.

На час між Вадохрышчам і Грамніцамі выпадалі найбольшыя маразы, а таксама *воўчыя красы*: ваўкі збіраліся ў зграі вакол ваўчыцы і часамі ставаліся небяспечнымі для падарожных, асабліва калі хто ехаў праз лес уначы. Ваўкі таксама часта рабілі шкоду, падкопваючыся пад сцены аўчарняў. На Дзісеншчыне

было шмат лясоў, таму, выйшаўшы ноччу за вёску, можна было пачуць, няраз нават з некалькіх бакоў, выццё ваўкоў; дзеля гэтага жартам называлі іх *зімовымі салаўямі*. Або калі хтосьці, не маючы ні голасу, ні слыху, намагаўся спяваць, дык аб ім казалі: «спявае, як воўк на Грамніцы».

Аб гэтым свяце злажылася ведамая народная прыкмета: «Грамніцы для людзей — хлеба палавіцы, а для скаціны — сена траціна»; гэта мела значыць, што да наступных жніваў засталася яшчэ столькі сама часу, як мінула ад старых, а да таго часу, калі жывёла пойдзе ў поле, — яшчэ адна траціна. Таксама людзі верылі, што калі на Грамніцы з-пад капяжа (з кропляў, якія сцякаюць са страхі ад растаўшага снегу) нап'ецца певень, дык на Саракі хопіць і для вала. Гэтая прымета азначала, што будзе хуткае прадвесне, а за ім і вясна.

ЗАПУСТЫ-МАСЛЕНІЦА

Хутка пасля Грамніцаў, у залежнасці ад таго, на якую пару ў даным годзе прыпадаў Вялікдзень, прыходзілі Запусты, званыя яшчэ Масленіцай, або Масленкай. Гэтак называўся тыдзень перад Вялікім пастом, які трываў сем тыдняў. Ад назову Масленіца, відаць, пайшла прымаўка: «Не заўсёды кату Масленіца», бо ў гэты дзень ані адно жывое стварэнне ў гаспадарцы не павінна было адчуваць голаду, таму нават кату і сабаку давалі нешта смачнейшае.

На Масленіцу — праз увесь тыдзень, а найбольш у апошнія дні, суботу і нядзелю, — быў звычай ездзіць на конях або хоць на санках з гары. У каго быў малады, яшчэ ніколі не запраганы конь, дык яго абавязкава трэба было аб'язджаць у гэтую пару, запрагаючы ў лёгенькія санкі. Маладыя хлапцы ніколі не ездзілі самі, абавязкава бралі з сабою знаёмых дзяўчат.

Падобны звычай, хоць моцна зменены і пашыраны, існаваў і сярод старавераў-маскалёў. Праўда, яны не каталі дзяўчат, але папросту кралі іх, каб пазней ажаніцца з гэтай крадзенай дзеўкай. Дзеля гэтага, хіба наўперад «загавораная нявеста», апрануўшы модную сярод маскалёў *шубу* з шырокімі рукавамі і вялікім каўняром з лісіцы, пахаджала, як бы ні ў чым не бывала,

каля *малельнай*, як у іх называлася царква. Раптам дзесьці з-за вугла выляталі прыгожыя санкі, запрэжаныя прыгожым канём. У санках сядзеў адзін або часцей двух маладых абавязкава няголеных хлапцоў, з вельмі слабенькімі яшчэ бародкамі. Кандыдатка на замужжа лёгенька ўскрыквала і, «млеючы», падала на снег, аднак старанна ўважаючы, каб пры гэтым не пабрудзіць дарагой шубы; Хлопцы падхоплівалі яе пад рукі, хуценька садзілі ў санкі і вачавідкі знікалі дзесь у завулку. Тады ля малельнай пачынаўся вэрхал: у пагоню пускаліся браты, бацька, а часамі і тыя, хто і сам не меў бы нічога супроць, каб украсці гэтую дзяўчыну. Зразумела, што ў выніку гэтага часамі паўставалі даволі сур'ёзныя бойкі. У сувязі з гэтым звычай старыя маскалі гаварылі:

— *Мой Ванька, смотри, ану, как вырос, наверно в этом году будет жену себе воровать, бесина космоногая.*

На самы дзень Запустаў ладзіліся бліны з верашчакай ды гучныя складковы* вечарыны з пачастункам. У гэтых вечарынах брала ўдзел не толькі моладзь, але і маладыя сужонкі. Вечарыны гэтыя заўсёды канчаліся роўна апоўначы, бо лічылася грэхам танцаваць у пост. Звычай гэты датычыў галоўным чынам праваслаўных, бо ў каталікоў пост фармальна пачынаўся толькі ў чацвер, пасля Папельцавай серады. З гэтай прычыны праваслаўныя часамі бяззлобна падсмейвалі каталікоў, што тыя «ў Бога цялё ўкралі, дык трэба ж з'есці».

На грунце гэтых танцаў у пост часамі даходзіла да непаразуменняў са святарствам — як праваслаўным, так і каталіцкім. Адбывалася гэта ў тыя гады, калі розніца ў святкаванні праваслаўнага і каталіцкага Вялікадняў даходзіла аж да пяці тыдняў. Тады ксяндзы грамлілі недаверкаў, якія сплямілі каталіцкую веру, танцуючы не толькі ў пост, але ў дадатку яшчэ ў *схізматыкаў*. Калі ж прыйшлося правініцца і праваслаўным, дык і яны атрымоўвалі наганяй ад сваіх папоў і за танцы, і за тое, што гэта адбывалася ў *адшчапенцаў*. Трэба, аднак, дадаць, што гэтыя мянушкі ўжываліся пераважна самімі святарамі абодвух веравызнанняў, і на іх звычайныя вернікі не звярталі асаблівае ўвагі.

* Складковы — ад слова *складкі* — складчына.

ВЯЛІКІ ПОСТ

На пачатку Вялікага посту (у праваслаўных — у панядзелак, а ў каталікоў — у чацвер) усё прымала іншы выгляд: старэйшыя жанчыны і нават частка маладзіц ды дзяўчат апраналі цёмную (чорную або шэрую) вопратку; хоць і вельмі рэдка, але і мужчыны апраналіся ў чорнае. На вачорках ужо не можна было пачуць вясёлых спеваў, а тым больш музыкі. У некаторых хатах, асабліва ў каталіцкіх, па вечарох уся сям'я і бліжэйшыя суседзі спявалі пабожныя песні. У некаторых сем'ях пост дапільноўваўся вельмі сцісла, і скаромная ежа, не гаворачы ўжо пра мяса, але малако, яйкі і масла давалі толькі малым дзецям або паважна хворым. Для іншых жа гэтыя прадукты часткава дазваляліся толькі на свята Дабравешчання.

САРАКІ

У першых тыднях Вялікага посту ў праваслаўных прыпадала свята Саракі (Сарака мучанікаў, 9 сакавіка). З гэтым святам было таксама звязана некалькі звычаяў: гаспадыні пяклі з белай мукі 40 піражкоў у выглядзе малых птушчак, якімі пазней абдзельвалі сваіх і суседскіх дзяцей, а суседкі так і казалі дзецям: «Схадзі да цёткі Агаты ці іншай Параскі, яна дасць табе жаваранка». Аднак не можна было даваць больш чым два піражкі аднаму дзіцяці. Вечарам жа, палічыўшы пазасталыя піражкі, гаспадыні варажылі, колькі тыдняў яшчэ заставалася да сапраўднай вясны.

Апрача гэтага быў звычай гатаваць 40 вялізных клёцак, званых *шалтаносамі*; яны начыняліся салоджаным і тоўчаным макам, тоўчанымі каноплямі з цыбуляй, рыбай або хоць кавалачкамі селядца (кажу *кавалачкамі* дзеля таго, што селядцы былі крамным ды не зусім танным прадуктам). Гэтых клёцак мог есці кожны сямейнік колькі хацеў, аднак з умовай, каб не застаўляў аб'едкаў, якімі пазней магла б карміцца чараўніца-зіма і сядзець тут занадта доўга. На Саракі таксама быў звычай пасылання дзяцей *на чырвоныя чаравічкі*. Дзеля гэтага дзецям казалі: хто з іх абяжыць у гумне тры разы кругом пярэплатаў*, тэй абавязкава пабачыць

* Пярэплаты — высокія слупы, пастаўленыя ўрад з набітымі на іх папярэчнымі жэрдкамі, нахштальт плоту, што ўжываліся для прасушвання снапоў (БС).

чырвоныя чаравічкі на гэтых пярэплатах. Не трэба і тлумачыць, што гэта былі папросту жарты, бо ніхто не адважыўся б пасылаць сваё ці чужое дзіця босым на мароз. Для большай яснасці трэба дадаць, што ў сялянскіх сем'ях дзеці ўсю зіму сядзелі ў хаце босыя, а калі ім прыходзілася выходзіць па пільнай патрэбе вонкі, дык яны абувалі абутак кагосьці са старэйшых.

Гэтай парой людзі перасцерагалі іншых: «На Саракі ўцякай з-за ракі». Гэта азначала, што хоць яшчэ і стаіць сцюдзёнае надвор'е, але ўжо надыходзіць прадвесне і з дня на дзень можна спадзявацца ледаходу, у часе якога бывала, што няма магчымасці перабрацца на другі бераг.

ДАБРАВЕШЧАННЕ (БЛАГАВЕШЧАННЕ)

Гэтае свята прыпадала на канец Вялікага посту (25 сакавіка) і дзеля пераходных велікодных датаў прыпадала часамі каратка перад Вялікаднем, а радзей — нават пасля яго. У народзе гэтае свята лічылася найбольшым пасля Вялікадня як у праваслаўных, так і ў каталікоў, і аб ім казалі: «На Благавешчанне нават птушка гнязда не ўе». Дзеля гэтага, калі ў гаспадарцы здараліся якія няшчасці, дык людзі казалі: «А можа ён гараў на Дабравешчанне?»

Свята гэтае адрознівалася ад іншых, якія прыпадалі на Вялікі пост, і тым, што на яго дазвалялася есці малако, а хворым і дзецям — нават масла і смятану. Цікава будзе адцеміць, што дакладна ў гэты дзень на Дзісеншчыну прыляталі буслы. А жаваранкі, якіх ужо можна было заўважыць некалькі дзён раней, паднімаліся ўвысь і, нерухома завішы, званілі ў такія мілыя для сялянскага вуха званочкі.

ВЕЛІКОДНЫЯ СВЯТЫ

Вербніца

Велікодныя святы фактычна пачыналіся Вербніцай. Ужо ў суботу перад Вербнай нядзеляй пасля заканчэння Вячэрні, а дакладней пры цалаванні крыжа, усім, хто цалаваў яго, раздаваліся галінкі вярбы. Прынёсшы іх дамоў, людзі затыкалі

* Дзеля (чаго) — тут: з прычыны (чаго).

іх за абразы, на месца леташніх, а леташнія паліліся ў печы. Назаўтра, у нядзелю, усе, хто ішоў у царкву, неслі з сабою ўжо даволі вялікія пукі вярбы, часамі ўпрыгожанай галінкамі з зялёнымі маладымі лісткамі і папярковымі кветкамі. Каб мець вярбу з лісткамі, яе стаўлялі ў вядры з вадой у цёплым месцы, напрыклад, блізка печы. Рабілі гэта ўжо на пачатку Вялікага посту. Да Вербніцы галінкі пакрываліся зялёнымі лісткамі, або нават спецыяльныя гатункі чырвонай вярбы выпускалі прыгожыя суквецці — *каткі*. Гэтыя пукі вярбы пасвячаліся на канцы Багаслужбы. Памятаю, калі я быў яшчэ малым, любіў вельмі на Вербніцу ў царкве стаяць на хорах і зверху пазіраць на цэлы лес вербаў — на Вербніцу ў царкве не было ні аднаго чалавека, які б не трымаў яе ў руках. Гэтая пасвячаная вярба, як і грамнічныя свечкі, мела ў жыцці сялян-земляробаў вельмі шырокі ўжытак. Яе затыкалі на Радаўніцу на магілках памерлых сваякоў, з ёю выганялі першы раз жывёлу ў поле, прычым стараліся злёгка сцёбнуць кожную карову галінкай вярбы. Але найшырэй яна ўжывалася на Юр'я, калі людзі ішлі *пад жыта*.

У панядзелак пасля Вербніцы пачыналася спешнае рыхтаванне да Вялікадня, бо велікодныя святкі фактычна пачыналіся ўжо ў Вялікі чацвер.

Вялікі (Чысты) чацвер

У сувязі з пэўнымі абрадамі і звычаямі, Вялікі, ці, як яго ў нас называлі — Чысты, чацвер, быў напалавіну святочным днём. Існаваў звычай, што ў гэты дзень, калі той, хто хварэў, аднак яшчэ мог уставаць з пасцелі, павінен быў перад усходам сонца памыцца ў рэчцы, возеры ці нават ручаі. У гэты рахунак не ўваходзілі студні, бо, падобна, памагала толькі *жывая* вада. Не памагала таксама і вада з розных штучных каналаў, стаўкоў і т. п. Мыццё ў жывой вадзе датычыла таксама і хвораі жывёлы, якую некаторыя прабавалі не толькі мыць, але нават і купаць, што часамі канчалася трагічна.

Памятаю, як мой сусед прабаваў купаць хворага на каросту каня. Бедная жывёліна, сілком змушаная ўвайсці ў ледзяную ваду, выбрацца назад на бераг сваімі сіламі ўжо не змагла.

Прыбегшы на дапамогу, людзі выцягнулі на бераг нежывога каня.

Лічылася таксама памощным*, калі маладая дзяўчына па-мысца ў жывой вадзе, і то не абавязкава на месцы, а нават і ў прынесенай дадому, але напэўна зачэрпнутаў да ўсходу сонца. Падобна, што яшчэ лепшыя вынікі давала гэтая вада, калі ў яе пакласці пафарбаваныя ўжо велікодныя яйкі. Твар тэй дзяўчыны ў далейшым будзе выглядаць гладзенькім і румяным, як велікоднае яечка. Вось таму гэтай раніцай можна было спаткаць старэйшых жанчын, якія спяшаліся з вёдрамі, збанкамі ды іншым суддзём у бок ракі ці возера. І гэта нягледзячы на перадсвяточную спешку! Але чаго толькі ні зробіць маці для свае дачушкі!

У гэты дзень, таксама як і перад Калядамі, падмяталася, мылася і скрэблася ўсё ў хаце і каля хаты. З хаты таксама выносіліся ў пуню ці пад паветку ўсе тыя прылады і рэчы, якія не даваліся адмыць ці адскрэбці, але без якіх можна было часова абысціся. Каля печы, у качарэжніку, застаўляліся толькі неабходныя вілкі, чапля ды качарга; выносіліся ж усе старыя мётлы, лапаты, памёлы, а галоўнае, брудныя *адымалкі* (шматы, патрэбныя да знімання гаршкоў з прыпечку). Адным словам, Чысты чацвер павінен быў пакінуць пасля сябе ў хаце толькі ўсё чыстае.

Вечарам у цэрквах адбывалася ўрачыстая Багаслужба з чытаннем 12 Евангелляў. У часе чытання ўсе прысутныя, выключаючы хворых і калекаў, стаялі на каленах з запаленымі свечкамі ў руках. Пасля Багаслужбы, калі на гэта дазваляла надвор'е, усе неслі гэтыя запаленыя свечкі дадому, каб адну з іх паставіць перад абразамі; гэтая свечка павінна была гарэць аж да велікоднага ранку — да ўваскрашэння Ісуса Хрыста.

Цяпер, жывучы ў гарадох, сярод мора розных светлаў, мы не маглі б гэтага заўважыць, але тады на Бацькаўшчыне гэта было цудоўнае відовішча, калі сярод начной цемры, пачынаючы ад царквы, у розныя бакі разыходзіліся ручайкі агеньчыкаў — людзі ішлі адзін за другім з запаленымі свечкамі.

* Памощны — карысны, з лекавым эфектам.

Прыйшоўшы з царквы, людзі садзіліся да вячэры, якая была сімвалам апошняй вячэры Хрыста з вучнямі перад укрываваннем. Асаблівых страваў на гэтую вячэру не гатавалася, але яна павінна была мець хоць адну страву з рыбы ці селядцоў і ў дадатку быць шчодрай. На вячэры павінны былі прысутнічаць усе сямейнікі, адсутнічаць мог толькі той, хто меў для гэтага вельмі паважныя прычыны, бо на Апошняй Вячэры адсутнічаў толькі здраднік Юда.

Некаторыя старэйшыя людзі пасля гэтае вячэры не елі нічога, *суха пасцілі*, праз цэлы дзень у пятніцу, суботу і аж да снедання-разгаўлення ў нядзелю раніцай. За маёй памяці гэты звычай выконвала мая бабуля Крыстына.

Вялікая пятніца

У Вялікую пятніцу ў царквах не было ніякіх Багаслужбаў аж да трэцяй гадзіны папаўдні, калі адбываўся вынас плашчаніцы. Пры гэтым адпраўлялася не даўгая, але вельмі ўрачыстая Багаслужба з хрэсным ходам навакол царквы. Таксама ў Вялікую пятніцу не званілі ў званы, і гэтак прадаўжалася аж да самай Усяночнай. У гэты ж час не хавалі памерлых, калі ў каго здараліся хаўтуры.

У часе вынасу плашчаніцы і хрэснага ходу навакол царквы некаторыя людзі ставалі на калены, прынікшы галавою да зямлі на зложаныя рукі; плашчаніцу ж праносілі па-над імі. Вярнуўшыся назад у царкву, плашчаніцу складалі на спецыяльным падвышэнні пасярод царквы, а на ёй клалі крыж і Евангелле. Кожны ж з прысутных лічыў сваім абавязкам прылажыцца да плашчаніцы — стаўшы на калены, пакланіцца да зямлі, пазней пацалаваць крыж, Евангелле і самую плашчаніцу. Гэта парой трывала доўга, бо людзей у гэты дзень збіралася часамі ладне. Калі ўсе людзі выходзілі вонкі, у царкве заставаліся некалькі старэйшых жанчын на памятку евангельскіх жанок-міраносіц, і там іх замыкалі на цяжкі замок. Яны маліліся праз усю ноч і не мелі права выходзіць аж да ўсходу сонца. Навонкі іх вяртавалі царкоўныя прыслужнікі, якія мелі пры сабе ключ ад царкоўных дзвярэй. Рабілася гэта дзеля таго,

каб пазбегнуць няшчасця ў разе пажару ці нечага падобнага. Трэба дадаць, што аднэй з умоваў браць удзел у гэтым абрадзе было тое, што ўсе ўдзельніцы яго павінны былі выконваць сухі пост, пачаты ў чацвер вечарам. Звычай замыкання царкоўных дзвярэй пачаўся ад таго, што пасля злажэння Хрыста ў гробепячоры ўваход у яго быў таксама замкнуты — завалены цяжкім каменем.

Я добра памятаю, як мая бабка Крыстына, адбыўшы сухі пост і адмаліўшыся цэлую ноч у царкве, як ні ў чым не бывала ішла на Усяночную і назаўтра святкавала належна з усімі Вялікдзень.

Вялікая субота

У Вялікую суботу праводзіліся апошнія прыгатаванні перад найвялікшым хрысціянскім святам — Вялікаднем, якое асабліва паважалася беларускімі вернікамі абодвух веравызнанняў. У гэты дзень моцна занятымі былі гаспадыні: трэба ж было нафарбаваць дзве капы — а то і больш! — як, пры гэтым стараючыся, каб яны не былі менш прыгожымі, чым у суседак. Трэба пры гэтым адцемиць, што некаторыя з нашых гаспадынь, калі браць пад увагу прымітыўнасць матэрыялаў (шалупінне ад цыбулі, засушаная зялёная жытняя рунь, воск і розныя крамныя шматкі), выказвалі не абы-якое мастацтва.

Можа каму паказацца дзіўным такая колькасць фарбаваных як, але яны патрэбныя былі для пасвячання, для разгаўлення па адным для кожнага ў сям'і, для дзяцей сваякоў, суседзяў, валачобнікаў, на магільнік для памерлых дый мала яшчэ каму. Так што часамі дзве капы і не хапала. Тады прыходзілася пазычаць іх ад суседак, якія прыгатавалі іх больш.

Далей гаспадыні павінны былі спячы апошнія бабкі, якія, доўга стоячы, маглі зачарсвець.

Ужо пасля паўдня грамадкі хлапчукоў, дзяўчатак, а часамі і старэйшых з кошыкамі ў руках, пехатой ці конна, спяшалі ў бок царквы, каб пасвяціць *святцонку*. Прыбыўшы на месца, яны раскладалі ў радок адзін за адным вакол царквы на пасцеленых на зямлі ручніках і сурвэтках усё, што было ў іх кошыках,

лубках ці вузьялках. Свянцонка складалася пераважна з фарбаваных яек, кілбасы, бабкі і абавязкава солі ў сальніцы.

Праз пэўны час з царквы выходзіў святар з крыжам і крапідлам у руках, а за ім дзяк са збанком свянцонай вады. Ззаду іх ішоў хтосьці з царкоўных прыслужнікаў з кошыкам і збіраў аплату за пасвячанне — яйкі. Святар і дзяк, ідучы, спявалі велікодны трапар, і ў гэтым жа часе святар увесь час махаў крапідлам, пырскаючы вадой на свянцонкі. Калі яны крыху аддаляліся, падыходзіў той, з кошыкам, і пытаў: «Колькі сям'і?», а атрымаўшы адказ лічыў яйкі на ручніку ды забіраў сабе лішнія. Гэтае пасвячанне, у меру, як набіралася людзей, паўтаралася некалькі разоў — аж да вечара.

Некаторыя сем'і, асабліва больш заможныя, што жылі недалёка царквы, прыбіралі велікодны стол, стаўляючы на ім усю падгатаваную на свята ежу і ўпрыгожваючы яго дзеразой, галінкамі бруснічніку і наагул зелянінай. Звыкла пасярэдзіне стала стаўлялася міска з фарбаванымі яйкамі, а побач яе — копчаны кумпак, далей печанае парасё, кілбасы ды розныя іншыя мясныя прысмакі. Канцы ж стала займалі ўсялякія бабкі, пернікі, мазуркі, сыр, масла — ды хто там усё пералічыць! Пазней запрашалі святара, які наведваў сем'і з дзяком ды пасвячаў цэлы стол. За гэта ім плацілі, але ўжо не яйкамі, а грашыма і дадаткова запрашалі назаўтра *адведаць свянцонкі*. Для пасвячання не стаўлялася на стол гарэлка, на стала яна з'яўлялася толькі назаўтра.

Вялікдзень (святкаваўся тры дні)

Велікодная Богаслужба, як і тут, на эміграцыі, пачыналася яшчэ перад поўначчу. Роўна ж апоўначы з царквы вирушаў хрэсны ход. У маім радзімым мястэчку, калі святар затрымліваўся перад зачыненымі дзвярыма царквы і пачынаў спяваць «Хрыстос уваскрос», а хор паўтараў за ім, дык пры першых акордах хору раздаваўся аглушальны выстрал з мажджэра (самаробнай гарматы для ганаровых выстралаў) і ў неба ляцелі рознакаляровыя ракеты. Калі хрэсны ход уваходзіў назад у царкву, нагонкі яе

пачыналася хрыстосаванне: людзі віншавалі адзін аднаго з уваскрашэннем Хрыста і пры гэтым замянялі трыразовыя пацалункі*. На гэты момант вельмі ахвоча чакалі маладыя хлапцы ды вольна з яго карысталі, а дзяўчаты як бы і не наўмысна стаялі грамадакамі ў менш асветленых месцах на цвінтары; пры хрыстосаванні яны звычайна крыху бараніліся, але не зашмат.

Калі Багаслужба канчалася — а трывала яна зазвычай больш за дзве гадзіны, — людзі спяшаліся дамоў, каб хутчэй разгавецца. У адрозненне ад Калядаў, цяпер ужо амаль ніхто не ехаў, а ўсе ішлі пехатой, выключаючы хіба вельмі старых і хворых. Таму, што вярталіся ўсе з царквы перад усходам сонца, дык некаторыя, асабліва моладзь, затрымоўваліся на ўзгорках, каб пабачыць, як гуляе, узыходзячы, сонца. Бо сярод людзей існавала павер'е, што адзін раз на год, а пайменна на Вялікдзень, сонца, узыходзячы, гуляе — рассыпаецца на дробныя часткі, пераліваючыся вясёлкавымі колерамі, і хто гэтага не бачыў, тэй напэўна насіў на душы вялікі грэх. Вось дзеля гэтага — гулянне сонца «бачылі» без выключэння ўсе.

Разговіны — першы скаромны пасілак пасля сямітыднёвага посту — елі ўсе з вялікай ахвотай, захоўваючы пры гэтым пэўны рытуал. Спярша маці стаўляла на стол усё прыгатаванае на свята (тут трэба зазначыць, што там, дзе стол пасвячаўся яшчэ ў Вялікую суботу, гэтая чыннасць сама сабой адпадала); наступна яна раздавала ўсім прысутным па адным асвячэным яйку, а тыя аблуплівалі яго вельмі асцярожна, каб, барані Бога, шалупінне з яйка не звалілася на падлогу (пазней яно збіралася і закопвалася ў зямлю дзесьці ў кутку агароду — там, дзе не ходзяць ні жывёла, ні людзі, каб не таптаць нагамі пасвячанай рэчы). Пасля гэтага бацька ці хтосьці са старэйшых, памаліўшыся, пачынаў з вялікаю павагай есці гэтае яйцо, а скончыўшы, наліваў і выпіваў чарку. Па ім, захоўваючы парадак старшынства, рабілі гэта іншыя сямейнікі; што праўда, дзецям чаркі не давалі, хіба толькі хлапцам-падросткам бацька наліваў паўжартам на дно крышачку гарэлкі. Тады ўжо пачыналі есці ўсе, што хто хацеў і колькі хацеў.

* Абменьваліся трохразовымі пацалункамі.

Снеданне, аднак, доўга не зацягвалася; яшчэ раз памаліўшыся, усе выходзілі з-за стала. У гэты час каля дзвярэй ужо раздаваліся галаскі тых, хто прыйшоў *па яйка*. Пры гэтым яны віншавалі гаспадароў толькі двума словамі: «Хрыстос уваскрос!» — і за гэта атрымоўвалі па яйку кожнаму.

Старэйшыя хлапцы і мужчыны спяшалі на ведамае ўжо ўсім месца, дзе з года ў год адбывалася гульня «ў біткі». Гэта выглядала наступна. Адзін са спаборнікаў выклікаў іншага, і калі тэй гадзіўся, дык выклікаючы павінен быў трымаць сваё яйцо моцна ў кулаку носам (вострым канцом) угару, а выкліканы мусіў злёгка стукаць у яго сваім, таксама носам. Чыё яйцо пабілася, тэй паварочваў яго пухой (тупым канцом), і ізноў паўтаралася тое самае, што і за першым разам. Пераможцам лічыўся той, чыё яйцо заставалася цэлым хоць толькі з аднаго канца; ён забіраў яйцо пераможанага ды ішоў шукаць шчасця далей. Некаторыя старэйшыя мужчыны ўмелі выбіраць вельмі моцныя яйкі, бо ўмелі іх *мацаваць*. Мацаванне палягала на тым, што гэты ўмелец браў яйцо лёгенька ў тры пальцы і вельмі асцярожна стукаў ім па сваіх зубах; гук, які выдавала яйцо, сцвярджаў, ці яно моцнае, ці не. Але тых, хто меў такія яйкі, добра ведалі ўжо іншыя, і перасцерагалі адзін аднаго, што тэй ці іншы мае *мацуна*. Іншыя, хоць і рэдка, але рабілі штучна моцныя яйкі, і бяда таму, каму здолелі давесці падобнае ашуканства: яго не толькі праганялі з пляцу гульні, а часамі расквашвалі нос, і слава аб ім ішла на ўсю ваколіцу.

Калі ўжо гульцы ў біткі нацешыліся сваімі перамогамі, а пакананыя* перахварэлі страты, пачыналася новая гульня — качанне як. У ёй маглі браць удзел усе аматары яечнага азарту. Што праўда, меншыя гулялі са старэйшымі неахвотна, падазраючы тых — і то часамі зусім слушна! — у круцельстве. А круцельства палягала ў тым, што старэйшыя мелі ў запасе амаль заўсёды два яйкі таго самага колеру, але неаднолькавай формы. Адно з іх было амаль што круглае і кацілася проста, а другое — прадаўгаватае, з вострым носам і шырокай пухой. Такое яйка, скаціўшыся з лубка, адразу вярнула ў тэй бок, у які быў

* Пакананы — пераможаны.

накіраваны нос. Такая штучка лічылася парушэннем, і малышы заўсёды голасна пратэставалі супраць яе, але іх ніхто не слухаў.

Думаю, не будзе лішнім расказаць, на чым палягала гэтае качанне як. Вось жа дзеля гэтага, па-першае, трэба было мець лубок — кавалак дрэва даўжынёй каля $\frac{3}{4}$ метра з выгладжаным ад канца да канца жолабам. Таму, што качанне адбывалася на заваліне пад сцяной хаты, дык лубок апіраўся на падмурак пад такім кутом, каб паложанае на яго яйцо кацілася — але не вельмі хутка — на дол. Выйграваў той, чыё яйцо, коцячыся, дакраналася да чужога. Тады ён забіраў яго, а прайграўшы, павінен быў палажыць іншае. Калі ж наступным разам яно не зачэплялася, сваё яйка каціў наступны гулец. Ведама, нікому не хацелася пачынаць гульню першаму, бо небяспека страты яйка была вялікая, а шанцаў на выйгрыш — амаль ніякіх. Дзеля гэтага існавала даволі складаная сістэма *мерацца на кій*.

Стратныя* ў гульні не вельмі гэтым праймаліся і хутка аб гэтым забываліся. У гэты дзень і іншых забаваў не бракавала: напрыклад, кожны, хто гэтага жадаў, мог без перашкодаў званіць у царкоўныя званы колькі хацеў. Гэтым забаўляліся пераважна падросці...

Калі ж сонца павяртала да захаду, з усіх бакоў пачыналі раздавацца спевы валачобнікаў. Іх зазвычай хадзіла некалькі групаў, але яны заўсёды стараліся не ўваходзіць адна другой у дарогу. Усе яны мелі тэй самы склад: пачынальніка, запявалу, музыку і механошу ды некалькі спевакоў. Спевакі адыгрывалі ў групе далёка не першарадную ролю, бо ў валачобнай песні спявалі пасля кожнае звароткі толькі кароткі і таго самага зместу прыпеў, як, напрыклад: «Хрыстос уваскрос, Сын Божы» або «Хрыстос Сын Божы» ці «Хрыстос уваскрос на ўвесь свет». Галоўную ролю адыгрываў пачынальнік: ад яго нага таленту і памысловасці** залежала папулярнасць цэлай групы. Музыка таксама быў важнай фігурай.

* Стратны — тут: той, хто прайграў.

** Памысловасць — удачлівасць.

За маёй памяці ў мястэчку з года ў год існавала некалькі групаў валачобнікаў, але галоўнымі з іх былі толькі дзве — Антосева і Гарасімава, назвы якіх паходзілі ад імёнаў іхных праваднікоў-пачынальнікаў. Абедзве групы стала мелі тых самых музыкаў з баянамі. Іншыя ж, менш папулярныя групы спявалі ў найлепшым выпадку пад скрыпку, губны гармонік або зусім *насуха**. Дзеля абразлівае мянушкі механошы, якога вульгарна называлі *дрыстуном*, заўсёды існавалі цяжкасці знайсці ахвотніка на гэтую функцыю. З ім даволі лічыліся, і пры падзеле валачобы** ён атрымліваў нават большую долю ад радавых спевакоў.

Большай папулярнасцяй, ведама ж, карысталіся тыя групы, якія мелі добрых музыкаў, бо, пераходзячы ад хаты да хаты, спевакі пад іх акампанемент часамі спявалі розныя свецкія песні і прыпеўкі, або і самыя, без спевакоў, музыкі цешылі прыгодных*** слухачоў такімі мелодыямі, як шырока ведамая *Бляхарышына полька*.

Змест песняў паасобных групаў мала чым розніўся адзін ад другога. Пачынальнікі дадавалі ад сябе штораз то новыя фрагменты, можа і простыя ды наіўныя, аднак фрагменты гэтыя глыбака западалі ў душы тых, хто шчыра любіў свой народ. У асноўным песні выхвалялі гаспадара і ягоную гаспадарку, а таксама прасілі Бога і ўсіх святых дапамагчы яму ў ягонай працы. У некаторых дамох, асабліва ў тых, дзе было спадзяванне на больш шчодрае валачобнае, спяваўся яшчэ зварот да гаспадыні, а калі былі ў сям'і дзяўчаты, дык і да дачушак.

А вось прыклад валачобнае песні:

*Як Пан Езус пахвалёны,
Пахвалёны дом свянцоны.
Гаспадару, слаўны пане,
Устань рана, мыйся бела.
Мыйся бела, суха трыся.
Суха трыся, прыбярся.
Глянь ў ваконца на ўсход сонца.*

* Насуха — тут: а капэла.

** Валачоба, валачобнае — назбіранае валачобнікамі па хатах у выніку валачбы.

*** Прыгодны — выпадковы, ад аднаго са значэнняў слова *прыгода* — выпадак.

Утваім дварку, як у вянку.
Утваім дварку зорка ўпала,
На тым месцы царква стала.
А ў тэй царкве прастол стаіць,
А на прастоле сам Бог сядзіць.
Каля Бога ўсе святыя,
Рыхтуюцца, чаргуюцца,
Каму першаму ставаці,
Даці людцам святкаваці,
Дый у працы памагаці.
Святы Юры — Божы ключнік,
Вазьмі ключы залатыя,
Сядлай каня варанога.
Едзь у поле ў чыстае,
Адамкні зямлю, пусці расу.
Пусці расу на ўсю вясну —
І мокрую, і цёплую.
А Мікола, добры пастух,
Путай коней, гані кароў,
Ды адганяй ваўкоў-звяроў.
Святы Пётра, моцны касец,
Клепле косы, граблі ладзіць,
Колы правіць, вілы ладзіць,
Каб на пожні не падгадзіць.
Святы Пракоп памагае,
Цёмны хмары разганяе.
Сушыць сена, канюшыну —
Згатаўляе корм на зіму... і гэтак далей.

Так перабіралі ўсіх святых, святкаванне якіх прыпадала на вясенні або летні сезон і якім можна было прыпісаць дапамогу селяніну-земляробу.

Як вядома, святы Юры святкуецца 3 красавіка. Гэты дзень лічыўся поўным прыходам вясны, а тым самым — ажываннем прыроды, якой дапамагаў святы Юры, «адмыкаючы зямлю ды пускаючы расу». На Міколу (9 траўня) жывёла ўжо поўнасцю магла жывіцца на полі, і хоць яе часамі і раней выганялі на

пашу, але святы Мікола лічыўся апекуном жывёлы, які не толькі памагаў ёй пажывіцца маладзенькай траўкай, але і абараняў яе ад ваўкоў ды іншых звяроў. Пятра і Паўлы святкуецца 29 чэрвеня. У гэтым часе ў поўнасці пачыналася касьба сенажацяў і засеваў канюшыны. Дзеля гэтага ізноў жа робіцца ясным, чаму святы Пракоп (8 ліпеня) дапамагаў у сушэнні сена і канюшыны, адным словам — корму.

Пералічваючы святых, пачынальнікі часамі дапускалі пэўныя, хоць і невялікія недарэчнасці. Забыўшыся, што святы Ілля — мужчынскага роду, яны казалі: «Святы Ілля, моцная жняя». Няясна таксама, чаму яны надзялялі святую Праксэду (Параскеву) функцыяй парабчанкі, кажучы: «Праксэда — парабчанка, хусты мые, свіней корміць». І нарэшце святам Пакровы Божае Маці (17 кастрычніка) пачынальнікі сканчалі цыкл летніх святкоў, кажучы: «Святы Пакроў пакрывае ваду лёдам, пчалу мёдам, рыбу луской, дзевак таской». Таксама радзілі гаспадару, чым займацца ў зімовых месяцах: «Муку малоць, свіней калоць, крупы таўчы, пірагі пячы, піва варыць, сыноў жаніць, гарэлку гнаць, дачок выдаваць».

У канцы песні пачынальнікі дагаворваліся аб валачобным, кажучы: «Гаспадынька пачастуе камом масла, белым сырам, а мы яе прывітаем з прыбыткам — малым сынам». Ажно ў канцы сваёй просьбы выяўлялі яе ў больш станоўчай форме: «Сыр на талерку, кварту гарэлкі... Мне самому, маладому — капу яек маляваных, скрутак каўбас надзяваных, маім браткам-памагатым — па дзясятку дый кумпячок у дадатку».

Трэба адцяміць, што песня пачыналася словамі «А Пан Езус пахвалёны» толькі ў каталіцкіх дамох у выпадку, калі Вялікдзень святкаваўся разам з праваслаўным. Для праваслаўных жа пачыналася «Гаспадару, слаўны пане». Словы «царква стала» заманяліся для каталікоў на «капліца стала».

Пачынаючы ад 1930-х гадоў, пад ціскам шавіністычнага польскага каталіцкага духавенства, беларускія каталікі не то каб пачалі супрацівіцца таму, што ў іх дамох бываюць валачобнікі, але не аказвалі тым належнай гасціннасці — прасцей сказаўшы, не ведалі, як паступаць. Крыху пазней пачалі

паўставаць «чыста польскія групы», якія спявалі «па-польску» і на іншую мелодыю: «*Wesoły nam dziś dzień nastał*» або «*Wstał Pan Chrystus z martwych ninie*»*. У выніку гэтага ўжо перад самай Другой сусветнай вайною валачобнікі наведвалі выключна дамы праваслаўных.

На першы дзень Вялікадня ніхто і нікога ў госці не запрашаў, але мужчыны ішлі да прыяцеляў і сваякоў няпрошаныя. Яны ніколі доўга не заседжваліся, а толькі пахрыстосаваўшыся з гаспадарамі і выпіўшы чарку ды закусіўшы чымсьці смачным ішлі далей, каб пад вечар ужо з цяжкасцю вярнуцца дамоў.

Звычайна праз усе тры дні Вялікадня не ладзілася ніякіх вечарынаў, каб годна ўшанаваць свята.

Радаўніца

Радаўніца абыходзілася ў аўторак, пасля Правадной нядзелі, гэта значыць, тыдзень пасля Вялікадня. Гэты дзень прысвячаўся памяці памерлых, але розніўся ад восеньскіх Памінак-Дзядоў: усе абрады адбываліся на магільніках. У мясцовасцях, дзе былі цэрквы, дык на магільнік прыбывалі свята-ры і служылі паніхіды за ведамую ўжо наўперад аплату. Калі канчаліся паніхіды, пачыналіся народныя абрады-памінкі.

Спачатку людзі раскладалі на магілах прынесеную з сабою другую свянцонку, такую самую ежу, якая спажывалася пры разгаўленні на першы дзень Вялікадня. Некаторыя перахоўвалі яе праз цэлы тыдзень, але ў большасці прыгатоўвалі ў суботу перад Радаўніцай, зразумела, у меншай колькасці, як на Вялікдзень. Паставаўшы, а калі на гэта дазваляла надвор'е, пасеўшы вокал магілы, найстарэйшы браў фарбаванае велікоднае яйка і, аблупіўшы яго, «хрыстосаваўся» з нябожчыкамі, паўтараючы: «Хрыстос уваскрэс, Янка, Марыля» (ці іншыя імёны), а за ім паўтаралі ўсе прысутныя. Пасля, памаліўшыся, з'ядалі гэтыя яйкі ды таксама бралі па кавалачку іншай прыгатаванай еміны, пабожна перахрысціўшыся і пакланіўшыся магілам, адыходзілі. На іх месца прыходзілі, чакаючы на гэты момант, жабракі,

* Вясёлы нам сёння дзень настаў; Уваскрэс Пан Езус цяпер (польск.).

якія дзялілі між сабою пакінутую ежу. Яны таксама голасна маліліся «за змарлыя душачкі» ў адзін голас, але чамусьці папольску.

На гэтым Радаўніца фактычна і канчалася, а разам з ёю і святкі, звязаныя з Вялікаднем. Радаўніца не лічылася святам, а толькі прысвяткам, таму ўжо пасля паўдня людзі ішлі да працы. Праўда, заставалася яшчэ Сёмуха, але звязаныя з ёю абрады аніяк не можна лічыць велікоднымі.

ЮР'Я (СВЯТОГА ЮРКІ)

Гэтае свята адзначалася 23 красавіка. Калі яно не прыпадала на нядзелю, дык лічылася, як і Радаўніца, толькі прысвяткам. Аднак было яно звязана з асобнымі абрадамі, якія выконваліся даволі дакладна.

Звыкла абрады пачыналі жанчыны, ідучы *пад жыта*. Дзеля гэтага ўжо папярэдняга дня, або і раней, яны дагаворваліся між сабою, на якую частку поля пайсці. У гэтым прымалі ўдзел толькі замужнія жанчыны або ўдовы, але ніколі не дзяўчаты. Узяўшы з сабою пучок пасвячанай яшчэ на Вербніцу вярбы, некалькі фарбаваных як ды пэўную колькасць закускі, яны ішлі на жытнія палеткі, у гэтую пару ўжо добра зазелянелыя. Прышоўшы на свае ніўкі, яны ставалі на калені і шчыра маліліся Богу, каб усцярог гэтыя палеткі ад няшчасцяў — граду, засухі або марозу. Пасля гэтага яны па ўсіх вуглох сваіх палеткаў закопвалі па яйку як дар святому Юрку і торкалі ў зямлю вярбінкі. І толькі пазней збіраліся на раней дамоўленае месца, бераг ракі ці ўскраіну лесу, і, разаслаўшы там посцілкі ды абрусы, раскладалі прынесеную з сабой ежу. Тым часам нібы знячэўку пачыналі сходзіцца туды і іх мужы ці сваякі, якія прыносілі з сабою гарэлку. Калі ўжо ўсе сабраліся, нехта са старэйшых ці найбольш шанаваных людзей маліўся Богу і святому Юрку, просячы шчасця ў надыходным леце і добрага ўмалоту рознае збажыны. Пасля гэтага пачыналася вясялая бяседа, якая, аднак, ніколі не выходзіла за рамкі прыстойнасці і звычайна канчалася яшчэ перад заходам сонца, каб гаспадыні маглі завідна ўправіцца з гаспадаркай.

МІКОЛЫ

Святога Міколы прыпадае на 9 траўня; лічыўся гэты дзень святам перадусім пастухоў ды начлежнікаў. Тлумачыцца гэта тым, што святы Мікола лічыўся ў нашых ваколіцах патронам жывёлы. У сувязі з гэтым быў звычай: хоць жывёла і пасвілася ўжо праз пэўны час, аднак у гэты дзень яе выганялі на пашу пасвечанай вярбой ды акраплялі святой вадой. Там, дзе пастухоў наймалі для цэлай вёскі ці мястэчка на ўсё лета, быў звычай даваць пастухом *выгоннае*, якое складалася з невялікага кавалка сала ці камка масла, кавалка кілбасы, сыру або інш. За гэта пастухі вечарам адудзячваліся тым, што вешалі на рогі некаторых кароваў вянкi з зеляніны, перадусім з дзеразы або бруснічніку, уплёўшы ў іх нават некалькі кветак.

Пачынаючы ад Міколы, забаранялася пасвіць жывёлу на сенажацях, каб даць змогу траве падрасці да касавіцы, гэта значыць да Пятра.

ТРОЙЦА (СЁМУХА)

Таму, што гэтае свята было залежнае ад Вялікадня, яно таксама святкавалася тры дні, але абавязкава пачыналася ў нядзелю. І вось ужо ў траецкую суботу (у апошнюю суботу перад Тройцай) моладзь упрыгожвала свае хаты зеленню — *маем*; на гэта выкарыстоўваліся маладзенькія дрэўцы бярозак, клёну або галлё іншых дрэваў. Панадворак хаты чысценька падмятаўся і пасыпаўся жоўтым пясочкам. Чыста вымытую падлогу ў хаце пасыпалі аерам, які, пачынаючы падсыхаць, выдаваў вельмі прыемны і моцны пах. Не забывалася таксама і пра цэрквы. Упрыгожвалі іх мноствам кветак бэзу, чаромхі, півоні ды інш.

На гэтую ж пару прыпадаў сезон квітнення агародных ды палявых кветак. Жанчыны ж, а перадусім дзяўчаты, ідучы ў царкву, лічылі сваім абавязкам трымаць у руцэ букет найпрыгажэйшых кветак, а выходзячы з царквы застаўлялі іх перад абразамі з тайнай просьбай да аднаго са святых аб дапамозе ў іх сямейных ці дзявочых справах.

Трэба яшчэ зазначыць, што назоў Сёмуха я ўпершыню пачуў на эміграцыі. На радзіме да назову *Тройца* дадавалася *Зялёныя*

святкі. Некаторыя кажуць, што назоў гэты трапіў да нас з прычыны польскіх уплываў, але чаму тады ладная частка ўкраінцаў, і не толькі заходніх, называе іх *Зэлні свята*? На Тройцу вечарыны ладзіліся толькі на першы і другі дзень.

ЯНА (КУПАЛЛЕ)

Святога Яна святкавалася 24 чэрвеня, але фактычна гэта было толькі рэлігійнае святкаванне. Усе купальскія абрады адбываліся ўвечары перад святам. Ужо хутка пасля заходу сонца пачыналі раздавацца купальскія ды іншыя песні, якія спявала моладзь, збіраючыся на берагох рэчак, азёраў або на ўскраінах лесу ці на пагорках сярод палёў. Быў таксама звычай пускання на ваду вяноў; між іншым, гэты звычай быў чамусьці прапагаваны польскаю адміністрацыяй і каталіцкім клерам, нягледзячы на тое, што мясцовыя народныя звычаі не былі ў асаблівай пашане ў апошніх. Вянкі звычайна прымацоўваліся да невялікай дошчачкі з запаленай свечкай пасярод. Калі павольная плынь ці лёгкі ветрык адносілі вянкі далей ад берагу, дык гэта стварала свайго роду прыгожае відовішча.

Існавала таксама і павер'е, што тэй хлапец, які зловіць такі вянок, не карыстаючыся пры гэтым прыладамі, напэўна ажэніцца з уласніцай вянка. Ахвотнікам злавіць вянок дазвалялася плысці, але пад умовай, што не будуць разувацца ці скідаць вопратку. Дзеля гэтага гаварылі аб вельмі закаханых кавалерах: «О, ён гатовы і ў кажуху дастаць яе вянок». Таксама некаторыя верылі, што роўна апоўначы ў купальскую ноч зацвітае папараць-кветка і што таго, хто знойдзе гэтую кветку, мае спаткаць небывалае шчасце. Але знайсці яе вельмі цяжка, бо, па-першае, яна зацвітае між непраходных гушчароў і балотаў, а па-другое, яе сцерагуць усе пякельныя сілы з найстарэйшым чортам Люцыпарам на чале, каб яна не трапіла ў людскія рукі. Шукаць гэтую кветку не знаходзілася шмат ахвотнікаў. Бывалі выпадкі, што паадзіночныя пары адлучаліся ад агулу і дзесь знікалі. Тады іншыя аб іх казалі: «Яны пэўна сёння знойдуць кветку папараці».

Перад самым усходам сонца іншыя пары ішлі шукаць не папараці, а кветак багатырак; гэтыя маленькія пушыстыя кветкі

шэра-ружовага колеру раслі на жвіраватых сухіх пагорках, а прынесеныя ў хату і заторкнутыя пад бэльку праз некалькі дзён «расцвіталі». Высыхаючы, яны распускалі свае пялёсткі, што лічылася добрай варажбой для дзяўчыны, якая прынесла іх у хату.

Пачынаючы ад Купалля дазвалялася купацца ў рэках і азёрах, бо ў гэтую пару вада ў іх ужо дастаткова награвалася. Гэтага звычайу прытрымоўваліся толькі старэйшыя. Моладзь адносна гэтага мела свой «каляндар», цвердзячы: калі колас у жыце *выплывае*, то гэта значыць, што і людзям ужо можна плаваць. Купальскія ночы найкарацейшыя ў годзе, і дзеля гэтага пра тых, хто ўміраў у маладым веку, казалі: «Яго (ці яе) век — што купальская ночка».

ПЯТРА

Свята Пятра прыпадала на 29 чэрвеня і лічылася пачаткам ксавіцы — *пільніцы*. Дзеля гэтага, хоць часамі трава на сенажацях яшчэ зусім не вырасла і магла б парасці з тыдзень ці даўжэй, але гаспадары, трымаючыся старадаўняга звычайу, ужо назаўтра пасля свята лічылі сваім абавязкам прагнаць хоць пару пракосаў, а сапраўдную касьбу пачынаць крыху пазней. На гэтае свята людзі неслі ў святыні вязанкі кветак. Аднак між свежа сарванымі кветкамі павінна была быць хоць адна маленькая галінка, засушаная з леташняга года. Рабілася гэта дзеля таго, каб прыпомніць святому, што людзі просяць яго пасылаць хоць крыху пагоды, каб яны маглі без перашкодаў сушыць сена, а пазней і жыта.

Варта прыпомніць, што кожная добрая гаспадыня старалася на пільніцу заахчадзіць большы запас скаромніны: сала, кумпякоў і кілбас, каб сям'я была дужай і не згаладнелай на гэты час — пару цяжкай штодзённай працы. У сувязі з гэтым існавала нават і прыказка: «На Пятра і кошка гаспадыня, бо знята са строп^{*} саланіна». Гэта азначала, што саланіна перахоўвалася звычайна падстрэшы пад стропам, а на гэты час здымалася, каб была пад рукамі ў гаспадыні. Іншая прыкмета казала: «Прыйшоў Пятрок — апаў лісток, а прыйдзе Ілля — ападуць і два». Беларускае лета не занадта доўгае, і хутка надыходзіў пачатак восені.

* Строп — кроква.

ІЛІ

Ілля святкаваўся 20 ліпеня, хоць і не кожнае лета, бо гэта ў першую чаргу залежала ад пагоды, але гэты дзень афіцыйна лічыўся пачаткам жніва азімых — жыта і пшаніцы, а гэтым самым — і насіленне* пільніцы, якая пачыналася ад Пятра. На Іллю лічылася добрай прыметай, калі на другі дзень пасля свята ўжо была магчымасць пачынаць жніво і касьбу сенажацьў, паложаных упрытык з жытнімі і пшанічнымі палеткамі. Апошняя рабілася больш з практычных, чым са звычайных мэтаў, таму што на іржышча зазвычай выганялі неадкладна жывёлу, а перашкодай была б зараз жа за мяжой сенажаць.

Дзень святаго Іллі лічыўся таксама і канцом купання, бо было павер'е, што ў першую ж пасля свята навальніцу з перунамі прарок Ілля кідае кавалкамі лёду ў нячысцікаў, якія вылазяць з пекла, каб шкодзіць добрым людзям. Таму і не дзіва, што некаторыя з гэтых лядзінак трапляюць у рэкі і азёры ды пасля гэтага вада ў іх астывае. Дзеля гэтага старэйшыя перасцерагалі дзяцей і моладзь, каб не купаліся ў гэтай ахалоджанай вадзе. Моладзь, аднак, купалася аж да самых сапраўдных халадоў.

З днём святаго Іллі была звязана таксама і прыкмета, якая надзіва часамі спраўджалася: «Прыйдзе Ілля — наробиць гніл-ля». І праўда, часамі задажджыцца — і на некалькі дзён.

СПАСА

Спас святкаваўся 6 жніўня. На гэтае свята ў цэрквах пасвячалі садавіну. Ад гэтага дня таксама пачыналі сяляне прадаваць на рынках яблыкі, грушы ды іншую садавіну, бо да гэтага дня яна лічылася недаспелай.

ПРАЧЫСТАЯ СПАЖА (РАСТВО БОЖАЕ МАЦІ)

Гэтае свята святкавалася 1 жніўня. У гэты дзень быў звычай пасвячаць у царкве жыта з першага сёлетняга ўмалоту, каб пазней пры сеянні ўсыпаць яго па шчопатцы ў кожную сеялку (сяўню).

* Насіленне — узмацненне.

ДЗЯДЫ (ПАМІНКІ, АСЯНІНЫ)

Дзяды прыпадалі на 24 кастрычніка і фактычна не былі святам у поўным значэнні гэтага слова, а толькі прысвечаліся памяці памерлых.

Пасля жалобнай Багаслужбы ў царкве, прысвечанай памяці продкаў, амаль кожная сям'я гатавала адмысловую шчодрую вячэру ў гонар продкаў — дзядоў. Для гэтай вячэры, апрача звыклых, смачна прыгатаваных страваў, пяклі яшчэ два або і больш караваі-пірагі, якія перад вячэраю клаліся на высунуты на сярэдзіну хаты стол, абстаўлены лавамі ды ўслончыкамі. Прыдавалася ўвага, каб месца за сталом было больш, чым людзей у хаце: верылі, што на гэтых месцах пасядуць памерлыя сваякі. Калі на стала стаялі ўжо ўсе стравы, бацька і маці сядалі па абодвух канцох стала, якраз супраць караваяў. Побач іх сядалі і іншыя сямейнікі, прычым сыны ці асобы мужчынскага полу сядалі па боку бацькі, а жаночага — па боку маці. Памаліўшыся за нябожчыкаў, бацька пытаў маці:

— Бабка, ці ты бачыш мяне?

Тая ж павінна была адказаць:

— Не, не бачу, — а праз хвіліну дадаць: — Такія вялікія караваі, што нічагусенькі за імі не відаць.

Тады бацька ізноў казаў:

— Дай Божа, каб налета былі яшчэ большыя.

З абходам* Дзядоў-Асянін звязана таксама некалькі прыгаворак і жартаў. Напрыклад, калі ў кагосьці чагосьці не хапае ці яму нешта не ўдаецца, дык іншыя, хочучы яго пацешыць, кажуць:

— Ты, братка, не бядуй, бо ў жыцці ўсяк бывае, і не заўсёды, як на Дзяды.

Або малы сын пытае ў бацькі:

— Тата, калі тое свята, што жыватамі стол адпіхаюць?

Або жарт пра падарожнага жыда, які, ездзячы ад вёскі да вёскі, мяняў усякую драбязу на вясковыя прадукты. Перад Дзядамі яго застала ноч далёка ад дому, і ён папрасіўся ў сяляніна пераначаваць. Той, ведама, дазволіў. І хоць жyd упіраўся, каб спаць на возе пад паветкай, аднак яго прымусілі ісці

* Абход — адзначэнне.

ў хату. Калі ўжо ўсё было гатова да вячэры, запрасілі і яго. Ён станоўча адмаўляўся, падаючы прычыну, што ён не можа паводле закону Майсея есці трэфных страваў. Тады гаспадыня хуценька адварыла яек укрутую, паставіла перад ім вялікі кубак малака і палажыла сыр, масла ды непачаты бохан хлеба.

Жыд хача-нехаца быў змушаны есці так доўга, як усе іншыя. Назаўтра, выязджаючы ў далейшае падарожжа, ён пытае гаспадара:

— Слухай, Антось, якое гэта свята было ў вас учора?

— Дзяды, — адказвае той.

— Ну, а колькі іх было, тых дзядоў? — цікавіцца жыд.

— А вось пачакай, палічу: мой бацька — раз, жончын бацька — два... — а далей пачынае лічыць на пальцах: — Якуб, Сымон, Янка, Пракоп, Хведар, Максім, Прахор — здаецца, дзевяць, — кажа ён.

— Уй, мамалэ! — кажа жыд. — Коб яшчэ адзін дзед, ток напэўна затохся б увесь свет...

Хутка пасля Дзядоў наступала Піліпаўка — Калядны пост. У міжчасе было яшчэ некалькі святаў, але з імі не было ніякіх асаблівых абрадаў і звычаяў.

З надыходам Калядаў пачынаўся новы цыкл святкаванняў і абрадаў.

Раздзел II

Абрады сямейнага характару

НАРАДЗІНЫ

Да цяжарнай жанчыны ўся сям'я і суседзі ды прыцелі адносіліся з пашанай; у большых сем'ях кожны стараўся ёй дапамагчы і заступіць* у цяжкой сялянскай працы. Калі ж надыходзіла ейная пара радзіць, дык усе сямейнікі стараліся знайсці сабе занятак навонкі, а ў хаце заставаліся толькі старыя і часамі муж, які выконваў абавязкі пасыльнага. Па дапамогу да акушэркі звярталіся вельмі рэдка, дый, праўду сказаўшы,

* Заступіць — тут: замяніць, падмяніць.

акушэрак было вельмі мала: у некаторых месцах прафесійна вышкеленых акушэрак было ўсяго адна або дзве на воласць. Часамі клікалі доктара, але гэта здаралася, калі роды былі вельмі цяжкія або здараўся нейкі нешчаслівы выпадак. Да радзіхі папросту клікалі *бабу* — старэйшую жанчыну, якая зналася на гэтых справах, умела бабіць дзяцей. А ў кожнай мясцовасці было іх заўсёды некалькі — лепшых і горшых. Паслей, на хрэсьбінах, бабы займалі таксама адпаведнае ганаровае месца.

Некалькі дзён пасля нарадзінаў сваячкі, суседкі ды прыяцелькі радзіхі ішлі да яе ў адведкі; яны прыносілі падарункі, а іх за гэта частавалі. Звыкла адведнікі збіраліся ў грамадкі па некалькі жанчын, але ніколі не заседжваліся доўга. Незамужнія дзяўчаты — сяброўкі радзіхі — прыходзілі ў адзіночку і нібы ўкрадкам прыносілі скрамнейшыя падарункі. Мужчыны ў адведкі не хадзілі, але некаторыя, ведаючы, што ў таварыстве маладзіц змогуць выпіць чарку, часамі спакушаліся на гэта, затое пазней шкадавалі свайго неразважнага кроку, бо сябры пыталі іх, ці ім давялося аблізаць пуп, або абзывалі іх *пупалізамі*. У часе адведак ад пачатку і да канца прысутнічала баба, пазней яна з бацькам дзіцяці запрашала на хрэсьбіны.

ХРЭСЬБІНЫ

З хрэсьбінамі доўга не цягнулі, бо лічылася вялікім грэхам для бацькоў і наагул радні, калі б, не дай Бог, дзіця памерла нехрышчоным. У некаторых месцах існаваў нават звычай, пераняты ад каталікоў, што ў наглых выпадках з прычыны адсутнасці святара дзіця хрысцілі *ад вады*. Такое хрышчэнне мог выканаць кожны мужчына — хрысціянін з добрымі паводзінамі. У гэтым выпадку абрад хрышчэння мог выканаць бацька, дзед ці нават малодшы брат.

Запрашаліся на хрэсьбіны толькі тыя сем'і, з якіх хтосьці быў у адведках; большасць, аднак, ішла без запросінаў. У хрэсьбінах не бралі ўдзелу нежанатыя і незамужнія, хіба што яны былі хроснымі бацькамі. На хрэсьбіны звыкла запрашаў бацька нованароджанага ў таварыстве бабы; прыйшоўшы ў хату, запрашальнікі хутка віталіся і гаварылі:

— Просім на хрэсьбіны. Прывязджайце, прыхадзіце, падарункі прынасіце, але дзяцей не бярыце, лепш пад печ пасадзіце і ступай загаціце!

Пачуўшы адказ, яны хуценька выходзілі; прычынай такой спешкі было тое, што калі запрашальнікі на хрэсьбіны спяшаюцца, то і хрэснік будзе хуткі да ўсялякай працы. Запрашальнікаў ніколі не частавалі. Хрэсьбіны назначаліся на нядзелю або іншае свята, але ніколі не на першы дзень Вялікадня або Калядаў і не на дзень, калі паміналіся памерлыя. Кумы — хросныя бацькі — бралі малое ды ехалі або ішлі з ім у царкву. З імі мог ехаць таксама і хтосьці з радні, але ніколі бацькі. Імя для малога выбіралі загадзя, але бывала, што святар сам даваў календарнае імя.

Ідучы на хрэсьбіны, жанчыны неслі невялічкія падарункі для радзіхі і нованароджанага, а таксама па вялікай місе пшанічных біліноў, падсмажаных на масле ды густа пасыпаных цукрам. Баба ж са свайго боку пякла на яйках і масле падсушаныя салодкія цестачкі, называныя чамусьці *бабінай кашай*. У часе бяседы маглі спяваць, але не маглі танцаваць.

СВАТАЎСТВО

Калі маладыя былі закаханыя ў большай ці меншай меры і калі не было выразных запырэчанняў з боку бацькоў або іншых перашкодаў, дык дзяцюк павінен быў *ісці ў сваты*. Хлапец ішоў у сваты, запрасіўшы сабе да таварыства старэйшага векам сваяка ці наагул прыяцеля. За свата бралі асобу не дурную, таксама не выпіваку і такога, што «ў кішэню па слова не лезе»; сват мусіў быць або жанатым, або ўдаўцом. Гэтая ўмова сурова перасцерагалася*, бо людзі верылі, што нежанаты сват прыносіць няшчасце. У палякаў нават прымаўка была: *«Jak świat światem, nie był kawaler swatem»***.

У сваты ішлі або ехалі звычайна ў суботу, і бацькі маладой звычай рабілі выгляд, што для іх гэта з'яўляецца неспадзеўкай, хоць часцей ведалі аб гэтым ужо некалькі дзён наперад. Сваты

* Перасцерагацца — тут: выконвацца, захоўвацца.

** Колькі існуе свет, не быў нежанаты сватам.

адразу ў хату да дзяўчыны не заходзілі — тапталіся па панадворку, голасна гаворачы, каб іх у хаце чулі. Вяселлі найчасцей адбываліся ў *мясаед* — зімой, дык сваты часамі тупалі па ганку, нібы абтрасаючы з абутку снег. Гаспадар таксама не адразу выходзіў на іх спатканне, а выйшаўшы, звычайна заводзіў гутарку пра надвор'е або аб чымсь іншым і толькі паслей пытаў, што ім трэба. Адказ даваў сват, але не проста, а загадкава ў прыгаворкавым стылі, як прыкладам:

— Мы вось з-за мора таргаўцы, падарожныя ды заможныя. За морам вось жывучы і ўсялякіх людзей спатыкаючы, дачуліся-даведаліся, што ў вас ёсць тавар на продаж. Дык, можа, у вас з намі выйшаў бы нейкі гандаль?

Або:

— Настаў зімовы час — як для вас, так і для нас. Ведама, што зімой усе звярыну страляюць, сваю долю папраўляюць. Дык вось і наш малады стралец-удалец хоча ўпаляваць вавёрачку ці ліску-хітравачку. Дык, можа, вы са сваёй ласкі нам дапаможаце і ссечку-дарожку да яе пакажаце?

Нават і ў тым выпадку, калі сваты былі і недаспадобы, іх усё роўна запрашалі ў хату. Першым пераступаў парог сват, кажучы сваё: «Пахвалёны гэтаму дому» — і неўзабаве даставаў з-за пазухі новага кажуха, падперазанага чырвоным ці зялёным паясом, пляшку гарэлкі і ставіў яе на стол. Гаспадыня ў сваю чаргу ставіла нейкую закуску. Калі на гэты момант у хаце знаходзіўся хтосьці чужы, дык ён, шануючы сямейныя справы, паціху выходзіў. Будучая маладая таксама хуценька ўцякала ў камору. Тады сват наліваў чарку гарэлкі і падносіў яе тэй асобе, якая запрасіла іх у хату. Калі чарку выпівалі і налівалі наступную для свата, дык гэта было добрым знакам, што сватаўство прымаецца.

Калі ж штосьці было не ў парадку, дык, каб сват не пачуўся абражаным, гаспадар клаў на стол суму грошай, раўнаватасную пляшцы гарэлкі. Гэта азначала, што сям'я не хоча наразіць сватоў на страты з прычыны адмовы. У такім выпадку сват паказваў сваё красамойства і суліў усялякія карысці, якія будуць вынікам жанітва. Калі ж і гэта не дапамагала, а мала-

* Наразіць (на што) — змусіць (да чаго).

дая не мела нічога супраць маладога, дык з каморы чуўся плач. Часта гэта змякчала сэрцы тых, хто быў супраць вяселля.

Пасля выпітай першай пляшкі сям'я ставіла на стол другую, забіраючы перад гэтым паложаныя грошы. Цяпер ужо маладую клікалі да стала. Яна садзілася звычайна на самым беражку, і барані Божа, каб не заблізка да маладога. У гэты час сват з гаспадаром выходзілі ў камору, каб абгаварыць справу пасагу.

У наступную суботу, або і сярод тыдня, малады наведваўся да маладое ўжо з бацькамі на заручыны. На заручынах бацькі багаслаўлялі маладую пару на супольнае жыццё і канчаткова вызначалі тэрмін вяселля, таксама абгаворвалі колькасць запрошаных гасцей.

Трэба зацеміць, што адбываліся сваты і ў іншых абставінах. Напрыклад, калі першаю прычынаю была справа матэрыяльная. У такім выпадку будучыя сужонкі часта і не ведалі адзін аднаго. Былі і іншыя сватоўствы.

ВЯСЕЛЛЕ

Да вяселля, калі на гэта дазваляў час, рыхтаваліся праз некалькі тыдняў. Бацькі маладой шыкавалі для яе *выправу*, бо ж яна ідзе ў чужыя людзі, а там могуць абгаварыць. Словам, выправу ладзілі старанна і паводле заможнасці, заўсёды стараючыся зрабіць усё як найлепш.

Запрашалі на вяселле загадзя, тыдзень ці больш наперад. У гэты час маладыя падбіралі сабе дружак і дружбантаў. На вяселлі яны тварылі *асысту* маладых. Калі маладая не мела старэйшай, але ўжо замужняй сястры, дык запрашала некага іншага на старшую сваццю. Абавязкам старшай свацці было ў першую чаргу перавязаць свата праз плячо ці хоць вышэй локця на левай руцэ прыгожа вышываным ручніком, які ён пасля вяселля забіраў сабе. Старшая свацця таксама ў часе шлюбу засцілала кужэльным палатном падход да дывана, на якім стаялі маладыя ў царкве. Гэтае палатно забіраў пазней святар. Адсюль, напэўна, і прыказка: «Каму хлапатно, а папу — палатно».

Гасцей на вяселле запрашалі маладыя ў таварыстве бацькоў або кагосьці з бліжэйшае радні. Калі хтосьці не мог прыбыць

на вяселле, дык усё роўна пачуваўся* прыслаць вясельны падарунак.

Само вяселле зазвычай пачыналася ў суботу, калі з'язджаліся далейшыя госці. У дзень вяселля, у нядзелю, ужо з раніцы пачыналіся вясельныя абрады, асабліва ў хаце маладой. Калі на гэта дазваляў расклад хаты, дык маладая ў таварыстве старшай свацці і яшчэ адной з дружак выходзіла ў іншы пакой, куды, апрача іх, ніхто не меў права заходзіць. Там свацця з дружкай прыбіралі маладую ўва ўсё белае; калі была магчымасць, дык і абутак ды панчохі былі таксама белыя. Тады бацькі, узяўшы ў рукі святы абраз, ставалі на покуці, а маладая перад імі на каленах хрысцілася, цалавала абраз і рукі бацькоў. Зазвычай бацька коратка прамаўляў да маладое аб тым, што яе цяпер чакае новае жыццё і новыя абавязкі. Ён асабліва падкрэсліваў, што яна павінна любіць свайго прышлага** мужа і быць пакорнай ягоным бацьком і сям'і.

Пасля гэтага свацця з дружкай падымалі яе з каленаў і садзілі на загадзя падрыхтаваную і перавернутую ўверх дном ды пакрытую прыгожай саматканай дзяружкай хлебную дзяжу. Прысутныя пачыналі спяваць песні, у якіх казалася аб заканчэнні дзявочага жыцця і дзявочай волі. Тым часам свацця з дружкай распяталі яе касу ці косы ды бралі ад *надкосніка* вясельны вэлюм, які ён дасюль трымаў на выцягнутых руках, і накладалі вэлюм на галаву маладой.

Пасля гэтага яе пачыналі дарыць, пачынаючы ад бацькоў, усе прысутныя. Часамі дарыць маладую збіралася і большая колькасць людзей, бо прыходзілі і тыя, што на вяселле не збіраліся. Для складання падарункаў побач стаяў стол, а на ім талерка. Некаторыя дары толькі дакладраваліся, а фактычна перадаваліся пасля вяселля, як, прыкладам, дзве куркі, парасё, баран ці інш. Падыходзячы да маладой, госці жадалі ёй усяго добрага, цалавалі ў шчаку і адыходзілі. Трэба дадаць, што праз цэлы час гэтага абраду, які між іншым называўся *садзіць маладую на пасады*, яна залівалася даволі шчырымі слязамі. А што гэтаму абраду пры-

* Пачувацца — тут: чуцца абавязаным.

** Прышлы — будучы.

давалася вялікае значэнне, можа сведчыць хоць бы і тое, што ў кароткім часе перад вяселлем суседзі, але найбольш старэйшыя векам суседкі, спаткаўшы маладую, казалі:

— Дай табе Божа, дзетка, на шчаслівым месцы на пасадзе сесці.

У гэтым жа часе і ў хаце маладога адбывалася нешта падобнае, хоць тут абыходзілася без дзяжы, расплятання касы, ну і без плачу.

Перад тым як ехаць у царкву, малады са сваімі дружбантамі заязджаў у хату маладой, але яна на гэты час хавалася ў камору або да суседзяў, бо лічылася благой прыметай, каб маладыя перад самым вянецом бачыліся. У часе гэтага кароценькага візіту іх нават не частавалі, толькі дружкі прышпільвалі сваім раней вызначаным дружбантам белыя вясельныя кветкі на кляпу*; кветкі маглі быць жывыя або часцей штучныя, купленыя ў краме. Атрымаўшы кветкі на грудзі, дружбанты адплачвалі адпаведнай аплатай, найчасцей у выглядзе саладошчаў.

Далейшую дарогу да царквы ўжо адбывалі ўсе разам, аднак на першых санках ці возе ехалі сват і малады, на другіх — маладая, старшая свацця ды надкоснік, а далей садзіліся як папала.

Што датычыць агульнага выгляду коней і павозак, дык коні мусілі быць чысцюсенька вычышчаныя, з паўплятанымі ў грывы рознакаляровымі стужкамі ды шархунамі** на шыях, а таксама з адмысловымі, асабліва звонкімі званкамі пад дугамі. Павозкі засцілаліся каляровымі радзюжкамі, якія па магчымасці павінны былі звісаць ззаду. Музы́ка ці музы́кі гралі толькі на паваротнай дарозе з царквы.

Па дарозе ў царкву маладыя стараліся прыпомніць усе павучэнні, якія давалі ім маці, хросная або іншыя добраязычлівыя цёткі, якія звычайна казалі:

— Глядзі, галубка, каб ты, уваходзячы ў царкву, барані Божанька, не ступала аднэй нагою на разасланае палатно, а другой на падлогу. Гэта можа давесці і да таго, што ты яго ці ён цябе не будзе шчыра кахаць!

* Кляпа — тут: борт пінжака, летніка.

** Шархуны — шамкі, званкі на вупражы.

— А як падыдзеш да дывана, то старайся, дзетка, каб твая нага ступіла першай на яго. Калі ж гэтага не зробіш, то твой муж не будзе слухаць цябе, зязюлька.

— А яшчэ, дачушка, калі святар вам будзе даваць піць тройчы віно, памятай, каб ты за апошнім разам не заставіла ні кроплі ў кубачку! Тады ў спрэчках ты заўсёды будзеш мець апошняе слоўца, золатка!

Малады, прыехаўшы першым да царкоўнага парогу, быў падводжаны пад рукі старшай свацый і сватам. Маладую ж бралі пад рукі і падводзілі да яго надкоснік і тая дружка, якая прыбірала яе перад пасадам. Далей яны ўжо самі, найчасцей — узяўшыся за рукі, ішлі па разасланым палатне аж да таго месца, дзе мелася адбыцца вячэанне. Старшая свацця становілася поблізу маладой і сачыла, каб у тэй было ўсё ў парадку з уборами. За маладымі стаялі чатыры дружбанты, па двух за кожным з іх. Яны трымалі вянчальныя кароны; па два ж яны стаялі дзеля таго, каб замяніць адзін другога, калі ў таго, што стаяў наперадзе, стамлялася рука, бо лічылася недапушчальным, каб трымаючы карону замяняў сам сваю руку. Кароны трымалі праз белую хустачку або налажыўшы на руку белую рукавічку. За гэтымі дружбантамі, якія, дарэчы, называліся *старшымі дружбантамі*, становілі паўкругам усе іншыя дружбанты і дружкі, разам са сватам.

Што датычыць самога вячэання, дык яно выглядала таксама, як і тут, на эміграцыі, з тэй розніцай, што на вячэанні ніколі не прысутнічалі бацькі маладых. Трэба яшчэ ўспомніць, што з царквы вярталіся ў дом маладой, а ўжо назаўтра, у панядзелак, пераязджалі да маладога, дзе ў аўторак вяселле заканчалася *цыганскім вяселлем*.

Аднак былі выпадкі, што з царквы ехалі і да маладога, а заканчалі вяселле ў маладой. Гэта здаралася тады, калі малады ішоў у прымакі.

Ад вянца ехалі ўжо ў крыху змененым парадку. На першай павозцы ехаў музыка ці музыкі, якія павінны былі граць як мага галасней, асабліва праязджаючы праз местачковыя ці вясковыя вуліцы. За музыкамі ехалі маладыя, надкоснік са сваёй дружкай, ён жа і кіраваў канём; далей сват і свацця, прычым сват

кіраваў канём. Далей садзіліся як папала, прытрымліваючыся правіла, каб дружкі ехалі са сваімі дружбантамі. Трэба дадаць, што ў гэтым вясельным картэжы маглі прымаць удзел і іншыя вясельнікі, якія не належалі да дружбы.

Калі вясельнікі ехалі з царквы, на вуліцах ім закладалі *рагаткі*: на стол, засланы белым абрусам, клаўся хлеб-соль — невялікая буханка хлеба з выразанай у верхняй скарынцы ямкай, куды насыпалася соль; ставіліся пляшка гарэлкі і дзве чаркі на талерцы. Дваіх жа маладзейшых хлапцоў бралі лёгкаю жэрдку і перагароджвалі гэтай жэрдкай сярэдзіну дарогі. Не затрымацца перад жэрдкай або аб'ехаць яе збоку лічылася вельмі няветлівым. Прысутныя пры стале хуценька падносілі маладым хлеб-соль ды напоўненыя чаркі, віншавалі іх. Маладыя ж выпівалі чаркі, а маладая брала хлеб і ветліва дзякавала. У гэтым часе сват падыходзіў да стала і клаў на ім пэўную суму грошай, аднак не меншую вартасці гарэлкі.

На гэтым цырымонія і канчалася. Музыкі ізноў пачыналі граць, і вясельнікі ехалі далей.

Пад'язджаючы да дому, музыкі асабліва стараліся граць нешта задэрыстае, пазней станавіліся ля ганку і прадаўжалі граць, пакуль усе госці не ўвайшлі ў хату. На парозе маладых спатыкалі бацькі, багаслаўляючы тых святым абразам. Маладыя, стаўшы на калені на падсцелены раней дыванок, цалавалі абраз, а пасля абаіх бацькоў у руку. Устаўшы з каленаў яны выпівалі па невялічкай чарцы гарэлкі, закрашанай мёдам, ды за бацькамі ўваходзілі ў сярэдзіну і садзіліся на покуці пад абразамі; па бакох ад іх садзіліся дружбанты са сваімі дружкамі. Не садзіліся толькі старшая свацця і сват, яны мелі пэўныя абавязкі ў часе вясельнай бяседы. Пасля першай чаркі ўсе бяседнікі пачыналі званіць нажамі і відэльцамі аб талеркі ды крычаць: «Горка маладым!» Тыя павінны былі ўстаць, пацалавацца і выпіць напоўненыя ў міжчасе чаркі. Пасля маладых «горка» крычалі і дружбе, а таксама і некаторым гасцям, але найбольш даводзілася маладым. Яны ж павінны былі ўважаць, каб не ўпіцца на сваім вяселлі, што не лічылася вялікім гонарам.

Па нейкім часе свацця ўносіла пад акампанемент адмысловых каравайных песняў вясельны каравай, парэзаны на невялікія

кавалкі. У каравайных песнях чамусьці падсмейваўся толькі сват, а на ўсякія лады выхвалялася маладая — як белая галубачка або анёлачак. Пра маладога не ўспаміналася. Што датычыць свата, дык у яго і «боцікі былі з законцамі, каб карэлыя пальцы праз іх маглі выглядаць, ягонага коніка вароны дзюбамі чысцілі, яго ніўкі свінкі гаралі, а зайчыкі гной вазілі». Заканчаліся гэтыя спевы наступнымі звароткамі:

*А сват свацці дый сплёў лапці з тоўстых лык,
А сам ходзіць, харабруець, як індык!*

Або на заканчэнне спявалі і гэтак:

*Калі, сват, гарэлкі не дасі,
Караваю трасіу ты з'ясі!*

Удаючы зазлаванага, сват выбягаў за дзверы і за хвіліну вяртаўся з пляшкамі гарэлкі, якія расстаўляў на сталы. Абрадаваныя паянні замаўкалі і надзялялі свата вялікім кавалкам караваю. Канчалася гэта такім чынам, што прысутныя крычалі свату і свацці «горка».

Тым часам моладзь пераходзіла ў іншае памяшканне з музыкамі на танцы, да іх далучаліся і некаторыя старэйшыя, якім таксама яшчэ хацелася ўспомніць маладыя гады. Звычайна ў танцах прымалі ўдзел не толькі вясельнікі, але ўсе ахвотныя.

Назаўтра, крыху праспаўшыся, пачыналі збірацца да пераезду ў дом маладога. Ехалі бацькі маладое, сват са сваццямі ды ўся дружба, якая цяпер ужо называлася *прыданымі* і *прыданкамі*. Ехалі таксама і бліжэйшыя сваякі маладой, уключаючы бацькоў маладой ды абавязкава хросных. Сват жа пад чыннай апекай свацці павінен быў даставіць на месца пасаг, які залежаў у большасці ад заможнасці бацькоў маладой і складаўся з розных прыбыткаў.

Перад выездам з дому маладое сват выкупляў пасаг. Браты і сёстры маладое абмотвалі поясам ці вяроўкай куфар і не дазвалялі яго выносіць, аж пакуль не атрымоўвалі жаданага выкупу. Спатканне маладых на парозе, а таксама каравай, які сюды прывозіла свацця, былі падобнымі, можа, з адной розніцай: калі нядаўна ў каравайных спевах крытыкавалі свата, дык тут ужо здзекаваліся з маладое, галоўна прыпісваючы ёй беднасць.

ПРА ЧАЛАВЕКА, ШТО ПРЫШЫВАЎ ГУЗІК ЭЙНШТЭЙНУ (Васіль Стома ва ўспамінах стрыечнага брата)

Калі «Маё мястэчка» Васіля Стомы рыхтавалася да друку ў кніжным варыянце, у Мінску ўдалося спаткацца з ягоным стрыечным братам Яўгенам Канановічам, чые ўспаміны могуць быць своеасаблівым дадаткам і да біяграфіі аўтара, і да самога твору.

Яўген нарадзіўся 11 чэрвеня 1924 года ў Лужках. Ягоны бацька Лявон быў родным братам маці Васіля Стомы — Сцепаніды, ці Стэфкі, як звалі яе свае.

Пра сваё навучанне Канановіч згадваў: *«Пачаў з першага класу польскай школы і сем класаў школы скончыў. Беларускіх школ не было. Яўрэйскія былі, а беларускіх не было. Калі праваслаўны — рускі, каталік — паляк. У 1931 годзе пайшоў у школу. Да 1938 года — сем класаў. Была праграма добрая, практычныя заданні. У школе міжсобку размаўлялі па-беларуску. А нам казалі не размаўляць «па-грэцку». Рэлігіі вучылі асобна. Праваслаўныя да бацюшкі хадзілі... Вадзілі нас у цэркву, дзе агульная споведзь была... Гарцэры ў нас былі... Скончыў сямігодку, а што далей? Няма куды ісці. Яшчэ раз пайшоў у школу, яшчэ год была магчымасць навучыцца. Калі Саветы прыйшлі, я хадзіў у тую ж сямігодку».*

Згадкі пра стрыечнага брата ў Яўгена часам мяшаюцца з пэўнаю крыўдаю: *«Вася, хоць у нас нават некаторы час жыў, пра майго бацьку і мяне зусім мала напісаў, а пра дзеда Яроха, што на Гарманаўскай жыў насупраць, — шмат».* Відаць, гэтая няўвага да сваякоў ва ўспамінах звязаная з перасцярогай аўтара, каб згадкаю ў творы не зашкодзіць блізкім, якія засталіся ў БССР.

Яўген Канановіч успамінае: «Мой тата працаваў у Латвіі. Дзед Васіль быў строгі. У яго яшчэ Стэфка была, Агата была. У Стэфкі былі дзеці Васіль і Нюша, маладзейшая за яго, ды Ніна — старэйшая за Васю. Яны жылі ў Лужках, у гміне. Там была хата. Ніна працавала ў гміне, і Вася таксама. Быў нейкім пісарчуком: калі прывозілі каго, то ахараняў, вазіў войта, як кучар быў. А таксама яшчэ пісаў. Стэфка была замужам за стражнікам (ураднікам) царскім, але яны гаварылі, што з нейкага шляхецкага роду. Стомаў бацька не лужацкі (памёр даўно, яшчэ пры Польшчы). Прозвішча Стома, а Сініца была радня ім».

Пра прыход савецкай улады ўзгадваецца: «У 1939 годзе Саветы сустрэлі большасцю з радасцю. Рэпрэсій у нас не было, з нашай сям'і нікога не рэпрэсавалі. Польскіх чыноўнікаў, асаднікаў, што не паспелі ўцячы, адразу ўзялі. «Ненадэжных» бралі, а з Лужак сялян не бралі. Паліцаі былі ўсе палякі... Тата мой быў беспартыйны, але прыхільнік савецкай улады.

У гэты час Стома быў у Дзісне, з якога часу, не знаю. Ён там працаваў у раяна сакратаром ці бухгалтарам. Педагагічнай адукацыі не меў, то, відаць, быў сакратаром...

У 1941 годзе ў чэрвені я паехаў вучыцца на кінамеханіка ў Слонім. Там быў два ці тры дні на лекцыі. Вайна пачалася, а ў нас ідуць заняткі. То я са Слоніму ішоў дамоў пешкі. Трэба ісці было на Навагрудак, а я пайшоў на Баранавічы, бо пад Навагрудкам баі былі... З Баранавічаў дайшоў да Лужак і застаўся ў бацькоў на гаспадарцы».

З далейшага аповеду вынікала, што Васіль Стома ў гэты час заставаўся працаваць у Дзісне, але чым менавіта ён займаўся, Яўген Канановіч не ведае. Затое на гэтае пытанне змагла адказаць Вольга Грыцук, колішняя калега пісьменніка па дзісенскай працы. Спадарыня Вольга добра ведала Стому, бо ён жыў у Дзісне на той самай вуліцы ды часта хадзіў у госці да яе старэйшага брата. У часе нямецкай акупацыі Васіль Стома працаваў у гаспадарчым аддзеле раённай адміністрацыі, а калі наступала Чырвоная Армія, разам з сям'ёю — маці і сёстрамі — ды ўсёй адміністрацыяй (у тым ліку і з Вольгаю Грыцук, якая працавала тамсама), выехаў у Нямеччыну.

Яўген Канановіч згадваў, як аднойчы ў часе акупацыі Стома прыехаў на нейкае царкоўнае свята ў Лужкі, а мясцовыя паліцыянт-палякі яго збілі *«за тое, што беларус»*. Тады ў адміністрацыі багата было палякаў. Каб не даць справе са збіццём ходу, да Стомы адмыслова хадзілі прасіць сваякі тых паліцыянтаў.

«У 1944 годзе тата мой адправіў нас з Пецькам, каб праведаць Стомаў у Дзісне, — згадвае Яўген Канановіч. — І мы пайшлі, але не дайшлі, спыніліся ў людзей. А людзі кажуць, што Стомаў у Дзісне няма: як эвакуіраваліся немцы, яны з немцамі паехалі».

Так часова згубіўся след сваякоў. Яўген Канановіч пасля вайны паехаў спачатку вучыцца ў Гродна на матэматыка, але, скончыўшы тры курсы, перабраўся ў Мінск і паступіў у Інстытут замежных моваў. Па сканчэнні працаваў выкладчыкам нямецкай мовы ў Стральцоўскай школе — за пяць кіламетраў ад Лужак; пазней быў завучам, дырэктарам гэтай школы.

Аднавіць сувязі з Васілём і ягонымі сямейнікамі, што на сталае жыццё пасяліліся ў Нью-Брансўіку, удалося дзякуючы сваякам з Польшчы: менавіта ад іх атрымалі Стомаў адрас. І наладзілася ліставанне, у выніку якога ў 1974 годзе Яўген Канановіч змог адведаць свайго стрыечнага брата ў Амерыцы. Праўда, дзеля гэтага яму давялося нават уступіць у партыю.

«Маці [Сцепаніда] намерла, калі я прыехаў. Вася жыў з Нінай у сваім доме. У Ніны быў мужык, але разышліся. Дзяцей не было. Толькі ў Нюшы [іншай сястры] была Анечка, яна яшчэ з Беларусі эвакуіравалася разам з усімі. Дзяўчынка вельмі здольная, у Амерыцы добрую пасадку мела. Муж быў славак, пажарнік, ды гуляў на біржы».

Сам Стома быў жанаты вельмі кароткі час. Выпісалі з Польшчы нявесту, але не прыйшлася яна. Доўга з ёй не жыў, можа, месяц ці болей. Як я прыехаў, яе ўжо не было».

Паводле ўспамінаў Яўгена Канановіча, Васіль Стома працаваў швачом у вялікай краме адзення. Ён падганяў наведнікам пры патрэбе набытую вопратку, выконваў дробныя швацкія работы. Добры апавядальнік, знаўца вялікай колькасці анекдотаў, Стома любіў расказваць, што аднойчы яму давялося

прышываць гузік самому Альберту Эйнштэйну. Той зайшоў у майстэрню і спытаў, колькі гэта будзе каштаваць, на што майстар-беларус адказаў, што для такога чалавека ён зробіць усё бясплатна.

Ці праўдзівая гэтая гісторыя, сказаць складана. Гіпатэтычна яна магчымая, бо славуцы навуковец жыў у адлеглым на 35 кіламетраў ад Стомавага Нью-Брансўіку ўніверсітэцкім мястэчку Прынстан. Яўген Канановіч пэўны, што стрычны брат не прыдумаў.

Да самае смерці Васіля Стомы беларускія сваякі ліставаліся з ім. Акрамя Яўгена Канановіча, адведвалі яго ў Амерыцы і іншыя. Дзякуючы гэтаму ў сямейным архіве захавалася колькі здымкаў, якія скарыстоўваюцца ў гэтым выданні ў якасці ілюстрацыйнага дадатку.

Наталля Гардзіенка



*Васіль Стома
з маці і сёстрамі.*



Будынак былога «Народнага дому» ў Лужках. Сёння Дом культуры.



*Будынак былой пошты ў Лужках.
Сёння Лужэцкая дзіцячая школа
мастацтваў.*



*Дом на Млынскай вуліцы ў Лужках,
дзе жыла жонка генерала
Булак-Балаховіча.*



Касцёл у Лужках.



*Праваслаўная
царква
ў Лужках.*

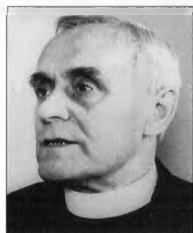
*Руіны сінагогі
ў Лужсках.*



*Былая «Жынгелёва хата»
з «Майго мястэчка».*



*Элізэр Бэн-Егуда, народжаны
ў Лужсках «бацька сучаснага іўрыту».*



*Айцец Язэп Германовіч —
адзін з герояў успамінаў
Васіля Стомы.*



*Магіла немца Ю. Кеніга,
які згадваецца ва ўспамінах
Васіля Стомы.*

КАМЕНТАРЫ

¹ **«Бежанства»** — у часе Першай сусветнай вайны, у 1915 г., прыму-
совае высяленне царскай адміністрацыяй хрысціянскага насельніцтва
прыфрантавых губерняў; у выпадках нежадання высяляцца працэсу
«спрыялі» казацкія аддзелы, што вылівалася ў крывавыя расправы над
мясцовым жыхарствам. Паводле розных ацэнак, «бежанства» закра-
нула ад 800 тыс. да 1,2 млн насельнікаў беларускіх губерняў.

² **Станцыя Балагое** — цяпер у Цвярской вобласці Расеі.

³ **Махрач** — кавалак зрэбнага палатна, які заставаўся на кроснах
пры канцы ткання. Тады за апошняй ніткай утоку заставаліся кан-
цы асновы на 20 см даўжыні, якія спляталіся ў дробненькія плёткі
з вузельчыкамі на канцах (БС).

⁴ У Стомавым тэксце, як і наагул у тэкстах, створаных па-беларуску,
словы *жыд*, *жыдоўскі* аніякай абразлівай канатацыі не маюць, і таму
пры рэдагаванні іх не замянялі.

⁵ **Маца** — рытуальная ежа юдэяў, якую ядуць на Пэйсах, — пшаніч-
ныя праснакі. Існавала даволі ўстойлівае забабоннае ўяўленне, што,
пекучы мацу, габрэі дадавалі ў муку кроў хрысціянскіх дзяцей.

⁶ **Царква** збудаваная ў 1794 г.

⁷ У выданні «Назвы населенных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Ві-
цебская вобласць: нарматыўны даведнік» (Мн., 2009; далей — ННП)
пазначаныя в. Гарадзец і цяпер няісны хутар Ілаўка, аднак Фаб'янова
ніякім чынам не згадваецца.

⁸ **КОП** (*Korpus Ochrony Pogranicza*, *KOP*) — корпус аховы памежжа.
У Лужках стаяў 5-ы батальён КОП «Лужкі».

⁹ Цяпер на месцы Конскага рынку аўтобусная станцыя.

¹⁰ **Схізматыкі** — грэблівая мянушка праваслаўных (ад грэцк. *схізма*
‘раскол’).

¹¹ **Іштэўльцы** (ад польск. *strzelec* ‘стралец; драб; пехацінец’) — ся-
бры ваенізаванай арганізацыі Стралецкі звяз (*Związek Strzelecki*), якая

падпарадкоўвалася Міністэрству ўзброеных сілаў Польшчы і на «крэсах» мела за першасную мэту правядзенне паланізацыі.

¹² Відаць, маецца на ўвазе папулярны на той час «Марш першай брыгады». Першаю брыгадаю польскіх легіёнаў кіраваў Юзэф Пілсудскі.

¹³ Помнік Ю. Пілсудскаму ў Лужках адкрылі ў 14-ую гадавіну Дня незалежнасці Польшчы — 11 лістапада 1932 г.

¹⁴ **Рагатыўка** (ад польск. *rogatywka*) — адмысловая польская фуражка з квадратным верхам.

¹⁵ **Шабас** — святы час для юдэяў, калі ім забаронена працаваць, — пачынаецца з заходам сонца ў пятніцу і сканчаецца з заходам сонца ў суботу.

¹⁶ **Выбраны народ** — габрэйскі народ, які, паводле Старога Запавету, быў выбраны Богам.

¹⁷ **Кукла** — скручаная часаная воўна, каб яе лягчэй было прычапіць да прасніцы (заўв. аўт.).

¹⁸ Паводле ННП, *Дворнава*.

¹⁹ Маецца на ўвазе прыход Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь у верасні 1939 г.

²⁰ **Пільніца** — час цяжкіх сялянскіх працаў, пачынаючы ад касавіцы (БС).

²¹ **Узвіжанне Крыжа Гасподняга** (Узвышэнне Святога Крыжа) адзначаецца праваслаўнаю царквою 27 верасня, каталіцкім касцёлам — 14 верасня.

²² Маецца на ўвазе **царква Святой Параскевы Пятніцы ў в. Чарневічы** (сёння Глыбоцкі раён Віцебскай вобласці), пабудаваная ў 1887 г.

²³ **Э. Арэшчыха** — Эліза Ажэшка (1841–1910), пісьменніца, грамадская дзяячка, педагог. *Арэшчыха* — традыцыйная для беларускай намінацыі форма імянавання паводле мужавага прозвішча, у нашым выпадку — ад прозвішча *Арэшка*. Карыстаная цяпер форма *Ажэшка* — ад спаланізаванай формы прозвішча ейнага мужа — *Orzeszko*, хоць па-польску ейнае прозвішча — таксама фемінізаванае — *Orzeszkowa*.

²⁴ Айцец Стэфан Астаневіч (1892—1954) быў пробашчам касцёлу св. Міхала Арханёла пасля выслання айца Германовіча ў 1924 г. і да 1936-га. У 1945 г. яго арыштавалі і асудзілі на 25 гадоў (Л. Маракоў. Рэпрэсаваныя каталіцкія духоўныя, кансэкраваныя і свецкія асобы Беларусі: 1917—1964. Мн., 2008. С. 23). Аднак ёсць сведчанне, што кс. Астаневіч, які пазней служыў пробашчам суседняй з Лужацкаю, Празароцкае парафіі, з пачаткам Другой сусветнай вайны эміграваў у ЗША (Ks. Tadeusz Krahel. Ks. Czesław Matusiewicz // W służbie miłosierdzia (Беласток). 2006. № 4).

²⁵ **Клябанія** (часцей плябанія) — дом пробашча (настаяцеля касцёлу).

²⁶ Магчыма, маюцца на ўвазе выбары ў Народны сход Заходняй Беларусі, што адбываліся 22 кастрычніка 1939 г. Народны сход меўся вырашыць пытанні аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад БССР, аб канфіскацыі памешчыцкіх земляў, аб нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці.

²⁷ **Пенснэ** — акуляры без рамак, якія трымаліся толькі на носе і дзеля бяспекі прывязваліся на спецыяльнай стужцы да кляпы (БС).

²⁸ **Алякун класу** — класны кіраўнік.

²⁹ **Кангрэсоўка** (ад польск. *Królestwo Kongresowe*, размоўн. *Kongresówka*, расейск. *Царство Польское*) — Кангрэсавае Каралеўства — частка этнічна польскай тэрыторыі, анексаваная Расейскай імперыяй пасля напалеонаўскай вайны ў выніку так званага IV падзелу Рэчы Паспалітай; назву *Кангрэсавае* атрымала паводле Венскага кангрэсу 1815 г., на якім адбылося юрыдычнае ўтварэнне Каралеўства.

³⁰ Верш Янкі Купалы «На сход» (1918).

³¹ Урывак з паэмы Якуба Коласа «Новая зямля» (раздзел «Летнім часам»). У акадэмічным выданні:... *Вітаюць іх буйныя росы / А раскі ніжай гнуць галовы...* (Паводле: Якуб Колас. Збор твораў: У 14 т. Т. 6. Мн., 1974. С. 209).

³² Алюзія на розныя эпізоды паэмы «Новая зямля»: раздзелы «Раніца ў нядзельку», «Дзядзька-кухар», «Дзядзька ў Вільні».

³³ **Торунь, Плоцк** — гарады на этнічна польскай тэрыторыі.

³⁴ Дзядзька аўтара абыгрывае міжмоўныя амонімы: у польскай мове імя *Базыль* (*Vasyl*) мае пачатковую форму *Bazyli* (адпавядае форме *Vasiliū*), а ў беларускай *Базылі/Bazyli* ўспрымаецца як множны лік ад *Базыль*.

³⁵ **Пшадоўнік** (ад польск. *przodownik*) — заступнік каменданта паліцыі; у памежных войсках — падафіцэрскае званне.

³⁶ **«За нашу і вашу свабоду»** — дэвіз паўстання Тадэвуша Касцюшкі 1794 г., які ператварыўся ў лозунг польска-беларускае салідарнасці.

³⁷ **Лучай** — вёска ў цяперашнім Пастаўскім раёне.

³⁸ **Сервітут** (ад лац. *servitus, servitutis* ‘падпарадкаваны стан, падначленасць’) — права абмежаванага карыстання чужою ўласнасцю. На беларускіх землях з часоў прыгону былі распаўсюджаныя зямельныя сервітуты, якія ўяўлялі з сябе ранейшыя абшчынныя землі, захопленыя панамі; сяляне мелі права абмежаванага карыстання сервітутамі. Пасля адмены прыгону пытанне зямельных сервітутаў так і заставалася для беларускіх сялянаў фармальна неўрэгуляваным. У гэтым выпадку маецца на ўвазе, верагодна, кавалак панскай зямлі, якім мелі права карыстацца сяляне.

³⁹ **Перад Міколам** — г. зн. перад днём 22 траўня.

⁴⁰ Гэты абзац — з машынапіснага варыянту твору. У публікацыі ў часопісе «Беларускі Сьвет» усе прозвішчы расшыфраваныя, у такім расшыфраваным выглядзе яны і падаюцца ў гэтай публікацыі.

⁴¹ Нямала звестак пра **Усевалада Шыранá** (1906—1941) гл. у публікацыях: С. Чыгрын. Легендарны доктар Усевалад Шыран // Ніва (Беласток). 2010. № 35. 9 жніўня. С. 9; А. Райчонак. Усевалад Шыран — легендарны доктар з Лужкоў // westki.info; 2 красавіка 2001 г.

⁴² **Лукішкі** — гутарковая назва турмы, размешчанай непадалёк Луцішкага пляцу ў Вільні; існуе і сёння.

⁴³ «1 траўня 1932 г. усе планы маладога ўрача рухнулі. Ратаваць аднакурсніка і сябра, а пазней мужа, пачала яго сяброўка па жыцці Браніслава Смольская. Дзякуючы ёй, Усевалад Шыран вызвалілі пад заклад. Дапамаглі гэта зрабіць спадарыні Смольскай прафесары Сяргей Леанард Шылінг-Сенгалевіч і Міхал Райхер з Вільні, якія пазычылі

ёй 300 злотых. А 30 верасня 1933 г. Віленскім следчым аддзелам справа была закрыта з-за недастатковых доказаў» (С. Чыгрын. Тамсама). Ці гэты арышт маецца на ўвазе ў Стомавым тэксце, высветліць не ўдалося.

⁴⁴ У машынапісным варыянце ў гэтай ролі называецца і ксёндз Стэфан Астаневіч.

⁴⁵ **Кракавякі, гуралі** — назвы этнаграфічных груп палякаў. Не выключана, што тут маюцца на ўвазе назвы польскіх народных танцаў з адпаведных рэгіёнаў.

⁴⁶ Магчыма, маецца на ўвазе **Каталіцкае таварыства моладзі** (*Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży*) — створаная ў межах Акцыі Каталіцкай у 1934 г. арганізацыя, што ўлучыла ў сябе сябраў ранейшага Таварыства польскай моладзі. Адсюль і часам мяшаная назва Таварыства моладзі польска-каталіцкай.

⁴⁷ Гульня словаў: слова *stowarzyszenie* блізкае гучаннем да *stworzenie* ‘стварэнне’.

⁴⁸ Верагодна, маецца на ўвазе вядомы польскі адвакат **Зыгмунт Гофмоль-Астроўскі** (*Zygmunt Hofmohl-Ostrowski*, 1873–1963).

⁴⁹ **Wyrownawczy падатак** — падатак для пакрыцця выдаткаў, кампенсацыйны падатак.

⁵⁰ Маецца на ўвазе **Людвік Бацяньскі** (*Ludwik Bociański*, 1892–1970), польскі вайсковы і грамадскі дзеяч, у 1935–1939 гг. — віленскі ваявода, быў сумна вядомы сваёй актыўнаю паланізацыйнаю дзейнасцю, абмежаваннем правоў беларускай і літоўскай меншасцяў, змаганнем з друйскімі айцамі-марыянамі.

⁵¹ Маецца на ўвазе прыказка *паехаць у Рыгу* ‘званітаваць’.

⁵² «Апынуўся ў Беразвеччы. Лукішкі былі раем супраць Беразвечча, дзе катаванню не было мяжы. Арыштаваных не толькі білі, але і адразалі языкі, здзіралі шкуру з падэшваў ног, замуроўвалі ў сцяну, расстрэльвалі» (А. Райчонак. Тамсама). Беразвечча — мястэчка пад Глыбокім (цяпер у межах гораду); на тэрыторыі мясцовага ўніяцкага кляштару Саветы стварылі канцэнтрацыйны лагер, які пазней фашысты выкарыстоўвалі для тых жа мэтай.

⁵³ **Галубічы** — вёска ў Глыбоцкім раёне Віцебскай вобласці.

⁵⁴ «Перад прыходам немцаў у Глыбокае застаўшыхся ў живых пастроілі ў калону і пагналі на Усход. Разам з Шыраном у калоне арыштантаў кавяняў інвалід доктар Гушча. Арыштаваных гналі праз населеныя пункты. І ўсюды выбягалі на дарогу жанчыны, яны ведалі, што іх выратавальнікаў вядуць на смерць. Яны галасілі, прасілі аддаць ім дактароў, але канвой быў няўмольны. Пад Улай [Бешанковіцкі р-н] на калону наляцелі нямецкія самалёты, і прыцэльным агнём сталі знішчаць канваіраў у чырвоных шапках. Тут паступіла каманда: усіх арыштаваных расстраляць» (А. Райчонак. Тамсама).

⁵⁵ У публікацыі «Спіс удзельнікаў паўстання 1831 года ў Дзісенскім павеце» (Наша слова. 2006. № 13 (749). 29 сакавіка) ёсць наступны запіс: «Яцына з Магілёўскай губерні. Пагражаў расстрэлам тым, хто не ідзе ў паўстанцы».

⁵⁶ **Шворан** — зялезны прут, на якім паварочваецца пярэдня вась у возе (БС).

⁵⁷ **На запашку** — абрабляць з палавіны (заўв. аўт.), г. зн. арандаваць за палову ўраджаю.

⁵⁸ **Бязмен** — самаробная вага ў выглядзе прута з цяжарам на адным і гакам на другім канцы (БС).

⁵⁹ **Кантычка** — каталіцкая кніжка-малітоўнік у польскай мове (БС).

⁶⁰ «*Pod Twoją Obronę*» (польск.; тое ж, што лац. «*Sub Tuum Praesidium*», бел. «*Пад Тваю абарону*») — хрысціянская малітва, найстарэйшая марыйная малітва, якая паходзіць яшчэ з III ст.

⁶¹ **Чапяла** — прылада да трымання патэльні над агнём (БС).

⁶² Цяжка пэўна цвердзіць, што для аўтара было **квартаю**. У ВКЛ кварта была роўная 0,70577 л, у даўняй Рэчы Паспалітай 1,125 л (у іншых краінах кварта раўнялася іншым велічыням). Такім чынам, паўкварты тут — 0,35 або 0,56 л.

⁶³ **Грамніца** — свечка, пасвечаная на свята Грамніцаў, якую палілі, калі хтосьці паміраў (БС).

⁶⁴ **Раўгеня** — жытняя мука, запараная гарачай вадою ды пазней пастаўленая нанач у цёплую печ, з яе выраблялі квас (БС).

⁶⁵Традыцыйна тытунь захоўвалі ў выдзеўбаным розе.

⁶⁶**Чухнак** — відаць, абуты ў *чухны* ‘вераўчаныя або лазовыя лапці’.

⁶⁷**Лучайка** — вёска ў цяперашнім Глыбоцкім раёне.

⁶⁸**Шаркаўшчына** — мястэчка Дзісенскага павету, сёння гарадскі пасёлак, раённы цэнтр у Віцебскай вобласці.

⁶⁹**Шарашэўка** — гутарковы назоў прадукцыі гарадзенскае тытунёвае фабрыкі Шарашэўскага.

⁷⁰**Фаска** — малы бандарскі выраб для захоўвання харчоў; бочачка, кубелец, барылка.

⁷¹**Развалкі** — кштатт саняў.

⁷²**Сотка** — восьмая частка кварты, інакш — найменшая мера гарэлкі, якую можна было купіць у пляшцы (БС).

⁷³ «*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*» — асноўны перыядычны зборнік прававых актаў Польшчы.

⁷⁴У найбуйнейшым зборы беларускай парэміялогіі ў межах серыі «Беларуская народная творчасць» фіксуецца прыказка: «На грэшнага Макара і шышкі валяцца» (Прыказкі і прымаўкі. Кн. 1. Мн., 1976. С. 454. № 2083). Улічваючы, што на Макараў дзень (1 лютага) у каталікоў прыпадаў Ігнат, не выключана, што існаваў варыянт прыказкі і пра Ігната.

⁷⁵**Славой-Складкоўскі** — прэм’ер-міністр польскага ўраду, ведамы са сваіх бязглуздых, прасцяцкіх і прымітыўных распараджэнняў (БС). Маецца на ўвазе Фэліц’ян Славой Складкоўскі (*Felician Sławoj Składkowski*, 1885–1962), польскі палітык, апошні прэм’ер-міністр у міжваеннай Польшчы, вядомы сваім клопам пра санітарны стан сялянскага жылля.

⁷⁶Паводле адной з пастановаў Ф. Складкоўскага, пры кожнай сялянскай хаце мусіла быць дзейная прыбіральня, што прымусіла сялянаў ставіць у дварах адпаведныя пабудовы, якія пачалі называць *славойкі*.

⁷⁷«**Беларуская крыніца**» (да 1925 г. і пасля 19.11.1939 г. — «Крыніца») — штотыднёвая газета, орган Беларускай хрысціянскай дэмакратыі,

выходзіла ў 1917—1940 гг., у тым ліку ў 1919—1940 гг. — у Вільні (з перапынкам у 1937—1939 гг.).

⁷⁸ **Тэрцыяркi** — свецкія законніцы (манашкі) — адрозніваюцца ад законніц тым, што не жывуць у кляштары і не прымаюць шлюбавы (прысяганняў).

⁷⁹ **Ссыпка** — пэўная колькасць збожжа, бульбы і гародніны, а таксама сена для каровы, што давалі дзеці старым бацьком, якія жылі асобна (заўв. аўт.).

⁸⁰ Г. зн. не вельмі залежала ад матэрыяльнага падтрымання з боку сыноў.

⁸¹ **Клёцкі з душами** — надзяваныя клёцкі, часцей мясам.

⁸² Маецца на ўвазе грашовая рэформа 1924 г., у выніку якой польская марка была заменена на злоты, «прывязаны» да золата.

⁸³ **Язэп Гармановіч** (Германовіч, Гэрмановіч, 1890—1978), вядомы беларускі грамадскі і рэлігійны дзеяч, літаратар (псеўданім Вінцук Адважны), вязень ГУЛАГу.

⁸⁴ У ННП населенага пункту з такою назваю няма. Сярод страчаных згадваецца хутар Кузьмічоў у сённяшнім Чашніцкім раёне. Што ад астатніх вёсак, названых у гэтым абзацы, то ўсе яны існуюць і цяпер.

⁸⁵ **«Запарожац за Дунаем»** — першая ўкраінская опера аўтарства Сэ-мэна Гулак-Артэмоўскага, упершыню пастаўленая ў 1863 г.

⁸⁶ Верагодна, маецца на ўвазе класічная ўкраінская опера **«Наталка Палтаўка»** Мыколы Лысэнка, напісаная паводле аднайменнай п'есы Івана Катлярэўскага і ўпершыню пастаўленая ў 1889 г.

⁸⁷ **Грэта Гарбо** (*Greta Garbo*, 1905—1990), шведская і амерыканская акторка, зрабілася папулярнаю ў 1920-я гг.

⁸⁸ Маюцца на ўвазе масавыя вывазы рэпрэсаваных на Усход.

⁸⁹ **Котлас** — горад на Поўначы, у Архангельскай вобласці Расіі.

⁹⁰ **Трэфныя стравы, трэфнае** — тое ж, што некашэрнае, забароненае для спажывання юдэйскай рэлігіяй, напр., свініна, зайчаціна ды інш.

⁹¹ Кніга а. Я. Германовіча «Кітай—Сібір—Масква» ўпершыню пабачыла свет у Мюнхене ў 1962 г., пасля таго выходзіла ў перакладзе на шэсць еўрапейскіх моваў.

⁹² Станіслаў Булак-Балаховіч (1883—1940), беларускі вайсковы дзеяч, генерал.

⁹³ **Дзуйка** (ад польск. *dwójka* 'двойка') — гутарковая назва Другога аддзелу Генеральнага штабу польскага войска, які займаўся выведкаю, контрвыведкаю, а таксама выконваў функцыі палітычнай паліцыі.

⁹⁴ Першыя ўгодкі смерці Ю. Пілсудскага былі 12 траўня 1936 г.

⁹⁵ **Плютановы** (ад польск. *plutonowy*) — кіраўнік плютону (узводу).

⁹⁶ Айцец **Янка Кушнер** (1908—1943), праваслаўны святар, удзельнік беларускага хрысціянскага і грамадскага руху.

⁹⁷ **Кныр** — самец хатняй свінні.

⁹⁸ У часе нямецкай акупацыі а. Я. Кушнер служыў настояцелем Аляксандра-Неўскай праваслаўнай царквы на Вайсковых могілках у Менску, быў сябрам Мітрапалітальнай управы Беларускай праваслаўнай царквы (1942—1943), браў удзел у працы перадаборнай праваслаўнай камісіі ды Усебеларускага царкоўнага сабору ў Менску ў 1942 г., на якім абвесцілі аўтакефалію Беларускай праваслаўнай царквы. Падарваўся на міне 5 ліпеня 1943 г.

⁹⁹ У ННП фіксуюцца вёскі Уліна 1 і Уліна 2.

¹⁰⁰ **Лапошны** — дзень, калі хтосьці калоў свінню, а пазней, спрасіўшы [запрасіўшы] суседзяў, частаваў іх смажанінай ды гарэлкай (*заўв. аўт.*).

¹⁰¹ **Лалсардак** — вузкая і доўгая аж за калені жыдоўская адзежына (*заўв. аўт.*)

¹⁰² **Кампанія** (ад польск. *kompania*) — адзінка Войска Польскага, адпаведная роце.

¹⁰³ **Гімн «Коль славен»** лічыўся гімнам расейскай эміграцыі.

¹⁰⁴ **Марская і каланіяльная ліга** (*Liga Morska i Kolonialna*) — польская грамадская арганізацыя, створаная ў 1930 г. на грунце Марскай

і рачной лігі. У праграму новай арганізацыі быў унесены пункт пра неабходнасць стварэння Польшчаю калоніяў. Практычная дзейнасць арганізацыі выяўлялася ў набыцці земляў пад асадніцтва ў Бразіліі, Перу, Ліберыі. З ініцыятывы лігі польскі ўрад звяртаўся да Францыі з патрабаваннем перадаць Польшчы Мадагаскар, да Партугаліі — аддаць Мазамбік.

¹⁰⁵ **Ліга Нацыяў** — міжнародная арганізацыя (1919—1946 гг.), займалася каардынацыяй намаганняў розных краінаў дзеля захавання міру, стварэння сістэмы калектыўнай бяспекі ды інш.; прататып ААН.

¹⁰⁶ Адной з найважнейшых задачаў Марскай і каланіяльнай лігі была папулярызацыя марскай тэматыкі ў грамадстве, што ажыццяўлялася праз выданне перыёдыкаў, правядзенне багаслужбаў, дэманстрацыю кінастужак, ладжанне адмысловых акцыяў.

¹⁰⁷ У ННП фігуруе страчаная в. Багданова Ушацкага раёну.

¹⁰⁸ Гэтая сістэма ў аграноміі называецца *трохполле*.

¹⁰⁹ **Кацык** — пачаткова: правадыр індзейскага племені, галава роду; у пераносным значэнні — начальнік-самадур.

¹¹⁰ **Юхтовы** — зроблены з *юхту* — гатунку тоўстай, трывалай, адмысловым чынам апрацаванай скуры.

¹¹¹ **Шкляная папера** — шліфавальная папера са слоём тоўчанага шкла; шурпак.

¹¹² **Багатыркі** — маленькія, пушыстыя, ясна-жоўта-ружовага колеру, раслі на пясчаных узгор'ях; прынесеныя ў хату, па пэўным часе расцвіталі без вады; з іх на купалле дзяўчаты варажылі аб будучым замужстве (*заўв. аўт.*). Дзёмухаўцы; паказальна, што ў некаторых мясцовасцях гэтую краску называюць *купалкі*.

¹¹³ **Шуло** — тоўсты драўляны слуп, на якім вешалася брама ці вялікія вароты (*заўв. аўт.*).

¹¹⁴ У сапраўднасці **жаўтачкаю** называецца сімптом шэрагу хваробаў, у т. л. розных гепатытаў.

¹¹⁵ «**Акоцімскае**» (польск. *Okocimskie*) — папулярная марка польскага піва.

¹¹⁶ Слова з савецкае песні «Москва майская»: «Кипучая, Могучая, Никем не победимая, Страна моя, Москва моя, Ты самая любимая!»

¹¹⁷ Слова з савецкае песні «Если завтра война».

¹¹⁸ **Трыхіны** — паразіты сысуноў, выклікаюць цяжкую хваробу — трыхіноз.

¹¹⁹ **Кацап** — зняважлівае найменне расейцаў або наагул праваслаўных.

¹²⁰ **Камасация** — скасаванне цераспалосіцы, звязненне палосаў у адно месца; гэты працэс суправаджаўся *хутарызацыяй*.

¹²¹ **Няўжыткі** — няўдобица, зямля, не прыдатная для гаспадарчае дзейнасці.

¹²² **П'яніцы** — ягады буякі.

¹²³ Згадка пра папличніка Кастуся Каліноўскага — **Вітаўта Парафіяновіча**, які пасля арышту расейскімі жандарамі выдаў на допыце месцазнаходжанне кіраўніка паўстання.

¹²⁴ Відаць, алузія на брашурку адыёзнага савецкага гісторыка Лаўрэнція Абэцэдарскага «У святле неабвержных фактаў» (1969), якая выйшла ў серыі «Бібліятэчка газеты «Голас Радзімы». Як і самая газета, кніжкі гэтае серыі рассылаліся эмігрантам бясплатна і былі закліканыя, з аднаго боку, прапагандаваць «поспехі Савецкай Беларусі ў Саюзе рэспублік-сясцёр», з другога — «развенчваць падрыўную дзейнасць беларускіх буржуазных нацыяналістаў» і вырываць з іхных «драпежных кіпцюроў» даверлівых эмігрантаў.

¹²⁵ **Генеральная губерня** — тая частка міжваеннае Польшчы, якая ў выніку нямецка-савецкага падзелу ў верасні 1939 г. засталася акупаваная фашыстамі, аднак не ўвайшла ў Райх.

¹²⁶ Да апошняга часу афіцыйная форма па-беларуску была *Міёры*. У ННП замацаваная форма *Мёры*, расейская форма па-ранейшаму застаецца *Миоры*.

Змест

<i>Лявон Юрэвіч. Прадмова</i>	5
<i>Зміцер Саўка. Слова моўнага рэдактара</i>	8
МАЁ МЯСТЭЧКА	9
АБРАДЫ І ЗВЫЧАІ ДЗІСНЕНШЧЫНЫ	229
<i>Наталля Гардзіенка. Пра чалавека, што прышываў гузік Эйнштэйну (Васіль Стома ва ўспамінах стрычнага брата)</i> . . .	275
Каментары	279

Літаратурна-мастацкае выданне

Стома Васіль
МАЁ МЯСТЭЧКА

Адказны за выпуск *М. Шыбка*

Вёрстка *В. Нога*

Карэктар *А. Таланіла*

Падпісана ў друк 03.02.2014. Фармат 70×100 1/32. Папера афсетная.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 12,03. Ул.-выд. арк. 13,73. Наклад 300 асобн. Заказ 2380.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус». ЛВ № 02330/0003920 ад 16.03.2009.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

Надрукавана ў друкарні ТДА «НоваПрынт». ЛП № 02330/0552786 ад 25.02.2009.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.

Стома, Васіль

- С 81 Маё мястэчка / Васіль Стома; прадм. Лявон Юрэвіч;
рыхт. тэксту і моўная рэд. Зміцер Саўка; камент. Зміцер
Саўка і Наталля Гардзіенка. — Мінск: Лімарыус, 2014. —
292 с. : іл. — (Беларуская мемуарная бібліятэка).

ISBN 978-985-6968-36-8.

Упершыню выдадзеныя ў поўным варыянце ўспаміны эміграцыйнага дзесяча Васіля Стомы (1911–1992) «Маё мястэчка» адлюстроўваюць непаўторны свет заходнебеларускага мястэчка Лужкі, дзе прайшло дзяцінства аўтара.

Маляўнічы, поўны дэталей і гумару апавед пра вуліцы, будынкі, жыхароў, звычаі мястэчкаўцаў будзе цікавы не толькі навукоўцам, але і аматарам прыгожага пісьменства.

УДК 94(476)(093)

ББК 63.3(4Бел)